

Р 60.

Кар. 102. - ↓

АНАТИЛ

АЛ ШКОЛНУ
ЮЧЮНЧЮ КЛАССЫНА
ОКЪУУ КИТАБ .

КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС КИТАБ ИЗДАТЕЛЬСТВО
ЧЕРКЕССК—1961

ХУБИЙЛАНЫ О., ДОЛАЛАНЫ М.

А Н А Т И Л

АЛ ШКОЛНУ
ЮЧЮНЧЮ КЛАССЫНА
ОКЪУУ КИТАБ

ЭКИНЧИ ЧЫКЪГЪАНЫ

*Къарачай-Черкес облоно
бегитгенди*

КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС КИТАБ ИЗДАТЕЛЬСТВО
ЧЕРКЕССК—1961

ХУБИЕВ О. и ДОЛАЕВ М.

РОДНАЯ РЕЧЬ

КНИГА ДЛЯ ЧТЕНИЯ
В ТРЕТЬЕМ КЛАССЕ
НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ

ИЗДАНИЕ ВТОРОЕ

*Утверждён Карачаево-Черкесским
облоно*

Карачаево-Черкесская
ОБЛАСТНАЯ
БИБЛИОТЕКА

Кар. 102 - 1

КАРАЧАЕВО-ЧЕРКЕССКОЕ КНИЖНОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО
ЧЕРКЕССК—1961

ЛИТЕРАТУРА БЁЛЮМ

Ана тилим.

Биджиланы А.

Патчах оноу ана тилде
Миллетлени окъутмай эд,
Уюб тургъан халкъны ичинде
Джахилликни къурутмай эд.

Уакъ халкъла бара элле
Абыннъанлай, сюрюннъенлей,
Тутмакълыкъда джашай элле
Къыйналыб, тёрт бюгюлгенлей.

Кенъеш оноу ана тилде
Миллетлеге тенълик берди.
Кеси тилинде хар кимге
Окъур кибик кюнле келди.

Ана тилде биз къаджыкъмай
Халкъгъа тенълик салырбыз;
Ленин этген джолдан таймай
Коммунизмге барырбыз.

Бизни полковнигибиз.

Хубийланы О.

I.

Къыйырсыз кёкню ичинден джулдузла джарыб башладыла.
Кече мардасыз шош, чуакъ болду. Толгъан ай украинна тюзлени
кюмюш суугъа алдыргъанча агъартды.

Украина кюнню бусагъаты адам сукъланырчады. Белге джете сабанла къарауз тенъизча чайкъаладыла. Не кесек аязчыкъ да тенъизни толкъунуча, сабанны бир кыйырындан чайкъаб, бир кыйырына чыгъады. Къобанны шоркъа таушларын, къая оюлгъанны, къулакъ юзюлгенни мында не эшитмейдиле, не кърмейдиле.

Машинаны бугъасыны ачы кычырыгъы бу шошлукъну, бу сабырлыкъны бузады.

Узакъ джолну джаяу келиб, аскерчиле сылыт болгъандыла. Бюгече ала къаты джукълайдыла. Къадар адамны ичинде бир сагъайгъан, джукъусу бѣлюнъен неда бир джанына бурулгъан джокъду. Алай болса да къараул сакъды. Ол кърмей къанатлы да учарыкъ тюлдю.

Кечени арасында: «Къуугъун!» — деген ачы тауш, кышхы боранны сызгыргъаныча, аскерни бир джанына терк ѳтдю. Аскерчиле цкокларын сермеб алыб, чартлаб-чартлаб эшикге чыкъдыла.

II.

Батаргъа кысылыб баргъан айны джарыгъында кърч сюнъюле отча джана эдиле. Бу къадар аскерчини ичинде бир сѣлешген джокъду, не ючюн десенъ, не кесек таушну да «джау» эшитирге боллугъун ала бары да биледиле.

Бары да аскер джорукъда тизгинлешиб сюелгенден сора:

— Полковник джолдаш, полк сени буйругъунъ бла сюелгенди, — деб, майорну базыкъ ауазы узакъдан эшитилди. Тизгинни аллында орта бойлу полковникни ауангысы кече арасында аз эслене эди.

— Ауругъан, кечикген, джугъун унутхан бармыды? — деб, полковник чучуб сорду.

— Джокъду, полковник джолдаш, бары да къалайгъа да хазырдыла, — деб, майор бир джанына атлаб, полковникге джол кыйду. Полковник буунунда сагъатына фонарчыгъын джандырыб къарады.

— Къуугъун тауш болгъанлы беш минут кетди, — деб ол сабыр атлай, хар барыны кийимине, саутуна къараб, тизгинни бир джанына ѳтдю. Аскерчиле бир адам киби, башларын ѳхдем тутуб, сир къатхандыла. Полковник алагъа бир айыб табмай, къуаннъандан ышаргъанын тыялмай, тизгинни аллына чыгъыб:

— Ёзуугъунна иги хазырланнаныгъыз ююн, бютеу барыгъызга бюсюреу этеме, — дегенлей, кѣб мычымай:

— Совет Союзга къуллукъ этебиз! — деб полк бир адамча джуаб этди.

Сѣзге кыызганч полковник джолда кѣб сѣлеширге суй-меди.

— Кюндюз арыб келгенсиз, тынчайыгъыз, — деб сѣзюн бошады.

Накырда, чам эте аскерчиле тынчайыргъа чачылдыла.

Бир кюн эртденбла аскерчиле шок ата тургъанлай, полковник келиб саламлашды. Ол хар кимни къалай атханын соруулады. Бир аскерчиден къалгъанланы джуаблары полковникни къуандырдыла.

Полковник тынчыкъ табмай анъа соруб башлады:

— Къарагъа ненчанъ тийгенди?

— Бирим да тиймегенди, полковник джолдаш.

— Ненча кере атдынъ?

— Беш.

Полковникни джукъа джаякълары бир-бирине артыкъ да бек кысылгъанча кѣрюндю.

— Патронланы нек сыраф этесе сора? — деб соргъан сагъатында ачыкъ манъылайында талай джыйрыкъ эсленди.

— Полковник джолдаш, къарыууму аямайма, — деб аскерчи джуаб къайтарды.

Полковник ол джатхан джерге джатыб, джерни табыгына, табсызлыгына къарады.

— Джерде чурум джокъду, — деб шокгун алыб къарады. Анда да бузукъ табмай: — Аскерчи джолдаш, былай онъ джаныма джат да, къалай марагъанынъы манъа кѣргюз, — деди. Аскерчи полковникден джунчуяракъ болду, алай болса да мычымай къатында баурундан джатды. Шоккуну тутханына къараб туруб:

— Ышанын энишгерек ий, шоккуну артын кесинъе иги кыс, атхан сагъатынъда кѣзюню джумма, шоккуну тюз тут, — деб полковник шоккуну кеси алыб, къалай тутарын кѣргюздю.

Аскерчи, полковник да къараб тургъанлай, ол тутханча тутуб атды. Полковник башын булгъаб: «Сампалын акъырын

бошларгъа керек эди», — деди. Бу джол окъ къараны кыйырына тийгенди, — деб, юретген лейтенант алай билдирди.

— Джауу джаралы этиб къояргъа керек тюлдю, ёлтюрге керекди, энтда огъары аягъын акъырын бошлаб ат, — деб полковник аскерчиге юретди. Аны джити къарагъанын кёрюб, аскерчи джунчуду, шокну къалтыратды, таб, ышанын да кёрмедди. Аны эслеб, полковник: «Мен юретгенча, кесинъ ашыкмай ат», — деб, къатындан арлакъ кетди. Аскерчи джунчумай кесин къатдырыб, кёзлерин солутуб, джанъыдан ышанлады. Олсагъатдан шок атылды. Полковник, къалай тийгенине чыдамай, кеси барыб къарады. Бу джол окъ къараны тюз арасына тийген эди.

Аскерчи ышарды. Алай болса да полковник анъа: «Энтда бир кере ат!» — деди.

Аскерчи быягъынлай атыб, экинчи да къараны арасына урду.

— Ма, былай ата тур, — деб полковник къол тутуб кетди. Аскерчи кетгенин онъсунмай, ол кёз туурадан ташайгъынчы ызындан къараб турду.

Ол тёмей лейтенантха барыб:

— Полковник джолдаш энди келликмиди? — деб сорду.

Талай кюн кетгенден сора, ыйых кюн клубда кино боллугъун айтыб билдирдиле. Инъирде сегиз сагъатда полковник эм алгъа барыб, столланы джарашханларына къарады. Барына да орун болгъанын кёргенинде, олтурду. Аскерчиле бары да келиб, орунлагъа джарашдыла. Эки механик кино аппаратны тегерегине урчукъча айланадыла. Алай болса да халкъ къабыргъагъа къарай, анда да джукъ кёрмей, аппаратха къарай эрикдиле.

— Кино къачан кёргюзюрюксюз? — деб, полковник хыныракъ сорду. Механикле джунчуб, не этгенлерин да билмей, бир лампаны джандырыб, бир чархын буруб, ленталаны алыб, салыб: «Полковник джолдаш, бузулгъаны барды. Бусагъатдан кёргюзезбиз», — деб бирден ашыгъыш джуаб этдиле. Алай болса да заман мурукгусуз алгъа бара эди. Кино башланды... къабыргъада адамла, юле башлары-тюблерине кёрюнюб, лента юзюлюб, дагъыда тохдаб тебреди.

Аскерчилени къанлары бузулгъанын кёрюб, полковник эки механикни да къоратыб, кеси аппаратны джамаб, кино кёргю-

зюб башлады. «Биз Кронштадтданбыз» деген кинону бир бёлюмюн кеси кёлу бла буруб кёргюздю. Механикле полковникге сеирсиниб къарадыла.

Аскерчиле кеслерини полковниклерин кемсиз суюдиле. Ол алагъа командирлик, аталыкъ, тенълик да этеди.

Соруулагъа джуаб этигиз.

1. Аскерчилени керек кюн урушха хазыр болгъанларын не зат кёргюзеди?

2. Аскерчиле полковниклерин нек суюдиле?

Биченчи джыйын.

Будайланы А.

«Эй, тенълерим, хайдагъыз!

Заман кетиб къалады.

Кёрчюгюз, хоншу джыйын

Бизни озуб барады» —

Деб, къадалыб арада

Эришиуню салалла.

Миик кырдыклы бетде

Хыршы тутуб баралла.

Ол кюн эки джыйын да

Кеч болгъунчу чалдыла.

Толкъунланнъан кышлыкъны

Дырын этиб салдыла.

Экинчи кюн дырыннъа

Джигитлеча джетдиле,

Къараб къарагъынчыннъа

Барын гебен этдиле.

Кюзлюк.

Хубийланы О.

Кюзлюк будайла

Чайкъаладыла,

Таза алтынлай

Саргъаладыла,

Адам ташайта

Миикликлери.

Тюз колхозчула

— Энди иелери.

Эртденъи аяз
Къозгъайд башланы,
Хазырды колхоз
Оругъа аны.

Джерни семиртиб,
Сугъарыб, къараб,
Махдалад колхоз
Хар иши джараб.

Агроном келди
Сабаннъа къарай,
Бозуракъ чачын
Хыны джел тарай.

Айныб ёседи
Теблемей бир мал.
Къуандырады
Чайкъалыб сабан.

Къызыл байрагъы
Джелде тозурай,
Комбайн талмай
Орады будай.

Бир чёб къалдырмай
Терк оруб джыяд,
Алыб, сууруб,
Саутха къуяд.

Соруулагъа джуаб этигиз.

1. Кюзлюкню иеси кимди?
2. Кюзлюкню къалай ёсдюргендиле?
3. Будайны не бла, къалай орадыла?

Джайлыкъда.

Ахматланы А.

Сюрюучю къойланы сдауатдан
Ёрге къаяла тубюне бурады,
Таягъына таяна, аланы
Ызларындан джырлай-джырлай барады.

Ол къяяланы башына къарайды,
Учуб чыкыгъан тау къушланы кѳреди,
Ол аланы тиллерин билген кибик,
Чуакъ кѳкде къушлагъа сѳлешеди.

Къар тауланы башларында булутла,
Хуртдак бола, усдукгулагъа ушаб,
Бир къауму тау джитиге кѳоналла,
Аны тѳгерегинден алыб, къуршаб.

Малчы джабышмакъ таякыгъа таяныб,
Сол джанына дженъерек болуб турад,
Хурджунундан бир китабны чыгъарыб,
Ол анъа тамам къуаныб къарайд.

Соруу.

Малчы китабха нек къуанды?

Айю мамурачланы джууундурады.

В. Бианки.

Бизге шагърей уучу чегет суучукъну джаны бла бара тургъанлай, бутакъла сынган тауш эшитди. Ол акъырын ийилиб терекге минди.

Къалын агъачны ичинден суу ызына уллу кѳонъур айю, биргесине да эки тири мамурашчыкъ чыкдыла. Айю бир мамурашчыгъын тишлери бла кысыб алыб, суугъа сугуб тебреди. Мамурашчыкъ ачы-ачы кычырыб, суугъа ташая эди, алай'а анасы сууда иги джууундургъунчу кѳоймай эди.

Экинчи мамурашчыкъ суукъ суудан кѳоркъуб чегетге кычыб тебреди. Анасы ызындан джетиб, иги-иги кызыдырыб, биринчини ургъанча суугъа урду.

Аналары сууно джагъасына чыгъаргъанында, эки мамурашчыкъ да джууунганларына разы болдула: кюн исси эди да, ала чырпа тонларында бек исси бола эдиле. Суукъ сууно ала кю-

себ тура эдиле. Джууунуб бошагъанлай, айюле быягъынлай чегетге ташайдыла, уучу да терекден тюшюб, юйюне кетди.

Соруула.

1. Уучу терекге нек миннъен эди?
2. Айю мамурашчыкъларын къалай джууундура эди?
3. Мамурачла джуууннъанларына разы болдуламы?

Буз.

Лайпанланы С.

Июнну арт юч ыйыгъында таулада джаумсуз, исси кюнле болуб турдула. Чегет ёзенледе белге джетген къалын ханс эртденнъиде, джанъы чыкъгъан кюнню къынъыр таякъларында чыкъ тамчыларын, мынчакъ тизиулеца джылтыратады. Кюн ёрге кёлтюрюлюб, кыздырыб башласа, тул-тубан кибик чибин къозгъалады; хауа, чыгъы кебиб, джаум кюсеб муал болгъан биченлик хансны ийисинден толады. Ёзенлени тюбюнден ёрге ургъан аяз тылпыучукъ, джалпакъ чегетлени башларын, кьойчу бухар къозуну сыртын ийнакълаб сылагъанча, сылаб ётеди.

Джайлыкълада кьой сюрюуле, джоббу бола да, къумурсха тёбеча, бир джерге джыйыла, дагъыда седирей да кюндюш салкыннъа мыллыкъларын ата, кюнню иссин ашырадыла.

Миик дуббурланы теблениб к̄аралг̄ан т̄еббелеринде эртден азыкдан кюн ары айланн̄ынчы джылк̄ыла бла туар сюрю̄ле, к̄уйрук̄лары бла чибин к̄оруй, башларын силке, кеслерин аязг̄а бериб сюеледиле. Джабышмак̄ таяк̄ны джерге уруб, ан̄а да к̄ара джамчысын кийдириб, аны салк̄ынында к̄ырдышха баурун бериб, сюрю̄чу джук̄лайды.

Бюгюн артык̄ да бек исси кюн болду. Ёрге туруб сыртлаг̄а к̄арасан̄, к̄ызг̄ан ха̄а к̄алтыраб, уак̄ чайк̄ала барг̄ан толк̄унларын к̄абхак̄ладан энишге ашырады.

Заман кюнортадан атлай, К̄ара тен̄изни джылы тылпы̄у Кавказ тауланы тарак̄ джитилерине аур, ак̄ булутланы чулг̄аб башлады. Чыммак̄-ак̄ т̄еббели булут, минут-минутдан к̄айнаб к̄ошулг̄анча, к̄ебгенден к̄ебюб, кесек заманн̄а к̄ыбыла джанын басды; кюнню тубюнде, титилген мамук̄ча, аг̄арыб джылтыраг̄ан ол, бир саг̄атдан к̄аралыб, тырмы тартдыра келиб, кюнню бетин джабды.

К̄орг̄ашынча аур, тауланы тюз башларына джетеди дерча салынн̄ан к̄ара булутну сылыб, к̄еб джашнаб тебреди; бир кесекден к̄еб кюкюрегени тунакы таушлары б̄люнюб-б̄люнюб келдиле.

Джан̄ур к̄орк̄ууун джел этер дегенлей, джук̄лашыб келген таяк̄ джан̄урну суук̄ джели келди. Сюрю̄чуле к̄ой сюрю̄лени ышыг̄ырак̄лаг̄а, кюн бетлеге, к̄ая тублеге джыйдыла. Туарла, иссилеб тург̄ан джерлерин к̄оюб отлай, талаг̄а чачылдыла. Джылк̄ычы, джел ург̄аны сайын джамчысы к̄ушну к̄анатларыча джайыла, джылк̄ыланы сюрюб, думп этиб, ёзенн̄е сарк̄ытды.

Джел бираз сабыр болду, алай'а к̄еб джашнаг̄ан, бычак̄ бла тартханча, булутланы узуну бла кен̄ине салджаллайды; к̄еб кюкюреб, т̄егерек бары шулдаб, болг̄ан к̄атышыб башлады. Чегет, джел к̄аты ург̄ан заманда толк̄унча чайк̄алыб, булг̄ана келиб, симсиреди.

Уллу джан̄ур тамчыла одал, мант, кюндюш чапрак̄ланы анда-мында тык̄ырдата башладыла, сора бир минутдан челекден к̄уйг̄анча джан̄ур к̄уйду. Таяк̄ джан̄урну арасында буз бюртюкле ташлаг̄а тийиб, бирер джанына чартлаб башладыла — джан̄ур к̄атыш буз келди.

К̄ой сюрю̄ле, артларын джелге буруб, уак̄ кюшене, джоббу джыйылдыла; к̄ойчу джамчысын кийиб, башлыг̄ын башына атыб, к̄атларында сын ташча сюелди.

Буз къаты джаўса, ат кёзюн ачмай, буз сюрген джанына кетиб барады, алай барыб джылкты къаялагъа, суўлагъа къюлюб кетерге да боллукъду. Буз джаўса, джылкычы бек сакъ болады, ол атны белинде, къамчини кючлюсюн алыб, джылкыны аллына турады. Буз сюрюб тебреген джылкыны аллында илечинча ойнай, джаны-къанын аямай, джылкыны тыады. Джылкы бир тохдаса, сора экинчи кесин бузгъа сюрдюрмейди. Ол себеден, джылкычы джылкыны ёзенде, ышыкъда аллын алыб тохдайды. Туар сюрюўле ўа, артларын джелге айландырыб, беллерин мукгур этиб, сиреледиле.

Узакъ болмай джанъыз ёсген, бузну джели бюлюб, сюелирге дыгалас этген акъ къайыннъа кёкден от тил созулуб тюшдю — олсагъатдан кёк чартлаб урду. Қъалын булутладан кюню таякълары ётмей, тегерек хайт деб къаранъы болду; къатапа кюйюзча, джумушакъ къырдышны юсю бюркюлген джанъур тамчыладан толду, тубан тырмы тартды.

Сора, кёб турмай, джанъур булутла, таўладан ётюр, Бештаўну джаны бла данъыл тюзлеге айландыла.

Джанъур, буз къатыш болса да, заран этмеди.

Джуўунуб тазаланнъан джашил таўларыбызгъа, бриллиант бюркюб, алтынча джылтыратыб, алгъындан да джарыкъ къуанч кюн тийди. Бир-бирин излеб, тансыкълаб, къойла манъырайдыла, къозула макъырадыла; тайла, джылкыны тегерегинде ёрге-энишге чабыб ойнай, къырдыш таланы ёлчелейдиле. Сюрюўчу, ташны юсюне къонуб, джамчысын джайыб кебдире, къуанч джырын джырлайды...

Сабийлеге.

Къочхарланы Къ.

Школлагъа барыгъыз!
Билим, акъыл алыгъыз!
Кирсиз болсун саныгъыз.
Окъургъа айлансын къаныгъыз.
Сабийлерибиз окъуйла,
Партияны кючюнден,
Инженерле, кѣб усдала чыгъалла
Таулуланы ичинден.
Сабийле ариу кийинелле,
Ала бир-бирлерин сюелле,
Хар ишни да эбин билелле,
Билгенлерин халкъгъа юретелле.
Бизни джаш тѣлю окъуйду
Ариу шиндикледе олтуруб,
Бирери бирер усдалыкъ алады,
Школланы барын толтуруб.
Кѣб болгъанды школланы санлары.
Ариу джазалла окъуучуланы къоллары.
Окъуугъа айлангъанды барысыны аллары,
Аны кѣрюб, къуаналла аналары.
Сизни окъур заманыгъыз джетгенди,
Ленин окъугъуз деб, осият этгенди.

Соруула.

1. Бизни сабийле къалай окъуйдула?
2. Ленин сабийлеге нени осият этгенди?

Къачны сынау.

(В. Бианки, А. Клыкова).

Кёрюб сынагъаныгъызны джазыгъыз.

Сентябрь.

Биринчи эртденнѝ суукъ къачан тюшеди?

Турнала кыбылагъа къачан учуб тебрейдиле?

Къайын тереклени чапракълары саргъалыб, кюрюч бла джѝгени чапракълары уа кызарыб къачан тебрейдиле?

Колхозчула кюзлюк сюрюб, урлукъ чачыб къачан тебрейдиле?

Кюзюгю къара будай къачан кѝгериб тебрейди?

Октябрь.

Чапракълы чегет къачан джалан болады?

Биринчи къар бурчакъла къачан тюшюб тебрерикдиле?

Ноябрь.

Кѝлле, суула къачан бузларыкъдыла?

Чанала бла учуб не кюн башларыкъдыла?

Ишле.

Кесигизни терезегизни тюбюнде чыбчыкълагъа аш къуюучу ишлеб, аш къуюгъуз, къайсы чыбчыкъла келликлерин сынагъыз.

Тѝгерекде болгъан затланы тюрлениулерин, къанатлыланы сынагъаныгъызны тетрадларыгъызгъа джазыгъыз.

Къачда колхозда.

Н. Незлобин.

I.

Суу суукъ болуб, тишлериннѝ джызылдата эди. Таза сууну тюбюнде ташларына дери кѝрюне эди.

Къарылгъачла учуб кетген эдиле.

Колхозда урлукъ атхан машинала эртденден инъирге дери дьгъырдайдыла.

Кече, кюн да тракторла гюрюлдейдиле.

Сабийле школгъа барадыла. Марков Серёжагъа джылы джумушакъ къумачдан кёлек тикдиле. Колягъа джанъы чурукъла алдыла. Бары да ёсуб, эсли болдула, артыкъ да Тихонов Гриша: аны керти костюму барды.

Сууну юсю бла школьниклеге тёнъертге агъачладан кенъ кёпюр ишледиле. Энди эм гитче сабийле да къоркъмай ётедиле.

II.

Кюнле чуакъдыла, тюзледе чибин аула учадыла, тюзлени башларында кёк да, кёз алдарча, кёгереди.

Гардош къазыб башладыла.

Дженъил бир ат къаладжюгюн тартыб тюзге чыкъды.

— Тюз бар! — деб, сабанчы кычырды, акъыллы ат да баразаны бузмай барды. Гардошла баразадан мешокдан чыкъгъанча къююладыла. Сабийле бары да школдан сора барыб гардош къазыб, колхозгъа болушадыла. Бир-бирин озаргъа излейдиле. Таб, Миша да четенчиги бла бир джыйды. Уллу четенлени ёрге къалаб джыйдыла.

— Сабийле, сиз бир кереге кёб алмагъыз! — деб бригадир барына билдирди.

— Хата джокъду, кёлтюрелликбиз, — дедиле.

Корзинкаланы дженъил-дженъил толтуруб, гардош къалау-гъа къуядыла.

Къалау уллудан уллу болады.

Гюрюлдешиб джюк машинала джетедиле. Сабийле: «ЗИС»! — деб кычырадыла.

Сабийле атын билмеген машина джокъду. Алгъынча энди колхозчула сабанладан гардошну шахаргъа элтмейдиле. Машинала гардошха шахардан кеслери келедиле. Базманла уа тюз бачханы ичиндедиле. Базманчы чегеди, машинала бла келген адамла уа джюклейдиле, счетовод тергеб джазады, бригадир неда колхозну председатели кеси ишни къалай баргъанына къарайдыла, шоферле уа машиналаны къатларында сюелиб, тютюн ичедиле.

Машиналагъа гардош джюклеген сагъатда, сабийле машинаны къатына басынадыла. Машинала теберге хазыр болгъан

лай, гардошдан къаланнъан машиналаны юслерине минедиле. Сабийле гардош бачхаладан къычырыб джырлай кетедиле. Шоферле машиналаны элге джетгенлей тохдатыб: «Энди болду, тюшюгюз, ансы Москвагъа алыб кетерикбиз!» — дейдиле.

Сабийле машиналадан секириб тюшдюле.

— Сау бол, энди юйюбюзге джетдик! — деб, сабийле шоферлениызларындан къычырадыла. Дагъыда, ким озса да деб, чабышыб, сабийле ишге киредиле.

III.

Суукъла тюшдюле.

Эртден сайын сабийле сумкалары бла суудан ётген сагъатда сууну къатында, тегерегинде джерни къары чыммакъ бузлаб агъарады.

Тюзледе джукъ къалмагъанды. Алай'а тёбен суу джагъада къобусда кёгереди.

Къобусда суукъдан къоркъмайды. Суукъ болса, къобусда суулу болады. Колхозчула къобусданы кесерге джылы кийиниб келедиле. Къобусдаланы башлары адамны къулачы джетмезча уллу боладыла.

Сабийле дерследен сора да школда къаладыла. Сурат салыб, классларын джасайдыла.

Дженъилде байрам боллукъду.

IV.

Къуанчлы байрам джетди.

Суудан ётген джерде миик тагъылыб, къызыл къумач бла джасалгъан арка. Бютеу пионерле боюнларында къызыл галстуклары бла джырлаб, аны тюбю бла озадыла.

Марков Миша алкъын окъумайды, алай'а сабийле утренниклерине аны да элтгендиле. Школубуз къалай ариу болгъанды.

Раиса Дмитриевнаны джанъы чебгени барды. Аны кёкюрегине эки орден тагъылыбды. Сабийле да директорларындан артха къалмайдыла: кирсиз болгъандыла, джанъы кийим қийгендиле. Артыкъ да къызчыкъла бек джасаннъандыла — лентачыкълары, ариу эшилген эшмечиклери, акъ джагъачыкълары.

Кёб ата, ана келиб, сабийлерине къараб къуанадыла.

Иван Васильевич деген тракторчу келиб, сабийлени, къобуз согъуб, тебсетди.

Дети, бегущие от грозы. С картины К. Маковского

Утренникни гимн джыр бла башладыла. Андан сора сабий-
ле кѣб джырланы джырладыла. Миша да алагъа къошулуб:

— Пионерлени ашхыды
Уллу Ата джуртлары.
Бек кѣб сабий къарайды
Бизге тамам сукъланыб, —

деб джырлайды.

Марков Мишачыкъ къарнашларыны ызындан ариу джасал-
гъан столгъа джетеди. Ангъа да къалгъан сабийлегеча, саугъа
бердиле: конфетле, печеньеле, чѣртлеуюкле дагъыда алмала.

Андан сора сабийле тюрлю-тюрлю оюнланы ойнаб тебре-
диле. Колхозну председатели да празникге келгенди. Ол школ-
гъа къуру да келеди. Школну юйлери джылымыдыла, джарыкъ-
мыдыла деб къарайды. Учительница ангъа кимни къалай окъу-
гъанын айтады.

Сабийле школдан инъирде къайытдыла. Терезеледен джа-
рыкъ чыгъады. Быллай къуанчлы кюнледе орам да сабийлеге
эркин, уллу кѣрюнеди. Кѣкден биринчи къар бурчакъла агъа-
дыла.

Соруула.

- К
С
Р
О
С
1. Школда окъуу башлангъан кюннѣ сабийлерин аталары,
аналары къалай хазырладыла?
 2. Колхоз школьниклеге не бла болушду?
 3. Къачда колхозда не ишле бар эдиле?
 4. Сабийле уллулагъа къалай болуша эдиле?
 5. Сабийле не затха бек разы бола эдиле?
 6. Бусагъатда гардошну бачхаладан шахаргъа не бла эл-
тедиле?
 7. Школ Уллу Октябрь социалист революцияны байрамына
къалай хазырланды?
 8. Уллу Октябри кюнюн къалай ашырдыла?

Окъуюкъ.

Мечиланы К.

Билимден ашхы зат джокъду,
Билгенни джюреги токъду.
Билим тушманлагъа окъду.
Окъуудан къачхан — бардан джокъду.

Билим тауланы тешеди,
Джарыкъ джашауну эшеди.
Билимни сеир кючюнден
Къышхыда алма бишеди.

Билим ат болуб чабады,
Къуш болуб кёкде учады.
Чабакъча, тенъиз тюбюнде
Батхан кемени табады.

Билим бизге джолну керир,
Билим бизге насыб берир.
Ленинни окъууу бла
Сокъур кёз да дунияны кёрюр.

Соруу бла иш.

1. Билим неге джарайды?
2. Назмуну азбар этигиз.

Къой бла эчги.

(Таурух).

Эртде-эртде бир къарт киши бла къарт къатын болгъандыла, ала бек джарлы джашагъандыла, джанъыз бир къойлары бла бир эчгилери болгъанды. Ала джашагъан элде бичен бек къыт болгъанды. Бир кюн къарт киши къатынына:

— Къатын, биз бу бичен къыт кёзюуде, эчги бла къойну асырайбыз. Была да бир-биринден арыкъдыла, бир хайырларын да кёрмейбиз. Андан эсе къысдайыкъ да, суйген джерлерине барсынла, — дегенди.

Къатын эри айтханнъа разы болгъанды. Эри къой бла эчгини арбаздан тышына къысдаб:

— Кетигиз, къорагъыз, къайытыб бу арбазгъа аягъыгъызны басмагъыз! — деб ийгенди. Къой бла эчги мадарсыз мыдах бол-

гъандыла. Боюнларына бир къапчыкъ да тагъыб, джолгъа чыкъгъандыла.

Иги кесек джол къоратхандан сора, бара-барыб, кесилиб тургъан бёрю башха тубегендиле. Экиси да бирден къоркъуб къалтырагъандыла. Алай болса да эчги къойгъа:

— Кел, бёрю башны къапчыкъгъа салайыкъ,—дегенди. Таукел этиб, бёрю башны эки къулагъындан тутуб, къапчыкъларына салыб, джолларына кетгендиле.

Бир кюнню баргъандыла. Қъонакъбай джокъ, хоншу джокъ, арыб, ючюнчю кюнню инъиринде бир ёзенни башындан къаратгъандыла. Аргъы бетде бир от джарыкъ кёргендиле. Бир-бирлерине къарашыб ынъырдашхандыла, бек къуангъандыла.

— Джаллыдан, джаныуардан заран джетмез, джур, от джарыкъ чыкъгъан джерге барайыкъ, анда джолоучулагъа къонакъ болайыкъ,—деб, оноу этгендиле.

Экиси да салыб, от джарыкъгъа барсала, шынкъартны тегерегине юч бёрю чегелеб къазан къайната тура. Быланы алай кёргенлей, эчги бла къойну асыры къоркъгъандан, борбайлары къыйылгъанды. Қъалай болса да, не этсинле, къачыб къутулур мадар джокъ. Эчги кесин къойдан батыр этиб:

— Кече ашхы болсун, бёрюле!—деб саламлашханды.

Аланы кёргенлей, бёрюле аузларын ачыб, ауз суулары келебашлагъанды.

Қъарт бёрю:

— Хош келдигиз, къайдан чыкъдыгъыз, сиз джаныгъыздан тоуб айлана кёреме, бизге насыбха чыкъдыгъыз, къазаныбыз къуру къайнай тура эди,—дегенди.

Олсагъат бёрюле къой бла эчгини ашар къаннга киргендиле. Қъойну борбайлары къыйылгъанды, эчги уа эс джыйыб, къойгъа:

— Қъапчыкъдагъы бёрю башладан бир башны бери чыгъарчы, бишириб барыбыз да бир ашайыкъ,—дегенди. Қъой алыб бёрю башны эчгиге узатханды.

— Муну къой да ол абадан башны чыгъар,—дегенди эчги. Қъой да эчгини муратын анъылаб, башны салгъан кибики этиб, ызына чыгъарыб, эчгиге бергенди.

Алай этиб, ол сынъар башны, талай башдан сайлаб чыгъар-гъанча, юч кере къапчыкъгъа салыб, ызына алгъанды. Эчги эм артында бёрю башны элтиб бёрюлени алларына салыб:

— Қъайгъырмагъыз, бизни къапчыгъыбызда азыгъыбыз сизге да, бизге да боллукъду. Муну бир ашайыкъ, салыгъыз къазангъа,—дегенди.

Бёрюле мынъа къараб, къапчыкъны ичи бёрю башдан толу болгъанча кёрюб, аланы джюреклерине уллу къоркъуу кириб, алайдан джаллар къайгъыгъа киргендиле.

Тамада бёрю сагъышлы болуб, къалай джалларгъа билмей:

— Қъазаныбыз къайнамай къаллыкъды, мен джайылыб бир отун джыйыб келеим,—деб чегетге кириб кетгенди.

Кёб сакълагъандыла. Қъайытмагъанды. Сора бирси бёрю да:

— Быллай бир нек къалды бу, мен барыб аны бери бир чакъырайым,—деб кетгенди. Ол да ызына къайытмай къалгъанды. Эм артда ючюнчю бёрю да:

— Былагъа не болду экен, нек келмейдиле, отха салыргъа чымырта келтирмей, нек кечикдиле, бир къарайым ызларындан,—деб сылтау бла джаллагъанды.

Эчги бла къойну излегенлери да бу эди, эрлей къазанда басданы ашаб, керпеслениб джатхандыла.

Танъ аласы болгъанлай быягъы юч бёрю бир-бирлерин табыб:

«Джангъылдыкъ, ай къалай аман джангъылдыкъ! Қъой бла эчгиден къоркъуб кетерге бизге айыб эди. Хазыр аллыбызгъа салыб келгенлеринде да, тутуб ашаялмадыкъ. Энтда джайылыб, аланы табыб ашаргъа керекбиз»,—дегендиле.

Бёрюле излей джайылгъандыла. Қъой бла эчги быланы келгенлерин кёрюб, бир къарт эмен терекге ёрлеб, экиси эки бутагъына мингъендиле. Бёрюле да келиб терекни тюбюнден ёрге къараб, тишлерин былагъа чыкъырдата тебрегендиле. Қъой асыры къоркъгъандан санлары къалтыраб, бутакъны юсюнде туралмай, джыгъылыб, бир бёрюню юсюне «доп» деб тюшгенди. Эчги олсагъат:

— А марджа, джиберме, ол бирси бёрюню да тута кир,—деб, хаман къойгъа къычырыргъа къалгъанды.

Бёрюле эчгини бу сёзюн эшитген бла уллу сесгеклениб, «бизни керти да тутаргъа тебрегендиле», — деб къачыб, думп болуб кетгендиле.

Эчги бла кьой да тынч, рахат къалгъандыла.

Соруула.

1. Бёрюле эчги бла кьойдан нек къачхандыла?
2. Таурухну не магъанасы болгъанын айтыгъыз?

Заман озуб кетмесин.

Габийланы А.

Асият бла Саният
Тебрейдиле школгъа,
Къонъурау ну таушу
«Дженъил!» — дейди алагъа.

Кеч къалмайла кызычыкъла
Бир кюн иймейле арада,
Эринмеин кюрешиб,
Алалла билим ала.

Асият бла Саният —
Бирге ёсген тенъчикле,
Айырмагъа окъугъан
Джети джылны ичинде.

Школ джылны ахыры
Джетиб къалады деб къоркъуб.
Къайтаралла кюн сайын
Бирге олтуруб, кёб окъуб.

Дерсин иги окъугъан —
Билим-акъыл алады.
Ма бу иште эриннъен,
Къарантылай къалады.

Биз къадалыб окъуюкъ,
Халкъыбызгъа джарайыкъ.
Партияны джолу бла
Биз къуаныб барайыкъ.

Олег Кошевойну анасы айтхан хапар.

Донбасда джашагъаныбызны ал джылында биз арбазыбызны джарашдырыб, ариулаб башладыкъ. Джаз болса, биз эртденбла эрте туруб, гокга хансла салыргъа тахта къаза эдик. Олег атасыны къарнашы Николай бла кѣдет терекле, ариу чакъгъан кѣкенчикле орната эди. Олег ишни бек сюе эди. Ол терек орнатыр джерни къазыб, чунъур этиб, джерни топракъ гыртын, кулдасын уатыб, анъа мешхут къошуб, Николайгъа: «Хазыр этдим!» — деб къычыра эди. Николай'а терекчикни келтириб, къалгъан терекле бла бир тизгиннъе салыб «энди къуй топракъ» — дей эди. Олег кюрекни таб тута биле эди. Ол ишлеген сагъатда аны къолунда кюрек ойнай эди, аузу джырлай эди. Алай бла бир терек орундан бир терек оруннъа дженъил бара эди.

Мангъылайындан тери къуюлуб баргъанлай, ол хаман Николайгъа чам эте эди, терекледен къаллай бир кѣдет аллыгъыбызны юсюнден сѣлеше, биринчи алманы къачан ашарыкъбыз дей эди. Къачан да, къаллай кюнде да бачхада ишлерге эринмей эди. Ол бизге тахта этерге, къобусда, помидор салыргъа болуша эди.

Бизни бачхабызда агурчала, турмала, соханла, помидорла, гардошла бите эдиле. Бурууну башы бла уа чѣблеуле алтын табакъча саб-сары чагъа эдиле. Бизни юйюбюзню тѣгереди гокга хансла бла чѣблеуледен толуга эди. Джаз учуб келген къанатлылагъа уяла ишлеб, аланы илкичлеге бегитиб, бачханы тѣгерегине сала эди.

Соруула.

1. Олег бла аны атасыны къарнашы бачхада, садда не ишлей эдиле?

2. Олег къалай ишлей эди?

Пионер Ваня.

(Совет Союзну юч кере Джигити Кожедуб
И в а н н ы д ж а ш а у н д а н).

I.

Бизни школубузда пионер отряд къуралгъанды. Биз школну арбазында гизгинлешиб, Нина Васильевна бизге пионерле деб кимге айтханларын, пионер коммунизм ючюн кюреширге хаман

да хазыр болургъа кереклисин, ол не иште да къалгъан сабий-леге юлгю болургъа кереклисин анылатды. Мен тамам кѣлюм бла тынъыладым, сора джюрегим, нек болгъанын да билмеген-лейиме, къуаныб джарыкъ болду. Вожатый къызыл галстукну бойнума такъгъанында уа андан да бек къуандым.

Мен пионер галстугуму тешмей эдим. Кече джата тебресем, бойнумдан тешиб, ариу бюклеб, джасдыгъымы тубюне сала эдим. Ал кѣзюуде уа кечени арасында джукълаб тургъанлай сесгекли болуб уяныб, галстугуму джокълаучан эдим. Отрядда биз бек саяуб ишлей эдик. Бизден онбеш километрде совхоз барды. Биз ол совхозгъа барыб ишлерге бек сюе эдик.

Ары биргебизге Нина Васильевна да бара эди. Чюгюндюр бачхалагъа чага эте эдик, будай башла джыя эдик, уллулагъа мюрзеу джыяргъа болуша эдик. Қолхозну кѣгет бачхасында да ишлей эдик.

II.

Бизни классыбызда Ивась деб, бир къарыусуз, къансыз, ауруучу джашчыкъ бар эди. Аны Сергей деб, бир уллу, къылыкъсыз джаш къозуб тебреди. Ол Ивасьны къозуб, кѣб кере джылата эди. Мен Сергейге алай этме деб кѣб кере айтхан эдим, алай болгъанлыкъгъа ол мени сѣзююу къулакъгъа алмай, быягъынлай хилкге этиб, къозуй эди.

Бир джолда алай этгенинде, мен кѣлтюрелмедим. Бир кюн эртден бла, Нина Васильевна келгинчи, классны ичинде парталарына сабийле келиб олтурдула. Ивась акъырын-акъырын келиб, ауруй болур эди, партагъа эслеб олтуруб, китабны ачды. Аны ызындан классха Сергей кирди. Парталаны арасы бла сумкасын силке келиб, хатасы болмай, тынч олтуруб тургъанлай Ивасьны башына сумка бла урду.

Ивась къычырыкъ этиб, башын къоллары бла джабды.

Асыры ачыулангъандан мени кѣзлерим къарапгъы этдиле. Қесими тыялмай Сергейге учдум. Экибиз да бууушуб, биргелей полгъа джыгъылдыкъ.

Сабийле орунларындан къобуб, бизге орча этерге чабдыла. Мени сюегим андан гитче болса да кесим андан къарыулу болгъанымы билдим. Мен аны юсюне атха миннъенча, мене тебрегенлей, эшик ачылыб, Нина Васильевна кирди. Бютеу сабийле чачылышдыла. Сергей бла мен да секириб ёрге къобушдукъ.

Ерге кьобуб, не этерге да билмей сюелебиз: мен классда тьююш-
гениме уялдым. Нина Васильевна ўа менње кьараб:

— Сора дагьыда сенње пионер дейдиле! — деди. Сабийле
бары: «Нина Васильевна, ол тьююшюрге излемей эди, Иваська-
гьа джакъ болама деб аны кьоруўлай эди», — деб кьычырдыла.

Нина Васильевна акьырын джукъ да айтмай, столну кьатына
барыб, бизни олтуртду. Дерс башланды. Окьуб бошагьанлай ол
кюн огьуна бизни барыбызны да тыйыб, бизге тенъликни, шох-
лукьну, пионер сыйны юсюнден кѣб хапар айтды.

Ол кюнню мен ёмюрюмде да унутмазма.

Соруула.

1. Ваня Кожедуб пионер отрядха кьалай киргенди?
2. Ваня отрядда кьалай ишлей эди?
3. Класда не зат болгьан эди?
4. Усдаз классха киргенинде Ваня нек джунчугьан эди?

Акъ кѣгюрчюн.

Хубийланы О.

Джашил джаз джетди
Джылы джел кьагьыб,
Кѣгет терекле
Къурмашча чагьыб:

Кѣк кьырдышчыкьда
Джатыб сабийле
Акъ кѣгюрчюнње
Къарайла бирге.

Акъ дарий кибик
Къанаты, тьюю,
Къойнуна кьысад
Иеси кюлюб.

Джашчыкъла андан
Кёз алалмайла.
«Сат» — деб, кюрешиб,
Териталмайла.

«Къарачыгъыз!» — деб,
Иеси джашчыкъ
Бошлады аны
Къолларын ачыб.

Къанатчыкъларын
Керилтиб, джайыб,
Кёзден ташайды
Ол терк узайыб.

Кёрдюнъмяю!.. — деди
Иеси джашчыкъ.
Къарайла бары
Тюз, ауз ачыб.

Джашчыкъла андан
Кёз алалмайла,
«Сат!» — деб, кюрешиб
Териталмайла...

«Кёгюрчюнюю
Джокъду багъасы.
Сатарыкъ тюлме,
Айтама ачыкъ...» —

Деб джашчыкъ кёкге
Ийди кёзлерин.
Къойдула ала
Билиб бермезин.

Насыбларыды
Ол сабийлени.
Насыб сатылмайд, —
Айтырым мени.

Соруу бла иш.

1. Кёгюрчюнню сабийле алай бек нек суйгендиле?
2. Назмуну азбар этигиз.

Наташа.

Б. Евгенийев.

1.

Бу биз айтырыкъ хапар Севастопольда болгъанды. Джерни тюбюнде санитар батальоннъа уруш баргъан джерден джигит къара тенъызчи морякны — Семен Шульганы келтирдиле.

Семён кеси джюзден артыкъ джау солдатны къыргъанды. Ол кесини туугъан Украинасы ючюн джаудан дертин ала эди.

Алай'а джигитге джауну автоматыны бир талай огъу тийгенди. Врачла энди аны джанын къалдырыр ючюн кюрешедиле.

Семен Шульга деген моряк къб кечелени дыгалас бла, сандыракъ бла ашыра эди. Къатангъы, чалбаш, акъ халатлы, кёзлюкле-ри бла, башында да акъ джаулугъу бла докторгъа болушуучу Надежда Никаноровна кече, кюн да аны къатындан кетмейди. Ол Семённу иссиден кюйюб баргъан манъылайына джан джаулукъну джибитиб сала эди, эринлерине суу кружканы джетдире эди.

Врачны къызы Наташа хар кюн сайын Семён Шульга джанхан палатагъа келиб къарай эди. Ол джукъ сормай эди. Ол къоркъуб, бир морякга, бир дежурный къызгъа къарай эди.

Наташа морякны джуургъанны тышында тургъан къолларыны къалтырагъанларын эслей эди. Аллай уллу адамны алай къарыусузгъа джетгенине джюреги кемсиз къыйнала эди.

Семён ынъычхаб, ахсыныб, дыгалас эте эди. Сора аурууу бир аз сыныб тебреди. Ол бир джолда кёзлерин ачыб, юйню башына сеирсиниб къарады. «Мен къайры келгенме?» деб, сатгышлы болду. Орундукъну къатында сары чашчыгъы бла, кюл бетли чебгенчиги бла къызчыкъны сюелиб тургъанын кёрдю. Къызчыкъ акъырын атлаб, морякга суу бла кружканы берди. Семён сууну джутланыб ичди, алай'а олсагъатдан кёлю кетди.

Бир талай кюнден маджал болгъанында, врачла болушуучу къызгъа сорду: «Эгешчигим, тюшюммю эди, эсгерелмейме, бир гитче къызчыкъ къатыма келиб, манъа суу ичирген эди», — деди.

— Огъай, аны керти тюнюнде кёргенсе, — деди Надежда Никаноровна, Шульганы сёлешиб башлагъанына къуана, — ол бизни Наташабызды. Ма кеси да келди.

II.

Эшик акъырын ачылды, кюл бетли чебгенчиги болгъан къызчыкъ кысыла-къысыла, кеси-кесинден джунчуй, юйге кирди.

— Энди сен сау боллукъса, — деб кызчыкъ ышарды. — Атам санъа бек къарыулу адамды дейди.

— Да керти айтаса, хатам джокъду. Мен къаллай бир джау-ну аудургъанма, — деб, Шулъга былайда биринчи кере ышарды. Наташа джигит моряк бла шагъырей болуб, заманыны кёбюсюн аны къатында ашыра эди. Семён къарыусуз болгъан эди, кеси бир юйде джата эди. Кюн-кюнден къарыу кире эди. Къызчыкъ киргенлей, ол тириле эди, кызчыкны къолундан тутта эди. Наташа орундукъну кыйырчыгъына олтуруб, хаман джанъы хапарла айта эди.

— Бюгюн тынч, иги кюнлени бириди, немецле шахаргъа минъ бомбаны атхандыла, — деб, Наташа хапар айтды.

Семён кёзлерин да кысыб джата эди. Ол, ким билсин, Наташаны джаншагъанына иги да тынъылай болмаз эди, алай болса да аны джукъа, азгъын бети сабыр, къайгъысыз кёрюне эди.

Наташа, ол джукълай болур деб, хапарын тохдата эди.

Бир кюн къалай эсе да Шулъга Наташагъа кесини Украина-сыны къамиш башлары бла акъ сюртюлген, суююмлю юйчюклерини юсюнден хапар айтды. Бютеу юйле кёгет тереклени ичлериндедиле, аланы арбазларында уа кёб балий терек барды. Терезден къарасанъ, тюрлю-тюрлю кёгетле кёрюнедиле. Ол юйлеринде гокга хансланы, алтын таукъну сураты салыннъан печлерин, джаз арбазларында тюрлю-тюрлю чакъгъан къачкъачланы, эсине тюшюрдю.

— Совет адамгъа бютеу бизни уллу къралыбыз — суююмлю Ата джуртду, — деди акъырын Семён, — алай'а бу уллу къралда хар кимни кеси тууб джашагъан джери дуняда неден да багъалы кёрюнеди. Ма былай джатыб тургъанлай, Наташа, былай кёзюмю бир кыйыры бла кесими Украинама, кесибизни булбулларыбызгъа тынъыларгъа табсам, дуняда ёзге джукъ излемей эдим.

Ол кюн огъуна Надежда Никаноровна Наташаны атасына былай сёлеше тургъанын эшитди:

Қъара тенгизчиле. В. Г. Пузырьковну суратындан.

— Шульга бек тансыкъ болгъанды. Дыгалас этеди. Джара бла тансыкълыкъдан къайсы бек дыгалас этдиргенин биллик тюлсе.

III.

Наташа сау инъирни Шульганы не бла къуандырыргъа билмей айланды. Сора эсине былай тюшдю. Джаз Севастопольну къатында Украинада Шульганы арбазындагылача ариу чакъгъан къачкъачла бардыла. Наташа аланы келтириб, Шульгагъа берирге таукел болду.

Ол эртденбла эрте уяныб, дженъил кийиниб, санитар батальондан чабыб чыкъды. Алкъын кюн чыкъмагъан эди. Къайда эсе да узакъда тоб атылгъан тауш тунакы келе эди.

Наташа джаяу джолчукъну аллына ашыгъыб чабды. Къаты бла уа шоссе джолну аскерчиледен, морякладан толуб, саутлары, патронлары, тоб-окълары бла букъу джугъу грузовикле дженъил-дженъил ташадыла.

Джукъу басхан тенъиз, дупбурла, сахар таушсуз эдиле. Алай'а олсагъатдан тенъизни, тауланы башларындан кючлю гюрюлдеген тауш келди.

Кёкде самолётланы таушлары чыкъды, джауу самолётлары сахарны тёрт джанындан чабдыла. Тюблеринден бизникиле тоб атыб башладыла.

Джанъы кюн, джанъы уруш башланды. Наташа, къоркъгъандан джаны тамагына тыгъылыб, къачкъач джолбусун кёкюрекчигине кысыб, дупбурчукъну юсюнде сир къатхан эди. Ол джашыныргъа, баурундан кырыдыша къабланыргъа, кёзлерин кысаргъа, къоллары бла къулакъларын бегитирге излей эди. Къалайда эсе да, чыртда джуукъда, таякъны къанъагъа ургъанча, ачы таушла чыгъыб тебретиле. «Пулемет» деб, Наташа къалайгъа баргъанын да билмегенлей, бир джанына мыллык атды. Аллында уллу дупбурну къатында тоб окъ чачылды. Топракъ, таш къатыш къара тютюн кёкге чыкъды. Наташа, кычырыкъ этиб джылаб, ызына къачыб келгенлей, анъа келген аскерчилени кёрдю. Аскерчиле къоллары бла нени эсе да кёргисюб, кычыра эдиле. Наташа къуаныб, аланы алларына чабама деб джыгъылды. Аскерчиле кючлю къоллары бла аны кёлтюрюб, алайдан кетердиле. Бир аскерчи анъа нени эсе да сорду. Къызчыкъ анъыламай джылай тургъанлай эринчиклери ышардыла. Къызчыкъны атасыча, бу аскерчини да хончалары чыммакъ

эди, аныча, погонларында генерал джудузчуклары бар эдиле. Аскерчи кызчыкны да кьойнундан тюшюрмегенлей дупбурну джаны бла уллу джолгъа тюшюб, автомобилни къатына барды. Шофер кесини орнуна олтуруб джарашхан эди. Наташа автомобилни ичинде бир мюйюшчюгюне кысылды. Генерал аны къатына олтурду. Папиросу аузуна салды.

— Мен юйюбюзге кетерге сюеме, — деб Наташа джыламыраб, генералгъа къарады.

— Сени юйюнь къайдады?

Наташа санитар батальонда джашагъанын айтды.

— Да энди не зат эт дейсе? Федя, санитар батальоннъа элт, — деди.

— Мен сени танийма, — деб шофер Наташагъа башын буруб да къарамагъанлай ышарыб кычырды, — сен докторну кызыса. Сени хапарынъы аскерчиле меннъе айтхандыла...

IV.

Тёрт сагъатдан Наташа атасыны кабинетинде олтуруб къачкъачларына къарай эди. Атасы генералны кыйналыб, кызын машина бла алыб келгенине бюсюреу этгени ючюн Наташа сеирсиниб тынъылай эди. Генерал ышарыб, кюн кюйдюрген кьолун Наташагъа узатды.

— Мен сеннъе не айтыргъа да билмейме, Наташа! Шульга деген старшинагъа менден салам айт. Аны гокга ханслагъа къуаныгына толу ийнанама.

Генерал чыгъыб къуллугъуна кетди. Наташа атасына къарады. Ол, Севастопольда адамла алай багъалатыб, суюб, кёб махдаб селешген ол белгили генерал бу болгъанын кызчык бусагъатда анъылады. Наташаны атасы Николай Сергеевич диваннъа олтуруб, Наташаны кесине айландырыб:

— Сен мени тели кызчыгъымса! Бу джолдан сора юйден меннъе сормай джукъгъа кетме, — деди.

V.

Семён Шульганы орундугъуну къатында гитче столчукну юсюнде кьошун бла, отча кызыл къачкъачла тура эдиле.

Уяннъанында, Семён гокга ханслагъа кёб къараб турду, сора акъырын джырлаб башлады. Надежда Никаноровна кори-

доргъа ёрге сюелиб, къуаннъандан къаты бла баргъанны къайсына да:

— Эшитемисиз? Семён джырлайды. Адам джырлай эсе, со-ра аны уллу кыйналмагъанын бил, — дей эди.

Соруула.

1. Семён Шульга нек джырлаб башлады?
2. Наташаны юсюнден шоферге къайсы аскерчиле не хапар айтхал болурла?
3. Семён Шульга Наташагъа къалай къарайды?
4. Наташагъа огъурлу, джукъдан къоркъмагъан батыр къызчыкъды дерге боллукъмуду?
5. Боллукъ эсе, не ючюн боллугъун айтыгъыз?

Билемисе сен?

Байрамукъланы Х.

Сен джюрютген тефтеринъ,
Окъугъан китабларынъ,
Кеси аллына чыкъмагъанын
Билемисе сен?

Талай ишчи тохдамай,
Къарыуларын аямай,
Сени ючюн деб ишлегенин
Билемисе сен?

Кими кесед агъачны,
Кими бурады чархны,
Этгенлерин къагъытны
Билемисе сен?

Айла, джылла олтуруб,
Башлагъа да чал уруб,
Сеннге китаб джазылгъанын
Билемисе сен?

Хар харифге ййилиб,
Аланы кебге джыйыб,
Ишчиле этгенлерин китаб
Билемисе сен?

Бары сени суйгенден,
Игилик излегенден,
Джан, сан да аямагъанларын
Билемисе сен?

Бу затланы эсгермей,
Китабынъа эс фёлмей,
Джырта, ата айлансанъ,
Аман багъала алсанъ.
Ол сени ючюн уруннъанла
Разы боллукъмулла санъа?

Токъал.

Аппаланы Х.

(«Къ ара кю бю р ден»).

Къаранъы болуб, кёз байланыб бошагъанды. Къалгъан замандача, элде калак итле керексиз, «сакъ болугъуз, кеч болгъанды» деб, бир-бирлерине хапар бергенча, тийре-тийреде юредиле. От тамызыргъа сернеги болмагъан юй болур, бир тиширыу кёсеуню къолунда тутханлай, темирчи акъ кыызгъан темирни уруб, джилтинлерин къуйгъанча, аллындан аяз ургъаны сайын джилтинле чачыла да хауада джукълана, аяз уруб, кёсеуню джаннъан джерчиклери джолну джарыта, тийре джолну кесиб мюйюшге ташайды.

Ташкёмюр къазылгъан тешике фонарла джаныб джылтырагъанча, джер-джерде джылтыраукъ къуртчукъла джылтыраб ташайдыла. Сдауатха къайытмай кечирек къалгъан ийнеклени джелинлери къызыб, дженъил-дженъил ёкюре, ашыгъыб келедиле. Элни къыйырында бир къазакъ юйню аллында къатында адам болмай, бешикде бир сабий, къойнуна от тюшгенча, къычырыб джылайды.

Бийнөгер, ызына айланыб къараб, Токъалны кёрмей алай айтды:

— Ол аман бизни бла чыгыб, къайсы тыгырыкыгъа эсе да кириб, бир ишексиз, бугъуб кълды. Бизни ишибизден барыб адамгъа джукъ сагъынса, мен аны гырмык этерме. Ол джапысы бла ол адам боламыды, кюндюз орамда бара тургъанлай джукълай турады.

Ышым баууну бошланнъанын тартыб, нёгерлерини ызларындан джете, Ахмат айтды:

— Къой-къой, Токъалны адамгъа санаб да сёлешме. Ол хада-хыйда да джокъду, кимни боза чайкъамдысы болса, ол аныкъыды. Ол бюгече кьоркыгъандан эшикге чыгъар деб мен бир да мурат этмейме. Алай болса да бошбоюн адамды да къарнына къараб, боза аякъны тутдуруб, джауларыбыздан анъа сора билген адам болса, айтыб кьояргъа да огъай демез. Ахматны Токъалны юсюнден айтханы джаннъан отха суу бюрген кибиб ётгенин эслеб, Бийнөгер джолдан бир джаякълаб тохдаб, Къасымны имбашындан тутуб айтды:

— Бюгече биз аслам джолоучу боллукъ болурбуз, агъач этген заманда балта джетген джаранъдан сынчыкълагъанча кёрюнесе, кългъан джашла разы эселе, сен къайыт да былай келгенлейинъе ол аман Токъалгъа да бютеу бизни атыбыз бла налат бер, сора Къыямытлагъа затха тагылыб кетмесин, ариу аны ючюн гёзет этерик эсенъ да эртденблагъа деричи къатынъдан ары-бери джибермегенлей тур.

Къасым, кыйналса да, нёгерлеринден айырылгъанын асыры ушатмады, алай болса да къауму да бир ауз болуб айтханларында, аланы разы этер ючюн элге къайытды.

Къасым къайытханында, бир кесек туруб Бийнөгер айтды.

— Кёремисиз, аман арба джол сызар, аман киши эл бузар дегенча, аман Токъалны тилине гёзет этерге керек болуб, къллай иги нёгерибиз ишден джалларгъа керек болду. Не этеик, кълда да болады аман, биргебизге тагылыгъанына адамлыгъы болур деб тура эдим.

— Къой-къой, Бийнөгер, аман Токъалны аты ушхуур артында айтылсын, — деб, Ахмат алгъаракъ чыгыб, ийилиб аллына къараб, — Ибрахим айтхан джерге чыгъаргъа былайдан джол ышан тебрей болурму деб къларайма, джолну билмей, кечегнде аджашыб, терсеймезге керекбиз.

Ибрагим, аты сагъынылгъанлай, эшекге таякъны джетдириб къуа, алгъа ётуб айтды:

— Тюз ма бу агъач тартылгъан сызгъаны ёрге барыб, къая секиртмеге джетгенлей, сол къолгъа бурулуб, къой джолну ёрге таянсакъ, уллу къаяланы юсюне барлыкъбыз. Қъанаматны манъа айтханы бла, ол тегерекде болмай амалы джокъду, — деб алларына ётуб, джолгъа кесин салыб, эшегин гузабалатыб, таяныб тебреди.

Батал таякъгъа таяныб, солууун алыргъа тохдаб, нёгерлерине айтды:

— Джашасын хариб, бу бек уллу онълу адам болмаса, бурнуму джырдырама. Қёремисиз, сабий башы бла къауму-буздан да ол тири джюрюйдю.

Чегет къулакъгъа киргенден сора таушуму адам эшитеди деб да тартынмай, Ахмат Баталны сыртындан къагъыб кюлдю.

— Бурнуну джырдырсанъ, ыйлыкъмай сени бла мен тойгъа бармам, суйген къызынъ да санъа къараса, суйген огъай, кече тюшюмде кёреме деб къоркъар, андан эсе сау бурун тешиклеринъ бла къалсанъ, бурун киринъи тыяргъа да ол игиди, — дегенинде, Бийнёгер да анъа къошулуб кюлдю.

Кёлю бла айтхан затына нёгерлерини чам этиб кюлгенлери джюрегине аур тийиб, Батал бир кесекни сёлешмей барыб, джел уруб, булутну къулакъдан чыгъаргъанча, кёлю къалгъаны кетиб, тохдаб айтды:

— Аланла, ол джарлы Бадимат бусагъатда не эте тура болур, биз былай къайгъысын этиб айлангъаныбызны джюреги биле эсе, къуана болур, — деб, нёгерлери да анъа джуаб этгинчи атлаб тебрегенлей, алгъа узайыб баргъан Ибрагим, ызына чабыб къайытыб, ичин ургъандан солууун алалмай, къолун къаяла таба тутуб айтды:

— Ма, ол къаядан эки кере от джарыкъ чыгъыб джукъланды, бир ишексиз, Қъанамат алайдады, — деб, хапарны айтыр-айгмаз нёгерле барысы да Ибрагим кёргозген къая таба тебредиле.

Ишле бла соруу.

Бу хапарчыкъны юч кесекге юлешигиз.

Хар бир кесегинде нени юсюнден айтылгъанына ат атагъыз.

Хапарны аллында нени юсюнден джазылады?

Н. Крупская.

Сабийлеге письмо.

Н. Крупская.

Багъалы сабийле, Ленинни ишин бардырыгъыз, джашау барынъа да джарыкъдан джарыкъ, культуралы, байдан бай болур ючюн, къолугъуздан келгенни аямагъыз. Кѣб окъугъуз, дерслеригизге иги къадалыгъыз — сизге кѣбно билирге керекди. Иште, окъууда бир-биринъе болуша, не къадар шох болуб, иги джашаргъа юренигиз. Сизни, тюрлю-тюрлю миллетлени сабийлерини арасында, къызчыкъла бла джашчыкъланы, абаданла бла уагъыракъ сабийлени арасында керти тенълик, шохлукъ болургъа керекди.

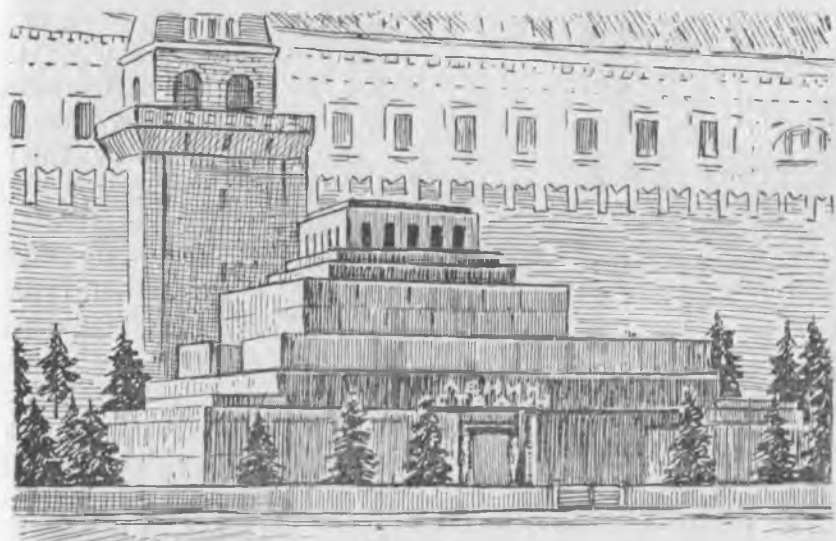
Кючлюрекле, иги билгенле, усдала къарыусузлагъа, гитчелеге болушургъа керекдиле.

Халкъны мюлкюн да сакъларгъа керекди.

Сабийле буруу чачылгъанны кѣре эселе, — ишлерге керекдиле, кир къагъыт атылыб тургъанны кѣре эселе, — джыйыб къоратыргъа керекдиле; керексизге отну джаннъанын кѣре эселе,—

джукълатыргъа керекдиле; онъсуз сабийге артыкълыкъ этгенни кёре эселе, онъсузну джакъларгъа керекдиле; окъуусуз, къарангы адамны кёре эселе, аны окъутургъа керекдиле. Уллулагъа болушургъа керекди, джашауну кёрюрге, билирге, ойлашыргъа, Совет властны джауу ким, шоху ким болгъанын билирге керекдиле.

Кеси-кесигизни бошлаб къоймай, къолгъа ала билирге керексиз, эс ташламазгъа, артха ыхдырылмай джигит болургъа, урунуугъа да, къралны джауладан къорууларгъа да хазыр болургъа керекдиле.

Ленин бла Сталинни мавзолейи.

Ленин

джашагъанды.

Ленин —

джашайды.

Ленин —

джашарыкъды.

В. Маяковский.

Биринчи сохда.

М. Кузнецов.

Бу биз айтырыкъ хапар мындан алгъа къб джылланы болгъанды.

Мен гимназиягъа келгенимде, коридорда сабийле асыры басынъандан бир-бирин теблей эдиле. Мен «кесибизни» джаны келгенлерибизни араларына сугъулуб кирдим. Бизни къаумубуз бир джерде эди. Мени кёзлерим алашаракъ, токъ, сары чачлы джашчыкъгъа илиндиле.

Володя Ульянов.

Дженъил заманны ичинде биз аны тамам фахмулулугъун таныдыкъ. Бизге тилле, артыкъ да бек латин тил, бек къыйын тие эдиле. Аны бир этгени эсимден кетмейди.

Латин тилни окъутхан усдаз Федоровский классха кирди, китабны ачыб, биринчи партада окъугъан сохдагъа окъу деб билдирди. Ол ёрге къобуб, дженъил кёчюрюб башлады. Кёчюрюб баргъанлай, бир къыйын сёзге тюртюлдю. Сохда бир кескеге сагъышланды. Алай'а Федоровский сагъыш этергеми къоя эди. Ол аны хоншусуна окъу деб билдирди. Ол да къобуб, тюз джуаб этгинчи Федоровский олтурургъа къоймай эди. Эки сохда сюеледиле, Федоровский'а ючюнчюню къобарды.

Ючюнчю къобду, тёртюнчю, бешинчи, алтынчы да къобдула. Бир да кёчюрелмеди. Классны джартысы ёрге къобуб

сиреледи. Эм артында Ульяновну кёзюю джетди. Класс кёлюн басды, Ульянов кёчюрдю. Бары да олтурдула.

Артдан-артха, не сэрлугъу, не зат билмегени-ангыламагъаны болгъан да Ульяновха чаба эди. Ол алагъа джуаб этиучю болуб къалгъан эди.

Ульянов сабий оюнланы бек сюе эди. Биз неден да бек тоб оюнну сюе эдик. Ойнаб бошасакъ, джуунургъа Свия суугъа бара эдик. Кёпюрчюк бла ётюр, джуунуучу джерде тешиниб, суугъа секире эдик.

Ол узакъгъа сууну арасына дери джюзюб бара эди. Бир-бирде уа суугъа кетиб къалады деб, адам къоркъарча бола эди. Алай болса да ол къарыулу эди, джюзюб чыгыучан эди.

Андан сора алагъа бара эдик. Аны юйчюгю бачхычны башында эди. Юйде артыкъ керексиз зат джокъ эди. Къабыргъада полушария карта тагъылыб эди, орундугъуну башында — джан джаулуугъу, терезени къатында — табхачыгъы. Окъугъан китаблары бла словарларындан сора да табхачыкъда Пушкинни, Лермонтовну, Тургеневни китаблары тура эдиле. Ол баргъан кёзююмде мен Ленинни къалай ишлегенин кёре эдим. Неден да бек, аны кирсизлигине, эрикмей къаст этиб окъугъанына, талчыкъмагъанына сеирсине эдим. Ол бурунну латин эмда урум тиллени къаджыкъмай окъугъаны ючюн иги биле эди.

Ол ёмюрюнде ишин «хо-хо» деб, ашыгъыш, къалай болса да деб этмей эди. Юйде джазаргъа сочинение берселе, болджалны арт кюнлерин сакъламай, олсагъатдан хазырланыб, ишлеб башлай эди. Библиотекагъа барыб керекли китабларын алыб окъуй эди, керекли джерлерин джазыб ала эди.

Ол себебден, ол гимназияда окъугъан сегиз джылыны ичинде биринчи сохда болуб, бир классдан бир классха саугъасы бла кёчюр, гимназияны алтын медаль бла бошады.

Соруу.

В. Ульянов алай иги къалай, не хыйсабдан окъуй эди?

Ильични сабий эмда школ джыллары.

А. Ульянова.

I.

Бизни джол башчыбыз Владимир Ильич Ульянов (Ленин) 10(22) апрелде 1870 джыл Волгада Симбирск деген шахарда туугъанды. Ол шахаргъа бусагъатда Ульяновск дейдиле.

Володя бла Ольга.

Владимир Ильични атасы, Илья Николаевич, ол заманда Симбирск губернияда халкъ училищелени инспектору болуб ишлей эди. Ол къарыу сузуракъ юйдегиден чыкыгъанды, атасы эртде ёлюб, тамада къарнашыны болушлугъу бла кючден окъуу алгъанды. Симбирскде ол жарлылагъа, эллилени сабийлерине кёб школ ишлетирге кюрешгенди, къарыуун, кючюн аямай, къаллай кюнде да аны къайгысында губерниягъа баргъанды.

Владимир Ильични анасы, Марья Александровна, врачны кызы эди; джаш заманыны кёбюсюн элде ашыргъанды, анда эллиле аны бек сюе эдиле. Ол усда кюбузчу эди, музыканы да, тиллени да — француз, немец эмда инъилиз тиллени иги биле эди, ол сабийлерин да юрете эди. Ол кёб адам джыйылгъан джерни, кёзбау, эрикгенинги кетерген оюнланы суймей эди, заманын саулай да сабийлери бла биргелей ашыра эди. Сабийлери да аны ючюн аналарын артыкъ да бек сюе эдиле.

Владимир Ильич ёсген юйдеги бир-бирин билген, бир-бирин суйген юйдеги эди.

Ол ючюнчю сабий болгъанды. Гитче сагъатында ол хаман да кесинден джыл бла джарымны гитче Оля эгешчиги бла ойнай эди. Ала экиси да бек тири, бек камсык эдиле, ала даурлу оюнланы, ары бла бери чабышыуу бек сую эдиле:

Аллай оюнланы да Володя бек сую эди, Оляны да айтханына сыйындыра эди. Ол Оляны суюб, тапчанны туюбуне кийриб, сора «Тапчанны туюбунден джурюб чыкъ!» деб, буйрукъ бере эди. Аны оюнчакъла бла ойнагъандан эсе, сындыргъаны кѣб бола эди. Биз, уллула, анъа ол затланы этдирирге унамагъаныбызны билиб, бир-бирде бизден бугъуна эдиле.

II.

Окъургъа Володя анасындан беш джылда юреннѣнди. Ол да, эгешчигибиз Оля да окъургъа бек сую эдиле, сора атам келтириучю кѣб китабланы, журналланы суюб окъуй эдиле.

Ала дженъил окъургъа юрендиле, орус историядан хапарланы окъугъанны тышында да, назмуланы да азбар эте эдиле.

Окъуб бошаса, Володя эгешчиги бла ойнаргъа къача эди, ойнаргъа суюгени уа, башында айтханыбызча, къычырыкъ-хаххай этиб, чабышыб ойнагъан оюнланы сую эди. Джай ала, арбазда чаба эдиле, тереклеге мине эдиле, биз экибиз тамада болсакъ да бизни бла да тюрлю-тюрлю оюнланы ойнай эдиле.

Володя оюнланы бек сую эди, артыкъсыз да крокетни. Къыш тикден чана бла уча эди, къар джуммакъла бла ойнай эди, андан сора уа конѣкла бла уча эди. Симбирск шахарда учаргъа деб, суу къуюлюб болгъан бузну юсюнде ол да, тамада къарнашы Саша да мийик тикден учханлары эсимдеди; ол тикден чана бла учаргъа да къыйын эди.

Дуббурну чынъ башында тѣрт бюклениб, андан сора бираз беллерин тюзетиб, туюбуне туюшерге уа чыртда сир къатыб, алай уча эдиле. Мен алагъа сукъланыб къарай эдим, алай'а алагъа къошулуб къалыргъа базмай эдим. Володягъа таб уча болур эди деб, кѣлюме келеди, не ючюн десенъ, ол узун тую эди, алашаракъ, тогъуракъ, куюлю эди.

III.

Володя гимназияны биринчи классына тогъуз джыл бла джарымда киргенди. Ол тынч эмда бек суюб окъуй эди. Окъургъа фахмусу да иги эди, атабыз тамада къарнашыбыз

Ульяновланы юдегилерини 1879 джыл сураты.

бла эгечибизни юретгенича, аны да эрикмей, олтуруб дерслерин этерге юретген эди. Усдазлары айтыудан, Володя дерследе иги тынтылагъаны ючюн алапат окъуй эди. Иги анъысы, фахмусу болгъаны себебли, джанъы дерсни классда усдаз анъылатхан сагъатда огъуна толусу бла эсине алыб къюуб, юйге келсе, бир кере къайтарыб окъуб кетиучен эди. Ол кесини тамада къарнашын кемсиз сюе эди, не иште да ол этгенини этерге излей эди. Володягъа «Ойнаргъа барлыкъмыса?» «Какны къурлаймы ашарыкъса, огъесе джау бламы ашарыкъса?»

— деб сорсала, ол джуаб этиб кьоймай, Сашагъа къарай эди. Ол да джуаб этиб кьоймай, «не этерик эсе да бир къарайкь» — дегенча, тынъылаб къарнашны кёзюне къарай эди. Биз экибиз да аны кюле эдик. Кюлгенибизни, хиликге этгенибизни да кзулакгъа алмай, Володя: «Саша къалай ушатса, алай» — дей эди. Саша эсли, оюмсуз джюрюмеген, кесини бойнунда борчуна уллу эс бёлген джашчыкь болгъаны себебли, Володя аны эниклерге кюрешгени иги эди, ол Саша этгени этерге тырмашыб къаджыкьмаучу, сёзюне тюз табылыучу, дерслерин заманында толтуруучу, ишни суйген Сашаны кёзюнден кетермей тургъанды.

Иши бла бизге огъай эсень, Саша барыбызгъа юлгю эди.

Адамлагъа къайгъыргъаны ючюн, джумушакълыгы ючюн, тюз, тыйыншлы, керекли джерде къатылыгы ючюн биз барыбыз да аны бек сюе эдик. Володя гитче сагъатчыгъында джукъгъа тёзюмсюзюрек эди, ол себебден, Сашаны тёзюмлюлюгю, сабырлыгы барыбызгъа да джараб, юлгю бола эди, артыкъсыз да Володягъа уа аны уллу магъанасы бар эди. Аллында тамада къарнашын эниклей, Володя абадан болгъанында кесини ол дженъиллигин кетерирге кюреше эди, уллу болгъанында уа, биз анда дженъилликни кёрмегенбиз. Кесин ишге салыб, бой бериб ишлер ючюн, кеси-кеси бла кюрешиб тургъанын биз кёре эдик.

Соруула.

1. Ульяновну юйдегиси кимле эдиле? Ала бир-бирлерине къалай къарай эдиле?

2. Володягъа ол юйде кимни сёзю ётерик эди?

3. Володя Сашаны не ючюн сюе эди?

4. Володя Ульяновну окзууунда, кесин джюрютюуюнде сиз сукъланыр джери бармыды?

5. Володя Ульяновну юсюнден башха китаб окъугъанмысыз?

Къышха джолугъуу.

А. Будайланы.

Акъ пудрасын себе,
Къышны бораны джетер.
Уллу кенъ ёзенлени
Барын да чыммакъ этер.

Сызгырыучу тау кези
Акъ джуургъанын джабар.
Джумарыкъ да тигелеб,
Тау этекледе къонар.

Эркин саркъыучу суула
Буздан кишен алырла.
Чыгъаргъа къышдан къоркъуб,
Буз тюбюнде барырла.

Къыш бораны къарланы
Ышыкълагъа терк джыяр
Аушланы бегитиб,
Джолоучуну ол тыяр.

Суугъу бет кюйдюрюр,
Бораны «гуу-гуу» эте
Къышны къарлы кюнлери
Кетерле, бизден теркде.

Кёкенле.

И. Данилов.

Бир джолда, февралны аллында мен Логовдан Захарьиногъа бара эдим. Кюн ариу чуакъ эди, шоссе джол машиналадан толу эди. Кюнортагъа къар джауб тебреди, джол джабылды, эки атламда кёзге тюртгенни кёрмезча къарангъы болду. Дженгил-

де джолланы кюрт басды. Къаллай бир баргъанымы билмейме, алай'а кече болгъан эди.

Мен джибиб суукъсураб, кюрт басхан бир кёкенчикни къатында тохдадым. Аякъларым тайыб, кюртге джыгъылдым.

Мен къалкъыяракъ болуб тургъанлай, ким эсе да манъа:
— Эй, алан, саумуса? — деб къычырды. Мен сесгеклениб уяндым. Мен, аллымда ёрге сюелиб тургъан, уллу тоннъа чыр-малгъан биреуленни кёрдюм. Ол: — Сен былайда не этесе? — деб сорду.

Мен ёрге къобуб, юсююм къакъдым, джолдан аджашханымы анъа айтдым. — Да сен джолну юсюнде тураса да, кёреми-се ол кёкенлени? — деди ол адам. Аллында бир гитчерек бутакъ, аны ызындан, къар тюзле — экинчи кёкен кёрюндю. Мен олтургъан джерде да аллай бутакъ бар эди.

— Захарьино деген эл узакъдамыды?

— Да, узагъыракъды. Былайда Логовдан тюз Захарьиногъа дери кёкенден толуду. Мен былайдан адам тюлме. Пионерле аланы къалай салгъанларына къарайма.

— Кёкенлени тартыб барсанъ, тюз Захарьинода боллукъса. Ол колхоз бизникиди, аны аты — «Коммунизмге джол».

Ол кетди, мен'а дженъил-дженъил кёкенлеге джетиб, джолну джорюрюк адамлагъа джан аурутуб ишлеген пионерлеге сагъыш этеме.

Соруулагъа джуабла этигиз.

1. Джолоуцугъа не болгъан эди?
2. Джолоуцугъа джолну табаргъа не зат болушду?
3. Къарт юйюне тебрегенинде, кимге сагъыш эте эди?

Ёлка.

Байрамукъланы Б.

Хайда, тенъле, джыйылыгъыз,
Ёлкачыкъгъа къарайыкъ.
Джанъы джылны биз алгъышлаб,
Къуанч джырла джырлайыкъ.

Джашил ёлка — жарыкь ёлка
Арабызда кёгеред.
Зыр-зыр эте джасанмадан
Хаман бизге нюр тегед.

Джашил ёлка джасаннъанды
Тюрлю-тюрлю саугъадан.
Анъа хапар биз сорабыз
Миик, къарлы тауладан.

Джашил ёлка хапар айтад
Чегетледен, агъачдан,
Джуртубузну байлыгъындан,
Джанъы джылдан, къуанчдан,

Ёлкачыкъны ийнакълайбыз,
Аны ючюн тебсейбиз.
Джанъы джылгъа алгъыш айта,
Къуанч эте тубейбиз.

Джанъы джылда кёб хорламгъа
Джетерикбиз—билебиз.
Партиягъа джаш тёлуден
Исси салам небиз.

Соруу бла иш.

1. Сиз ёлкагъызыны къалай джасагъансыз?
2. Назмуну азбар этигиз.

Ташчыда.

Аппаланы Х.

(«Къара кюбурден»).

... Акъ масгенн Ташчыны иеси къатынны къолунда кёргенлей, бир-эки джаш ишчи бир-бирин тюртюб кюддюле.

Семён, бир джассысырт ишчини имбашына миниб, кычырыб айтды:

— Сени ишге къарагъан адамларыны бизге джетдирмегенлери къалмагъанды, энди къартланы туюуб тебрегендиле. Бизни сенден излегенибиз: ма бу итни мындан къорат (эки стражник эки джанын сакълаб тургъан джез бычакълыгъа

бармагъы бла кѣргюздю), джалыбыз къарныбызгъа джетмейди, сени акъ масгенъ кѣрген кюнню эм уллу джал алгъан ишчи-биз кѣрмейди...

Масгени аты айтылгъанлай, сюек сакълагъан итлеча, къараб тургъан стражниклеге Вера балкондан кычырыб айтды:

— Мен быланы gyрылдагъанларын эшитирге суймейме, бусагъатдан былайдагъ кысдагъыз! — деб, масгени кьойнуна кысханлай, ызына юйге ташайыб кетди.

Атланы аузлары ачылыб, къамчи таушла чыгъа тебregenлей, ишчилени кимини кѣз туюб кѣбюб, кимини бѣркю чартлаб, башы къанай, хар ким башын кысдырыргъа кюрешиб, кѣб турмагъанлай, арбаз ариуланды... Темуркъа эшегин сууну бир джанында ташха тагъыб, кѣпюрден Ташчыгъа ѳтгенинде, артында бир бѣлек атлы гаммойлары бла, акъ бет семиз тиширыу кьойнунда акъ масгеси бла фаэтонну арасына олтуруб, аны аллында да уллу бычакъларына таяна, имбашлары джылтырагъанла олтуруб, кенъден дух ийислери келе, джортуб, Темуракъны къаты бла оздула. Алагъа къарайма деб чабырыны бурну ташха илиниб абына, къачар кьоянча тѣгерегине къарай, къалайгъа кирирге билмей, орамны арасында ѳрге сюелиб тургъанлай, къаты бла бир келбетли ишчи озуб тебregenлей, тохда деб, кьолу бла кѣргюзе, сорду:

— Мен ишлерге келгенме, кимге барыргъа керекме, мында адам танымайма. Орус сѣзледен эсе кѣбюсюн кьолу бла кѣргюзе, къарачай тил бла айтды.

Келбетли ишчи, Темуркъагъа кьолу бла джерни къазыб кѣргюзгенинден айыргъан болур эди, къартны не ючюн келгенин анъылады, джылы ышара, кьолундагъ тутуб, конторну аллына элтиб, былайгъа бар деб кьолу бла кѣргюзюб, быягъынлай ышара-ышара кетди.

Конторну эшигин ачыб, ары кирирге тебregenлей, джезтуйме аллын алыб, эрнин чюйюрюб, Темуркъаны аякъларын кѣргюзе, юйге джиберирге унамады. Темуркъа, келбетли ишчи тюбѣб, ышарыб кеси адамча ашыргъанына батыр болуб, ѳшюн уруш этиб кирирге мурат этеди, алай болгъанлыкъгъа, джезтуймели эшикден башын къаратыб сызгыргъанында, анъа ушаш экеулен джетиб, хыны-хуну этиб, чабырларыны саламларын уллу бычакъларыны кыйыры бла тюрте, теш деген магъананы кьоллары бла кѣргюздуле.

Темуркѡа юйге кѡймагѡанларыны кѡайгѡысы чабырлада болгѡанын айырыб:

— Ой кѡара кюн келсин сиз аманланы юйюгюзге, чабырла болмай, джыр-джыр чурукѡларым болса, мен сизге ишлерге да келмез эдим, — деб балчыкѡ джугѡу болгѡан чабырларын тешиб, арбазда кѡюуб, джалан аякѡ конторгѡа кирди. Джерни тѡбюнде кюмюш кѡазаргѡа джарашыб, эшикге чыгѡыб кѡарагѡанында, чабырлары салгѡан джеринде джокѡ тура эдиле.

Не этерге билмей, джалан аякѡ кѡалайгѡа барайым деб, юйню бир джанына кѡарагѡанында, джезтѡймелени экиси кѡарынларын тутуб харх эте, бири чабырланы таякѡгѡа чанчыб, бурнун да кѡолу бла тутханлай, алыб барыб джагѡада отлай тургѡан тонѡузланы алларына атды. Чабырладан элгениб, тонѡузда бир джанына кѡачханларында, джез тѡймелиле ючюсю да кѡолларын бир-бирине уруб кюлдюле.

Темуркѡа чабырларын тонѡузланы алларындан кѡалай алыргѡа билмей, джалан аякѡ орамда ёрге сюелиб тургѡанлай, кѡолтугѡунда кѡара ётмекчиги бла быягѡы келбетли ишчи кѡепюрден ётѡуб келе эди. Кѡатына джетиб, Темуркѡаны джалан аякѡ ёрге туруб нек тургѡанын анѡылаялмай, Темуркѡагѡа да, джез тѡймелилеге да кѡараб, сорду:

— Кѡарт джалан аякѡ нек турады?

Джез тѡймелиле, бир-бирин тюртѡуб кюлюб, тонѡузда отлагѡан джерни кѡргюзюб, айтдыла:

— Азиатны чабырлары ийис этгенден тонѡузда да джийиргениб кѡачадыла.

Айтхан сѡзлерин бир аламат накѡырдагѡа кѡрюб, чѡгелеб, тобукѡларын уруб кюлдюле.

Темуркѡа, келбетли ишчи да алагѡа кѡошулуб кюледи деб, тургѡанлай, былай тут деб кѡара ётмегин Темуркѡагѡа бериб, джез тѡймелилеге да кѡашын-башын тѡюуб, не затла эсе да Темуркѡа айырмагѡан бир затланы айта, багушладан секириб джагѡагѡа тѡшюб, чабырланы алыб чыгѡыб, Темуркѡагѡа берди. Ол чабырларын кийгинчи юсюне ёре тургѡанлай туруб, кѡолундан тутуб, биргесине алыб кетди. Ала кѡзден ташайгѡандан сора да джез тѡймелилени кюлген таушлары келе эди...

Кюн джарыкѡдан чыгѡыб, суукѡ аяз ура, кюмюш кѡазылгѡан кѡарангѡы тешикге киргенлеринде, оюллуку болур деб,

Темуркѡа артына туракѡлады, алай'а кѡартны неден элгеннѡе-нин эслеб:

— Кѡоркѡма оюллуку тѡлдо, — деб, аркѡаулары кѡргѡе, абына-сѡрюне, кѡолундан тутханлай, кѡюш кѡазылгѡан джер-леге элтиб, ишлей тургѡан ишчиле бла шагѡырей этди. Кѡалай ишлеригин кѡргѡюб ишге джарашдырды.

Темуркѡа джерни тѡбюнде ишлеген кеси кибик кѡартланы да, джаш адамлары да кѡргенинде, оюлуб басар деген кѡор-кѡуу кетиб, ишге джарашды. Темуркѡа бери келиб, ишчиле тѡбегинчи, кѡайсы да болсун, орус адамы кѡрѡб болмай эди, бери келиб ишлеб тебегенли, бир затны айыралмай, кѡб сагѡыш этеди: «Ишчиле, артыкѡсыз да Семѡн, кеслерини бирича кѡрѡб, атанъ-ананъ этмезлик джумушакѡлыкѡны этеди, конторда тур-гѡан джез тѡймелиле уа былача болмай, итге кѡарагѡанча кѡ-райдыла. Была да, ала да оруслаудыла, динлери, тиллери бир-ди, былай нек болады» деб, айыралмай кѡб дыгалас этиб, са-гѡышлана эди.

Семѡнну биргесине празник кюнде ишчиле джыйылыб, сѡлешген джерлеге бара, бир кесек тилге юреннѡенинде, бир кю кетиб бара, Семѡнну билегинден тутуб тохдатыб, аузу дже-тишдирмегеннѡе да кѡоллары кѡшуб сорду:

— Сиз, ишчиле, артыкѡ да сен кесинъ, сора ол конторда тургѡанла да оруслаусыз, алай болгѡанлыкѡгѡа сиз аладан эсе башха адамласыз, ала тѡйселе, урсала, сиз мени кесигизге кѡысасыз, ол алай нек болады?

Семѡн, кѡартны айтханына ышарыб, тенѡнѡе кѡрѡб, белинден тутуб, кесине кѡыса:

— Биз оруслаула болгѡанлыкѡгѡа, биз, ишчиле, кѡол кѡыйы-ныбыз бла башыбызны кечиндиребиз, ала уа бизни кѡаныбыз-ны ичиб, кѡыйыныбыздан семириб турадыла. Сени элинѡе Кѡыямыт деген бай бери малла сатаргѡа келсе, сени чабырла-рынѡы тонѡузлары аллына атханла аны тѡегерегине не айтады деб, ит кибик айланадыла. Ташчыны ишин этген, биз оруслаула болгѡанлыкѡгѡа, бизге кѡараргѡа турсунмайдыла. Кѡыямыт келсе, аны кѡолтугѡундан кириб, юйюне элтеди, биргесине ча-гѡыр ичеди. Энди ишчиле конторда тургѡанладан башха бол-гѡанлары анѡыладынѡмы? — деб ышара, Темуркѡагѡа кѡарады.

Тынѡылаб туруб, бир унутхан затын эсине тѡшюргенча, бе-ти джарыб, башын кѡлтюрѡб айтды:

— Қъаранғыбыз, кѣб затланы билмей къаранғы баўгъа киргенча турабыз.

Семѣндан, кетеди деб къоркъгъанча, къаты гутханлай барлыкъ джерлерине тебредиле...

Соруула.

1. Джеб тюймелиле деб кимлеге айтады?
2. Ташчыны тамадасы ишчилерине къалай къарай эди?
3. Семѣн, дагъыда къалгъан ишчиле, Темуркъаны нек сюе эдиле, Темуркъа ўа алагъа нек илешген эди?

Уўда.

Ахматланы А.

Суукъ боран сарнайды,
Ёрге, энишге чабады,
Хатер этмей кишиге
Итден аман къабады.

Суукъ тубан джетгенди,
Салгъанд баурун джерге,
Акъ къырпакъ къонакъ болуб,
Олтургъанд тегерекге.

Суукъ джел сызгырады,
Сыртдан сыртха чабады,
Къарт мараўчу чегелеб,
Джумарыкъны атады.

Мукгур болуб мараўчу
Кенъ ыраннъа къарайды,
Тартыб къара шкогун
Джугъутурну марайды.

Иш.

Назмуну азбар этигиз.

Чегет. И. Шишкинни сураты.

Бёрю бла турна.

И. А. Крылов.

(Басня).

Бёрюню джутлугъун ким да билед:
Сюек-саякъ демейд,
Табхан затын кемиред.
Алай'а бирине къара кюн келди:
Сюек тамагына бегинди.

Болалмады тылпыуун алыргъа,
Не ичине джутаргъа,
Не тышына атаргъа.
Джетген эди тамам ёлюб къалыргъа!
Насыбха бир турна тюбеди аллына.
Бёрю анъа кёз-къаш бла джалыныб:
«Мени къыйынлыкъдан къутхар» — деб
чончайыб,

Ол турнадан тилегенди.
Турна да разы болуб анъа,
Бурнун сугъуб бѣрюню тамагъына,
Бек кюрешиб, къадалыб,
Сюегин бери алыб ташлады.

«Къыйынымы бер» — деб, бѣрюден тилеб башлады.
— Сен хиликгеми этесе!
Тамагъымдан сылхыр башынъы сау алгъан эсенъ
Ол болмаймыды санъа?
Шохум, кет, кѣрюнме, къора,
Сакъ бол, экинчи тюбеме манъа.

Соруула.

1. Бу басняда Крылов нени анъылатыргъа излейди?
2. Бу басняда айтылгъанны юсюнден къаллай къарачай нарт сѣз барды?

Терек.

И. А. Крылов.

(Басня).

Бир элли балта алыб баргъанын
Джаш терекчик къараб кѣрюб тиледи:
«Мени тѣрт джанымда тереклени барын
Кес, эркин болуб ёселмейме — деди,
— Меннѣе кюн таякъла да тиймейдиле,
Тамырларым да бу тарлыкъны суймейдиле.
Быладан манъа джел да урмайды,
Бютеу баш джаным да чардакъдады;
Ала болмай, кесим эркин ёсsem,
Эрлей бу джуртха ариулуку джаярем,
Кѣлекгем да сау таланы джабарэд.
Не келсин, санларымы была эме
Бююн'а мен чыбыкъ кибик инъичгеме».
Андан сора элли алды балтасын,
Къырды ол тереклени барысын,
Шохуча, терекни айтханын этди.

Терекни тёрт джанын ариулады!
Не келсин, аны мураты толмады,
Терекге уллу кыйынлыкъ джетеди:
Кюн да аны кюйдюреди,
Буз да, джанъур да анъа джетеди,
Эм ахыры терекни джел аудургъанды,
Анъа бир джылан: «Телисе, — деб айтханды,
— Кесинъден тюлмюд сенинъе бу палах? —
Сен чегет джакълаб ёссенъ,
Суукъдан, джелден кенъдеенъ.
Сени къарт терекле сакълай эдиле,
Ол терекле бир заманда болмаз эдиле,
Аланы заманы да джетеред, кетеред,
Ол заманнъа сени санынъ да ёсеред,
Кючлю болур эдинъ, бегир эдинъ,
Бюгюн бу кыйынлыкъгъа джетмез эдинъ,
Ким билсин, боранны сан этмезенъ».

Соруулагъа джуаб этигиз.

1. Джаш терекчик тюзмю тилегенди?
2. Къатында терекле кесилгенлеринде, джаш терекчикге не болгъанды?

Нарт сёзле.

Ала-бере билмеген, берсе — кёзюне джукъу кирмеген.
Алтау айры болса — арадагъын алдырыр, экеу бир болса
тёбедегин эндирир.
Ашыкъгъан суу тенъизге джетмез.
Азыкълы ат арымаз.
Аурумагъан башха джаулукъ къысма.
Ашда — бёрю, иште — ёлю.
Айюню кесин кёре эди да, ызын ызлай эди.
Ашда — бар, иште — джокъ.
Ашда уялгъан — мухар, иште уялгъан — мухол.
Ашхыгъа тукъум сорма, аманны тукъумуна къарама.

Башда акъыл аз болса, аякъгъа кюч джетер.
Бирликде — тирилик.
Гитче бармакъ да асыуду.
Уруну арты — кзуру.

Иш.

Бу нарт сёзлени азбар этигиз. Ишни, урунууну юсюнден нарт сёзлени айырыб тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Эл берген джомакъла.

Бир ёгюзюм барды да ол джатхан джерге тюк чыкъмайды.
(От).

Бир атым барды да анъа минмеген киши джокъду.
(Кёпюр).

Бир кзумачым барды да къарылаб таусалмайма.
(Суу).

Гитче уру этден толу. (Оймакъ).

Къолсуз, аякъсыз эшик ачады. (Джел).

Не барады-барады, балта узуну баралмайды. (Тирмен).

Отда джанмайды, сууда батмайды. (Буз).

Ары джаны акъ къая, бери джаны акъ къая, ортасы сары мая. (Гакгы).

Чайнайды, чайнайды, кеси ашялалмайды. (Мычхы).

Чалман толу акъ къозу. (Тишле).

Узун кишини къысха белибауу. (Суу бла кёпюр).

Соруу.

Сиз къаллай джомакъла билесиз?

Юч ана бла юч бала.

Байрамукъланы X.

Суу алыргъа кёзлеуге
Юч къатын келгендиле,
Джашларын махдай кёзюу,
Ма былай дегендиле:

— Мени джашым, — дегенди
Бирлери къатынланы, —
Къарыұлуду, синъирди,
Бир зат къоркъутмайд аны.
Экинчиси айтханды:
«Мени джашым булбулчад,
Бек сеирлик джырлайды,
Халкъ аузуна къарарча».
Ююнчю къатын аузун
Джарыб сёз айтмагъанды,
Ала махдансала да
Ол тынъылаб баргъанды.
Суу алыб тик ёргеге
Атланнъандыла ала,
Челеклери чайпала,
Тёгюле, арый, тала.
Алларына юч джашчыкъ
Келгендиле тигелей,
Бири каскача чынъай,
Бири къычырыб джырлай,
Ююнчюсю тынъылай.
Анасын кёрюр, кёрмез
Ююнчюсю чабханды,
Челеклерин да алыб,
Ол бойнуна салгъанды.
Джолда келген къартчыкъны
Къатынла тыйгъандыла,
Къайсыны джаратды деб
Билирге соргъандыла.
Къартчыкъ джуаб этгенди:
«Мен юч джаш кёрмегенме,
Анасына джаш болгъан
Ма кзуру буд дегенме».
Алай айтыб джуабха
Ол къарады ышара,
Анасыны сууларын
Алыб баргъан уланнъа.

Соруу.

1. Къартчыкъ ююнчю джашчыкъны нек джаратды?

Текечик.

(Т а ў р у х).

Текечик, Таначыкъ, Къочхарчыкъ шохайла болгъандыла. Джаздан къачха дери тауда, ариу чатлада къач суукълагъа дери отлаб, семириб келген адетлери болгъанды. Бир джыл джаз ючюсю да таугъа чыкъгъандыла. Къач болгъанды. Суукъла да тюшгендиле. Таначыкъ бир кюн къар чатладан ургъан суукъ аязгъа чыдамай нѣгерчиклерине:

— Келигиз, аланла, суукъ болабыз, ёзеннге тюшейик, — дегенди. Джалыныб, джалбарыб кюрешгенди, нѣгерлери бир да, эки да кетерге унамагъандыла. Таначыкъ таукеллик этиб, кеси джанъыз, шохайларындан айырылыб, ёзеннге тюшюб теб-регенди. Кѣмюклениб келген акъ суучукъну кѣпюрюнден ётюб баргъанлай, кѣпюр тюбюнден:

— Джолунъ болсун, Таначыкъ! — деб, чартлаб аллына бир кѣк бѣрю чыкъгъанды.

Бѣрюню кѣргенлей: «Ма, болур болду» — деб, тѣббе туклери ёрге туруб, санлары къалтырагъанды, тили артына кетгенди. Алай болса да эс джыйыб:

— Сау бол, бѣрю, — деб саламын алгъанды.

— Эриннѣнми этесе мени саламымы алыргъа, алай бюсю-реусюз этиб кеч джуаб нек бересе? — деб, бѣрю тюртюб-тюртюб сѣлешгенди.

Таначыкъ джуабсыз болуб, джюреги къаты уруб, аны сарыджилик санчыкъларына тер ургъанды. Эм артында таукел болуб: «Сенден асыры къоркъгъандан этдим алай ансы, сени учуз кѣрюб этмегенме» дегенди.

Бѣрю аузун бир къарыш ачыб, силегейлери агъа, эки кѣзю да мияла кибик джана Таначыкъгъа джуукъ келгенди. Асыры къоркъгъандан Таначыкъны кѣзлери алас-булас этиб, бутлары кыйылгъандыла.

Сора бѣрю:

— Ары айлан да бери айланчы, — дегенди. Таначыкъны бѣрю айтхандан чыгъаргъа не мадары болсун. Ары айлангъанлай, бѣрю джетиб азаулары бла Таначыкъны быгъынындан тартханды да ичегилерин къотаргъанды да къойгъанды. Бѣрю

Таначыкыны этин балдан татлы кёрюб къабханды. Бир кесек замандан сора Къочхарчыкъ, суукъ да санчыкъларына иги къатылыб:

— Кел, Текечик, кетенк, суукъ болабыз, кесибиз да къар джаууб ёзеннъе тюшелмей, тау башлада бузлаб къалабыз.

— Мен суукъ болмайма, ёзеннъе энерге алкъын эртдеди, — дегенди Текечик.

— Шохум, тебре, бир-бирибизден айырылмайыкъ, кыйыныбыз, зауғубуз да бирге болур, нёгер ашхыды, — деб Къочхарчыкъ тилеб кюрешгенди. Текечик: «Мен бусагъатда бараллыкъ тюлме, не суйсенъ да эт», — деб тебрерге, не аз да унамагъанды. Сора Къочхарчыкъ айырылыб, кеси джолгъа чыкъгъанды. Келе-келе Таначыкъ ётюб тебреген кёпюрчюкге джетгинчи, быягъы бёрю чартлаб аллына чыкъгъанды.

— Джолунъ болсун, Къочхарчыкъ, къайры бараса, къайдан келесе? — дегенди.

Асыры кьоркъгъанда Къочхарчыкыны санчыкълары джызылдаб, джюреги квалтыраб, бёрюню саламын алалмай, сёзю тамагъына тыгъылыб, джуаб этелмегенди. Бёрю тилин созулдуруб, къуйругъун булгъай, Къочхарчыкыны къатына джуукъ келиб:

— Ары айлан да бери айланчы, джигит эсенъ, — дегенди. Къочхарчыкъ бёрю айтханча этеме деб, ары айланнъанлай, бёрю быгъынларын кесгенди да кьойгъанды. Таначыкыны ашагъаныча, аны да татлы кёрюб къабханды. Къыш джуукълашханды, Текечик шохайларына да тансыкъ болуб, ёзеннъе тюшюб тебрегенди. Келе-келиб Текечик да ол быягъы кёпюрчюкге джетгенди. Былай кириб тебрегенлей огъуна, кёпюр тюбюнден быягъы аллына чартлаб чыкъгъанды.

— Джолунъ болсун, Текечик, къайдан келесе, къайры игиликге бараса? — дегенди.

— Сау бол, келеме былай таудан, — дегенди.

«Ай анасыны, эки эшигим джабылыргъамы башлады, не мадар?» деб Текечик кьоркъса да, квалгъанлача эс ташламагъанды.

Бёрю аузун да бир къарыш ачыб, иги джуукъ кысылгъанында, Текечик кьоркъмай-юркмей кёзчюклерин анъа джандырыб, джигейчигин кымылдатханды.

Бёрю аны эслеб:

— Джигейинъ нек кымылдайды? — деб соргъанды.

— Ичимде эгерлерим бёрюню ашамай кетме дегендиле да джигейим «огъай» деб, унамай кымылдайды, — дегенди.

Эгерни хапарын эшитгенлей, бёрюге къара къайгъы киргенди.

— Бу башынъда джитилеринъ'а не затларынъдыла? — деб мюйюзлерин кёрюзгенди.

— Ала уа сени кибиклени ичлерин джайыучу кылычларымдыла, — деб джуаб этгенди.

Бёрю кертда деб, Текени да унутуб, башын алыб къачханды. Текечик ызындан сюргенди. Бёрю да къач, ол да сюр, хаман барыб, сора бир къаялагъа киргендиле. Бёрю мукъут болуб, ол барыудан тохдамай бир къая тешикке киргенди. Текечик келиб къараса, ичинде тогъуз бёрю тишлерин чакъдыра, бери къараб тура.

Текечик башчыгъын да ёрге тутуб, джигейчигин силкиб:

— Тогъуз бёрю текеге бир тондукъ, таш джанындагъы джагъалыкъ, беригиз джагъалыкъны. Турмагъыз, беригиз хайда, мени сизни сакълар къарыуум джокъду, мен айтханны бермесегиз, сизни ичигизде кърманлыкъны кесим сайларгъа да болурма, нек тынъылайсыз? — деб, кыджыраб Текечик бёрюлени оджагъаларына олтургъанды. Бёрюле: «Бу палах зат болур, хата салады, къайдан чыкъды» деб, башлары къайгъылы болгъандыла. Тюрлю-тюрлю сылтаула бла оджагъадан бёрюле бир-бир, экеу-экеу джаллагъандыла. Семиз Текечик бёрюледен къутулгъанына къуана, кесини батырлыгъына махдана, юйюне кетгенди.

Соруула.

1. Текечик бёрюлени къалай алдагъанды?
2. Сиз къайсы таурухланы билесиз?

Бёрю, Тюлкую, Ат.

Эртде-эртде Бёрю, Тюлкую, Ат шохайла болгъандыла. Ала ючюсю да бир джыл джай семиррге таугъа чыкъгъандыла. Тауда заукъ этиб къачха дери тургъандыла. Бар, сора ызларына къайытхынчы, тауда къар джаугъанды. Эртден бла туруб къарны кёргенлеринде:

«Эй, биз мында оюннга кьаллыкъ кереме, алай болса да хар ким кьарыуун кёрсюн», — деб, ашарыкыгъа джайылгъандыла.

Ат аягы бла кьарны ачыб, кырдыкдан тоюб, инъирде сдауатха керпеслениб кьайытханды. Бёрю кёб айланыб, джукъ да табмай, Тюлкю бла былай оноу этгендиле: «Энди биз ачдан ёлебиз, тамбла ашаргъа да джукъ джокъду, бир хыйла джарашдырайыкъ да атны ашайыкъ», — дегендиле.

— Энди, аланла, биз уллу джунчургъа тебрегенбиз, — дегенди Бёрю, Атны да, Тюлкюню да чакъырыб. — Тауъгъа кьар джауду, малла ёзенлеге эндиле, джанууарланы кьар басды, кырдык да кьар тюбюнде кьалды. Биз ачдан кьырылыб кьалгъан болмаса, зат кьалмазгъа тебрегенди, бизге дженъил оноу керекди.

— Меннге сёз берсегиз, мени кёлюме келген зат барды, — дегенди хыйлачы Тюлкю.

— Айт, айт, марджа, сиз, тюлкюле, эсли болуучан эдигиз, бир иги акъыл табар эсенъа — дегенди Бёрю.

— Да, уллу акъыл зат да мен кьайдан айтайым, алай болса да кёлюме келген буду: хар ким джылын айтсын да ючюбюзден ким кьарт эсе, аны кесейик да ашайыкъ. Былай болмай амал джокъду деб айтмайма, бу таб болурму деб айтханлыгъымды, барыгъыз да иги сагъыш этигиз. Ат, сени кёлюнге уа не келеди, айт? — дегенди.

— Тейри, мен Тюлкюню сёзюн бек табха санайма, — деб Бёрю атха кьарагъанды.

— Да, былайгъа юч тень болуб чыгъа келгенбиз да джунчуу кюн джетгенлей, бирибизни кьагъыб алыб, ашаб кьойгъан бизни бетибизге ариу болмайды, адам эшитсе да айыб этер. Алай болса да экигиз да алайгъа разы эсегиз, мени да сиз разыгъа огъай дерге бетим джетмейди, — дегенди.

— Бизге бишген аш тюшдю, энди Атны ашайбыз, — деб Бёрю бла Тюлкю бир-бирлерине шыбырдагъандыла.

— Да, мен джылымы алгъын айтайым, мен алгъын эминада туугъанма. Тюлкю, сен да айтчы, — дегенди Бёрю.

— Да менъа сенден кёб джашма, — мен экинчи эминада туугъанма. Ат, энди сен айтчы, — дегенди Тюлкю.

— Тюзюн айтсам, мени эминаладан хапарым бек азды, сиз менден тамада, кичи болургъа да болурсуз, мен кесими джы-

лымы да билмейме. Анам хариб, гюнахы кьурурукъ, алай ай-
тыучан эди: «Туугъан джылынъы арт туягъынъы тюбюне джаз-
гъанма, бир соргъан болса, кьарарса да айтырса» деб, энди мен
кесим аны окъуб чыгъараллыгъым джокъду, окъуй билгенигиз
къарасын, — дегенди.

— Тут бери, тут, школгъа джюрюмесем да аны чыгъарыр-
ча бир билимим барды мени, — деб Бёрю Атны артына баргъан-
ды. Ат кесин иги, таб джарашдырыб, арт аягъын ёрге джый-
гъанды, Бёрю да кёзлерин джандырыб, тилин чыгъарыб, алай
хамхотун атны туягъына тирегенди, тюлкю ўа «аш тюшдю» деб
арлакъдан сеирге кьарагъанды.

«Энди былайы туўра манъылайы болур», деб, Ат Бё-
рюню эки кьулакъ арасына табаны бла керилиб ургъанды. Бё-
рюню башын чачыў-кьучуў этиб, сойландырыб кьойгъанды. Ай,
аны кьараб кёргенлей, Тюлкючюк, асыры кьоркьгъандан джа-
ны кьолунда болса иерча болуб, баш энишге, аягъы басханны
кёзю танымай кьачханды.

Соруўла.

1. Тюлкюню алгъын не мураты болгъанды?
 2. Атдан Тюлкюден кьайсы акъыллыды?
 3. Ат тюзмю этгенди?
-

Джаз.

Хубийланы О.

Хире, джазгы кър
Эрийд кирлениб.
Суу да тебгенди
Кёбюб, тюрлениб.

Джашил гахиник
Алдайд кёзюнью;
Джаз кёб чыдагъанд, —
Джокъду тёзюю.

Къарылгъашчыкъла
Ишлейле уя.
Джююлдейдиле,
Чёблени джыя.

Джауад джабалакъ,
Джайылыб сабыр.
Бу джазны къарыд, —
Къайсы да таныр.

Соруу бла иш.

1. Джабалакъ неди?
2. Назмучукъну азбар этигиз.

Май.

Ахматланы А.

Къыш узайды да кетди,
Джылы май айы джетди.
Джашил джабыу джайды да
Хар юнню джарыкъ этди.

Бу джарыкъ май байрамда
Халкъ бир-бирин чакъырад.

Кырдык ёсед, терек, бачха
Чыммакъ, къурмашча чагъад.

Ийнекле джелинлери
Сютден толуб ёкюре,
Келедиле сюрюучюле,
Къозуланы кёлтюре.

Кзулакъ суула шоркъулдаб,
Мыллык аталла энишге.
Ала баралла ашыгъыб,
Тенъизлеге джетерге.

Тау чатлада отлайла
Тайлы джоргъа байталла.
Кенъ тюзледе кюзлюкле
Тенъиз кибик чайкъала.

Тубан джауум басыныб,
Джибитед джайлыкъланы
Къуандырыб джетдинъ, Май,
Сени суйген халкъланы.

Секириу.

Л. Толстой.

Бир кеме дунияны тегерегин аулаб, ызына айлангъанды. Кёк чуакъ эди, хауа шош эди. Адамла бары да кемени ичинден чыгъыб, юсюне тегюлген эдиле. Адамланы араларында бир маймул ары бла бери бурулуб, аланы кёзлерин ача эди. Маймул джыйырыла эди, секире эди, бетин адамланы кюлдюрюрча джюз тюрлю этиб, аланы эниклей эди. Ол адамланы къарагъанларын билиб, артыкъ да бек кызыугъа кире эди.

Ол кемени капитаныны онеки джыл болгъан джашчыгъыны юсюне чынъаб, башындан бёркюн сермеб алыб, аны да башына кийиб, эрлей мачтагъа ёрледи. Бары да кюле эдиле, алай'а джашчыкъ бёрксюз къалыб, кюлюрге бла ачыуланургъа къалай этерге билмей эди. Маймул мачтаны биринчи бачхычына олтурду, бёркюн тешиб, аны тишлери бла, аякъ тырнакълары бла да джыртыб тебреди. Ол джашчыкъны хиликге этгенча, анъа къараб, тилин чыгъарыб, эрнин чойюре эди.

Большая вода. С картины И. Левитана

Джашчыкъ анъа джумдуругъун кѣргюзюб кычырды, алай болгъанлыкыгъа маймул къоркъгъан огъай эсенъ, бѣркню бекденбек джиртыб, дукгуллаб тебреди.

Матросла харх этдиле, джашчыкъ къызарыб, габырасын тешиб, маймулну ызындан мыллыгын атды. Бир минутха джыджым бла мачтаны¹ биринчи бачхычына ѳрледи. Маймул да джашчыкъ джетиб бѣркюн сермеб алыргъа узалгъанлай, къараб къарагъынчы кемсиз мийик мачтагъа джыджым бла андан да ѳрге ѳрледи.

— Бир кѣрейим энди менден къайры къутуллукъ эсенъ да...— деб кычырыб, джашчыкъ да маймулну ызындан ѳрлеб тебреди. Маймул аны дагъыда къозуб, кѣз джетмезча мийикге ѳрледи. Джашчыкъ да тамам ачыуланым, къызгъаны бла несин да билмей, ызындан тырнакълаб чыгыб барады. Алай бла бир минутха экиси да ѳрлеб чынъ башына чыкъдыла. Эм башында маймул узунуна созулуб, бир къолу бла джыджымгъа джабышыб, бир къолу бла бѣркню чынъ башында кѣнделен салыннъан къанъаны эм къыйырына такъды, кеси уа мачтаны тюз тѣббесине къонуб, алайда джашчыкъны къозуб, тишлерин кѣргюзюб къуана эди. Бѣрк тагъылгъан къанъа мачтадан эки аршинни бир джанына чыгыб эди. Мачтаны да, джыджымны да иймегенлей, къолдан ычхындырмагъанлай бѣркню алыр мадар джокъ эди.

Алай болгъанлыкыгъа джашчыкъ ачыудан джарылыргъа джетиб, асыры къызгъандан не этгенин да билмей эди. Ол мачтадан къолларын алыб, кѣнделен салыннъан къанъачыкыгъа минди. Кемени юсюндегиле бары да маймул бла капитанны джашыны этгенлерине къараб кюле эдиле, сора джашчыкъ джыджымны къолдан ычхындырыб, эм мийикде кѣнделен салыннъан къанъагъа къоллары къалтыраб миннъенин кѣргенлей, бары да къоркъгъандан эс ташладыла.

Ызына айланыб джанъыз да атлайма дегенлей, алайдан чортлаб кетиб, кесин кемеге уруб чачыллыкъ эди. Ол, таб, артына да турмагъанлай, аллына атлаб, къанъаны къыйырына дери барыб, бѣркюн алыб, ызына бурулуб мачтагъа къайытхан да бек къыйын эди. Бары да не боллугъун билмейин, анъа солууларын алмай къарай эдиле.

Сора джыйылгъан адамланы ичинден ким эсе да къоркъ-

¹ М а ч т а—кемени юсюнде парус тагъылгъан мийик илкич.

гъандан «оу!»... деб, кычырды. Ол таушну эшитгенлей, джашчык эс джыйыб баш энишге къараб тентиреди.

Ол кёзюучюкде джашчыкны атасы капитан кесини юйчюгюнден чыкды. Суу къанатлыланы атаргъа деб шкогу бла чыкды. Ол джашын мачтада кёргенлей, ышангъа салыб: «Суугъа! Бусагъатдан суугъа секир. Урама!» — деб кычырды. Джашчык тентирей эди, алай'а не айтханын ангыламай эди. «Не секир, не да урама!.. Бир, эки... юч! — дегенлей, башын булгъаб, джашчык баш энишге тенъизге секирди.

Окъча тюз джашчыкны тенъеги келиб «шоп» деб тенъизге тюшдю. Тенъизни толкъунлары аны джабхынчы джыйырма джигит тенъизчи кемеден секириб-секириб, тенъизге куюлушдула. Къыркъ такыйкъадан джашчыкны тенъеги джырыб, башына чыкды. Ол заман бек кёб кёрюннён эди! Аны сермеб тутуб, кемеге суйреб келтирдиле. Талай минутдан аны аузундан, бурнундан суу куюлду, олсагъатдан ол солуб башлады.

Соруула.

1. Маймул бёркню нек алыб къачханды?
2. Джашчык маймулну къалай сюргенди?
3. Капитан «Шкок бла урама!» — деб нек кычыргъанды?
4. Суудан джашчыкны къалай чыгъардыла?

Джер ачылды.

М. Пришвин.

Юч кюнню суукъ къысмай, къарны юсюне тубан баурланыб тура эди.

Петя: — Атам, чык да къарачы, чыбыкъланы джырлай башлагъанларына, — деб кычырды.

Мен чыгъыб къарадым: керти да адам сеирсинирча эди, ариу аязчык да къагъа эди; джол ачылыб, дупбурлары билгине башладыла.

Ким эсе да джазны ызындан чабыб, аны джетиб тюбешгенинде, джаз тохдаб, джолда сагъышланыб тургъанча кёрюне эди. Тёрт джанындан гугурукла кычырыб, кёк чегетле кёрюнюб тебрдиле.

Петя джукъарыб, ачылыб баргъан тубанъа джити къараб, тюзде не эсе да бир къарантханы эслеб кычырды:

— Бери къара, джер ачылыб тебрегенди! Юйге чабыб, юйню ичинде къалай кычыргъаны манъа эшитилди.

— Лёва, дженгил джет да къарачы, джер ачылыб турады. Анасы да тѣзмей чыгъыб, кюннѣ да къолу бла кѣзюне салкъынлыкъ эте:

— Джерни къалайда кѣресе? — деб кычырды.

Петя аллында сюелиб, тенъизден къараб джерни кѣрген морякча, узакъда къар тюзню кѣргюзюб:

— Джер, джер! — деб, быягъынлай кычыра эди.

Иш.

Сиз джашагъан элде джаз джер къалай ачылгъанын сынагъыз.

Аскерге ашырадыла.

Хубийланы О.

Кюн кысылыб батаргъа
Тауланы басды салкын,
Уллу кыуанч хапаргъа
Джыйылгъанды кыыз, къатын.

Къарачыгъыз къартлагъа:
Ерге тутуб башларын,
Ата джуртну сакъларгъа,
Ашыралла джашларын.

Машинала тебрейле,
Минедиле ашыгъыш.
Тегерекден биргелей
Эштиледи джыр, алгъыш.

— Джолугъузда: заводла,
Биширелле кзурч, темир.
Сыртлада малла отлай,
Сукъландырад бу ёмюр.

Юренигиз арыусуз,
Бу законну джакъларча.
Тыймаз сизни суукъ, буз,
Болгъансыз чек сакъларча.

Сорула бла иш.

1. Джыйылгъан халкъ неге кыуанч эте эди?
2. Ашыргъанла аскерге баргъанлагъа нени юретедиле?
3. Назмуну азбар этигиз.

Паровоз.

Сүйюнчланы А.

Дюлдюр атым, зынъырдатыб кишнейсе,
Кюндюз, кече сабыр болмай ишлейсе,
Ёхдем джюрек къызыу тебиб эм уруб,
Терлеб, тютюн этиб, талагъынъ туруб.

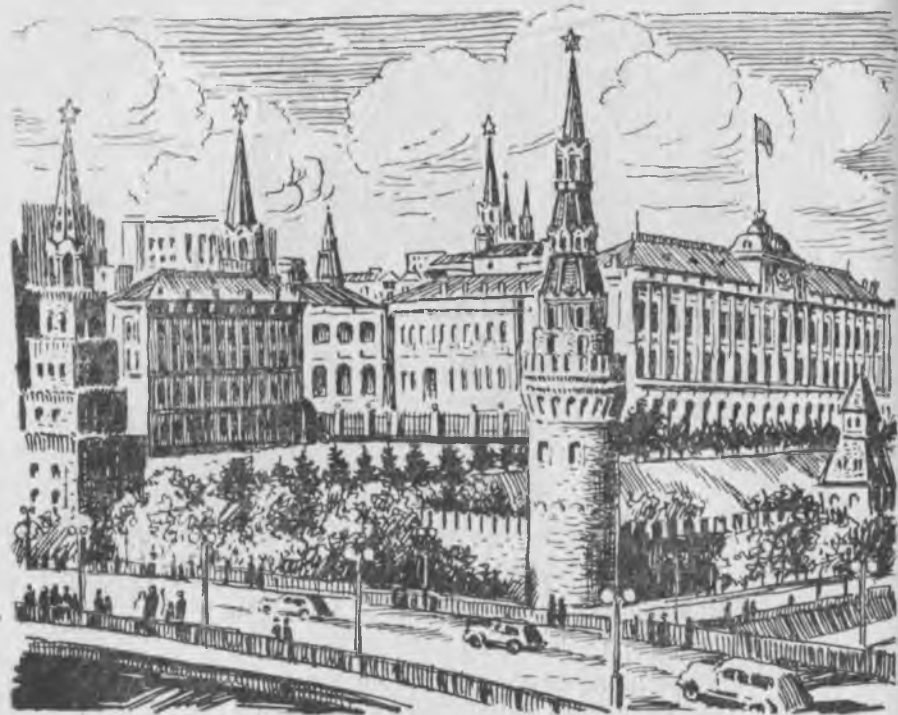
Бирден тебиб таб басхан минъ аягъынъ,
Болмай сени сюегинъ эм саягъынъ,
Хар бир санынъ таза асыл кърурч болуб,
Сен бараса къанат битиб, къуш болуб.

Алашача, чарсха чабхан джайдакълай,
Бир тыйгъычсыз ариу джолгъа ийилиб,
Тагъылады къулагъынъа байракълай,
Бурун тылпыу билезикле ийириб.

Уллу сеирд сени кючюнъ, къарыуунъ,
Арыб-талыб тохдамайын барыуунъ,
Халкъ джумушха бек мардасыз джарайса,
Бир сагъатха къёб элленй санайса.

Соруула бла иш.

1. Паровоз неге джарайды?
2. Сиз паровоз кёргенмисиз?
3. Назмуну азбар этигиз.

Москва. Кремль.

Москва.

Кюн чуакъды.

Самолет Москваны башы бла учуб барады. Алай'а былайдан талай джюз метр мииклиги болгъан джерден да бизни ара шахарыбызны уллулугъуна кезюнъ толу джетмейди.

Былайда кѣб орамла, заводла, джашил паркла толудула.

Бизни ара шахарыбыз кыйырсыз уллуду, Москваны гитче, уллу да юч минъ орамы барды. Ол орамланы джаяу кыдырыб бошар ючюн бир айны айланыргъа керекди. Эм кысха орам бла Москва шахарны бир кыйырындан бир кыйырына ётер ючюн беш сагъат керекди. Москвада бир талай миллион адам джашайды. Бизни къралыбызны ара шахарында кыйсы миллетни адамын да кёрюрге боллукъду. Москвада окъугъан

сабийлени саны джюз мингле бла саналады. Москва бизни Ата джуртубузну джюрегиди. Былайда Ленин ишлегенди. Былайда къралыбызны тамадалары ишлейдиле. Москва къралыбызны бютеу джашаууна башчылык этеди. Москвада бек усда ишчиле кѣбдюле. Ала бизни барыбызгъа да машинала, автомобилле, мотоциклле, сагъатла, электровозла ишлейдиле; тюрлю-тюрлю китабла, къумачла, конфетле иедиле. Москвада кѣб илмулу адамла, джазыучула, суратчыла джашайдыла. Хар сутканы ичинде Москвагъа тышындан эки джюз элли минъ адам келеди. Аллай бир адам да хар кюнде Москвадан тышына кетеди.

II.

Бюгюн Москва тюненеги Москвагъа ушамайды. Тамбла уа бюгюнден эсе ариу боллукъду. Гитче юйчюклени къротхандыла, тар орамланы кенъертгендиле. Шахарны бир кыйырындан бир кыйырына ѳтген уллу кенъ джоллары барды. Москва-сууну эки джагъасына сослан таш тѳшелгенди, сеирлик кенъ кѣпюрлери кѣбдюле. Гитче тыгъырыкъланы орунларында ариу, миик, таб юйле ишленнѳендиле.

Соруула.

1. Бизни ара шахарыбызны уллулугъу къалайды?
2. Москвагъа джуртубузну джюрегиди деб, нек айтадыла?
3. Москва джанъыдан къалай ишленеди?

Къарачай шахар.

Къарангъы тау элlege Уллу Октябрь эркинлик, джарыкълык келтиргенди.

Бурун Къарачайны кеси тилинде джазмасы, окъуу болмагъанды. Малчылык бла джашагъан къарангъы къарачайлыла шахар, темир джол, школ кѳрмей, тар элчикледе джашай эдиле.

Октябрда, кыркъ эки джылны мындан алда Ленинни, коммунистлени партиясыны кючу бла урунган халкъ оноун,

ишин, джерни, мюлкню кесини къолуна алгъанды. Уакъ тау миллетлеге баш эркинлик, бошлукъ берилген эди. Кеслерини тиллеринде окъургъа, джазургъа, билим алыргъа мадар чыкъды. Аны бла къалмай Совет Союзуна, Коммунист партияны оноулары бла Къарачайны арасында шахар салыргъа бегим болду. Теберди ёзен бла Къарачай ёзен бир-бирине ачылыб, суулары бирге къошулгъан тюзню табха санаб, 1927 джыл алайда, малла кютюлючю къаура кючлеген садауат орунда джангы социалист шахар салыннъанды. Бусагъатда Къарачай шахар Къарачай районну ара шахарыды. Кертиси да, шахаргъа алайдан таб джер джокъду. Ташкёпюр тардан башлаб, уллу базарны туурасына дери уллу, кенъ орамы барды. Миялача асфальт салыныб, эки джаны бла терекле орнатылгъандыла. Эки уллу суу бир-бирине къошулгъан джерден башлаб, «Бирлик» элчикге дери эки орам салыннъанды. Юйлени кёбюсю эки, юч этажлыды. Юйлени къабыргъалары ташды, башлары ўа кызыл, кёк къанджалданды. Шахар джаш, гитче шахарчыкъ болса да, уллу кинотеатры, кёб школлары, больницалары, мастерскойлары, тюкенлери барды.

Къарачай шахарны Ташкёпюр таба джанында да, Теберди ёзенни аякъ джанында да чегетлери кёбдю. Бу шахарчыкъ къарачайлылагъа саўгъады.

Къарачай шахардан Тебердиге, Учкуланнга, Хурзукга Черкеске, Марагъа джолла бардыла. Шахар бюгюн да ишлене турады. Кесибиз ишлеген, къралыбыз сауъгагъа берген сахарны бек сюебиз.

Соруулагъа джуаб этигиз.

1. Къарачай шахар къалайда орналгъанды?
2. Аны къаллай орамлары, юйлери бардыла? Ол шахар къайсы районну ара сахарыды?
3. Шахар къайсы джыл шахар болгъанды?

Къралыма.

Байрамукъланы Х.

Къралымы ичинде
Кёб джигитле ёселле.
Совет властны кючюнден
Джетишимлеге джетелле.

Деуле учалла хауада,
Деуле ишлейле сабанда;
Деуле джюзелле суулада
Алчыдыла хар къайда.

Тиширыула къошулуб,
Кърал ишге—окъуугъа.
Ише алчыла болуб,
Совет власть джолунда.

Майна, тенъим учады
Эм миикге, хауагъа;
Дуня рекорд салады
Къралыма сауъгагъа.

Майна, тенъим джюрютед
Колхоз тюзледе тракторну;
Къралымы бегитед
Чартлатыб узакъ джауну.

Майна, тенъим чыгъарад
Джер тюбюнден хазнала;
Депутатха сайланад
Иш этерге къралгъа.

Къралымы сакълайла
Къурч темирден адамла,
Къалала ёсдюрелле
Эринмеген кёб къолла.

Кюн-кюнден да ёседи
Къралымы байлыгъы;
Суула, чегет эм сыртла
Мал отларгъа джайлыгъы.

Къралыма къуана,
Мен бу джырны джырлайма.
Хар ише алчылагъа
Большевик салам джазама.

Ибрахим.

Аппаланы X.

(«Къ ара кю бюрден»).

Зыкгыл кѣнчеги энишге тюше да аны тарта, бир къолу бла да бурунчугъун дженъине сюрте, Ибрахим дерсден юйюне джор-туб кирди. Къыйырлары къобузча бюгюлген, бир къанаты да сыннъан кир аптиегин букъу табхачыкъгъа сала, анасына:

— Атам къачан келликди? — деб сорду. Анъа джуаб этерге анасыны заманы джокъ эди, кимни эсе да къой терилерин джалгъа алыб, ирагъач бла ийлей тура эди. Бир кесек замандан белин ёрге солутуб, бир къолу бла да билек агъачха таяна, Мѣлехан джуаб этди.

— Таш айтхан, гугурук къычыргъан керти эсе, бюгюн-бюгече келеди деб турама. Бюгюн Шабайды къызы келиб, таш салгъан эди да ол: «Бусагъатда атагъыз келмесе, экинчи мен ташха къарамам», — деб кетгенди.

— Анам, сен атамы атын айтмай нек джашыраса, сен Те-муркъа дегенликге не боллукъду?

— Тели джаш! Сен нени билесе, мен эркишибизни атын айтсам, тишлерим ауруйдула. Тур, сен джаман, кесинъи къарт-гуна этиб гырылдай турма да, баш табхада аякъ тюрбюнде къур-мач барды, аны ал да аша.

Атанъ келгинчи къурмач, джырна бла кечинмесек, мюрзеу-чюгюбюз таусулады, тирменнѣ элтириги къалмагъанды.

Къабарыкъны атын эшитгенлей, Ибрахим секириб турду, сора табхада кир, агъач аякъчыкъда эрлей къурмачны алыб, къумда чартлагъан нартюхледен аузун толтуруб, аммаджукга эте келиб, быагъынлай анасыны къатына чѣкдю. Джашчыкъны къолунда нартюх бюртюклени эслеб, уллу сары гугурукгулары, дагъыда юч къозлагъан таукълары да аны ызындан, джашчыкъ-гъа ёшюн уруш эте, аякъгъа узалыргъа мурат этиб, Ибрахимни тѣгерегине басындыла.

Сары гугурукгу, кесин ёхдем этиб, къалгъан таукъладан эсе алгъа барыргъа кюреше эди, алай болгъанлыкъгъа Ибрахим аны таба къолу бла силкгенлей, ёхдемлигин унутуб, артына къачыб, «сиз да барыгъыз алгъа» дегенча, таукъланы бирем-бирем бурну бла уруб къычырта эди. Дерсден ач болуб келген

Ибрахимни кърмачны кесини аузуна къруйгъан болмаса, таукълагъа берир акъылы джокъ эди.

Акъ чартлагъан нартюхлени агъач аякъдан Ибрахимни аузуна дженъил-дженъил баргъанын кърюб, не болса да кърейк дегенча, дагъыда быягъы таукъла джерде бюртюк излегенча этиб, джерге узала да бир-бирине кърарай, быягъынлай Ибрахимни агъач аягъына джуукъ кирдиле, алай болгъаны ючюн аякъны ичинде къралгъан эки-юч бюртюк Ибрахимни аузуна тюшгенин эслеб, кърллери къралгъанча, бурунлары бла къролтукъ тюблерин кърашый, бир джанына джаллаб кетдиле.

Бир кесек тургъанлай, гугурукгу, Ибрахимге разы болмагъанын билдиргенча, нарат томураугъа миниб, юйге айланыб, юч кере кърычырды.

Шабайды кърызыны айтханы эсине тюшюб, Мърлехан керти кърлю бла къруаныб, ишин да кърюб, «хайыр хапар айт!» деб, джолгъа кърараргъа эшикге чабды, алай болгъанлыкъгъа кърлю бла кързлерине не кърадар кърлекге этиб кърарады эсе да, Темуркъраны келиб кърмедди. Гугурукгуну кърычыргъанындан джюрегине себеблик таныб, энди да бир кере бир кърычырмы эди деб, эшик артындан акъ улакъ кърабчыкъркъкъдан учу бла бир нартюх алыб, гугурукгугъа теджейирек, таукълагъа атды.

Мърлехан босагъада ерге сюелиб сакърлагъанлыкъгъа, нартюхден тойгъан гугурукгу, бир да кърычыр кърллю болмай, таукъ бърлегин да ызындан тизиб, бърюреуърсюз багуш кързаргъа кетди. Мърлеханни къруанч этгени да соругъуб, кърараб юйде Ибрахимни кърмегенинде, олсагъатда, джашчыкър дерсин кърюб, ойнаргъа кърачыб кетгенин эследи.

Бу затха джюреги разы болмаса да, къралгъан замандача Ибрахимни излерге бармады, алай болса да ачыулу болгъанын таныта: «Тохда, атанъ бир келсин, мен сени кърабынъа джыйдырма, ансы сен энди калак итча айланыб тебрегенсе» деб кеси аллына сърлеше, юйге ташайды. Джумушакъ джюрекли, джашын бек сыйген Мърлехан башха заманда бу затланы айтырыкър болмаз эди, бърююн'а ташда да чыгъыб, таукъ да кърычырыб, Темуркъраны келмегени Мърлеханнъа ачыу тийиб, мыдах этген эди, ол себебден ачыуун кимден болса да алыргъа керек бола эди.

Темуркър Кърыямытха джыл джалгъа джарашыб кетгенли джыл бла эки ай озгъан эди. Ол кетгенли Мърлехан аны джанындан бир челек айран бла бир къракъ кърабыргъа болмаса,

джукъ кѣрмегенди. Джыл бла эки айны джашын да, кесин да бай юйледен иш алыб, кимге джамчы этерге, урчукъ ийирирге, кимге да тери ийлерге кюрешиб башларын алай тутадыла. Ол заманны ичинде Мѣлехан табханчыгъын Ибрахимге къабдырыб, кеси кѣб кечени ач джатханды; джашчыгъы ач болуб, кѣзюне къараса, джюреги такъыр болуб, кѣб заманны кѣб кѣз сууларын тѣкгенди.

Бу затланы сынаб, эрини аллына къарагъаны бир да сеир тюлдю.

Мѣлехан къаты ишлей тургъанлай, джашчыкъны джылагъан таушу узакъда къозу макъыргъан тауш келгенча, къулагъына келди.

Алай болгъанлыкъгъа барыб къараргъа деб тургъанлай, жанъур тубан чегет дуббурну басханча, башын сагъыш басды да, барыргъа унутду да къойду. Дагъыда бир кесек заман кетгенлей, быягъынлай джашчыкъны джылагъан таушу ачыкъ келгенин эшитгенлей, огъаргъы джел уруб тубанны чачханча, сагъышлары чачылыб, Мѣлехан ишин къоюб, эшикге чабды. Арбазны артында джылагъан таушланы эшитиб келиб къарагъанында, Ибрахим аркъау агъачны тышына чыкъгъан къыйырына къабланыб, джылай тура эди.

— Нек джылайса, Ибрахим, не болгъанды? — деб, анасы къойнуна алды!

Алай болгъанлыкъгъа, анасы не къадар бек эркелетсе, Ибрахим ол къадар бек джылай эди.

Юйге келиб джюрегин бир кесек басханында, Ибрахим хапарын айтды. Алай болгъанды: юйден кетгенлей, Ибрахим сохда нѣгерлерине къошулуб ойнаргъа баргъанды. Ашыкъ ойнай тебегенлеринде, пайгъа салыргъа Ибрахимни ашыкълары болмагъанды, тилегенинде, хиликге этиб кюлюб къойгъан болмаса, киши ашыкъ берирге унамагъанды. Ашыкъ ойнаб бошагъандан сора, сабийле джыйылыб, хунагъа миниб, кимни кѣб малы болгъанындан хапар айтыб тебегендиле.

Былайгъа джыйылгъан сабийледен Къыямытны уланындан туугъандан онълу болмагъанды. Ол себебден, алчылыкъ этиб тургъанды. Ол сабийлеге алай айтханды: «Энди хар ким айтышайыкъ да, кимни аз малы бар эсе, ол кѣб малы болгъанны сыртына миндириб, гардош бачханы бир джанындан бир джанына элтирге керекди». ...Кимни кѣб малы болгъаны белгили болгъандан сора, кѣб маллары болгъанла аз маллары болгъан-

ланы неда маллары болмагъан сабийлени сыртларына миннъендиле. Къыямытны уланындан туугъан: «Ибрахимни атасы да бизде джалдады, мен аны сыртына минерикме», деб тебрегенди. Алай болгъанлыкъгъа Ибрахим миндирирге унамагъанды. Ол миндирирге унамагъанында, джылы да, бою да уллу болгъаныны себебинден Ибрахимни тюбюне салыб, аяусуз этиб ашхы туюгенди.

Ол аны алай туюе тургъанлай, озуб бара, Ибрахимланы хоншулары, ёмюрю джалдан чыкъмагъан Къанамат кёргенди. Чабыб джетгенди да Ибрахимни ариу айтыб ашыргъанды, тегерегине къараб киши кёрмегенинде, Къыямытны уланындан туугъанны, хайда, алгъанды да ашхы кзундуз ийлеуюн бергенди.

Бу хапаргъа тынъылады да, Мёлехан бир бёлек заманны ахсыныб, джашчыкъны башындан сылагъан болмаса, Ибрахимге этилген артыкълыкъны ызына къайтарыр зат айтмады.

— Тур, иги джаш кибик, кёлегинъи теш, бир джамайым ансы, тюшюб къалады.

— Анам, мени туюгени ючюн сен Далхатны анасына нек барыб урушмайса?

— Къой, балам, къой, алагъа ким къатылады, аны анасы джер джалагъан, эл алдагъан бир къатынды. «Аман адам этегинъи тутса, этегинъи кес да къач» деб, сёз барды. Сен аланы сабийлери бла ойнай турма.

Анасыны айтханына асыры разы да болмады, алай болса да Къанамат Далхатны туюгени кёзюне кёрюнюб, анасына джуаб этмей, дженъини джылтыргъаны бла кёзлерин сюртюб, дженъил-дженъил бурнун тарта тохдады.

Соруулагъа джуаб этигиз.

1. Ибрахим кимди?
2. Далхат кимди? Ол Ибрахимни нек туюген эди?
3. Къанамат кимди? Ол Далхатны нек туюген эди?
4. Ибрахимни анасы Далхатха неда аны анасына нек урушмагъанды?
5. Гугурук къычыргъан бла ташха ийнаныргъа керекмиди?

Метро.

Хубийланы О.

Билимбиз ёгенине
Шагъатлыкъ этиб бирден
Сен деменьили битгенсе,
Салам, метрополитен!
Шахар тьюбу энд джашнайды
Мермер джолла джасалыб.
Сени битдирди халкъыбыз
Коммунизмге джол салыб.

Соруу бла иш.

- 1) Метро деб, неге айтадыла?
 - 2) Назмуну азбар этигиз.
-

ГЕОГРАФИЯ БЛА ПРИРОДА

БИЛИМДЕН

ДЖЕРНИ ТАНЫУ.

Мен кюнню къалай сынай эдим.

Окъуб башлагъынчы, бек гитче заманымда, мен кюннъе бек сеирсине эдим.

Хар эртден сайын ол арбазны бир джанындан чыгъа, кюнортагъа дери ол миикден-миикге кѣлтюрюле эди, бекден-бек джылыта эди.

Кюнортадан сора кюн энишге тюшюб башлай эди. Ол кѣбден-кѣб тюше эди, батаргъа джетсе уллу эмда къызыл бола эди. Ол кѣзюуде джылытханын тохдата эди. Салкъын эм мылы тарта эди.

Кюн тереклени учларына джетиб, аланы артларына бугъуна эди. Кѣкде алкъын от нюр джана эди. Ол агъара эди, джукъ-

лана эди, джерде да мутхуз болуб, аны ызындан да къарангы кече бола эди.

Сорула.

1. Кюн джангы тийген заманда нени алгъа джарытыб теб-рейди?

2. Чыкъ дуббурну къайсы джанындан алгын къуруб теб-рейди?

3. Кюн таякъла эм кючлю не заманда джылытадыла?

4. Кюн батхан заманда эм алгын къаллай джерле мутхуз боладыла?

Горизонт.

Ачыкъ неда мийик джерден къарасагъыз, кёк узакъда джерге джетиб тургъанча кёрюнеди.

Кёкню джерге джетгенча кёрюннъен сызына горизонтну сызы дейдиле.

Эсигизге алыгъыз:

Бетинъи северге къаратыб сюелсенъ, онъ джанынъ кюн чыкъгъан, сол джанынъ кюнбатхан, арт джанынъ да юг джаны бол-лукъдула.

Бизни элибизни (шахарыбызны) кюн чыкъгъан, кюн батхан, север, юг джанларында не затла бардыла?

План деб неге айтабыз?

1. Стаканны аллыгъызгъа салыб, кёзюгюзге кёрюниъенича, аны суратын салыгъыз. Бу стаканны сураты боллукъду.

2. Стаканны тетрадни юсюне салыгъыз да, аны тюбюню тегерегинден карандаш бла сыз тартыгъыз. Бу стаканны планы боллукъду.

3. Пашот тобну алыгъыз. Аны къагъытны юсюне салыгъыз да, тегерегинден карандаш бла сыз тартыгъыз. Сиз сызгъан — тёртмюйюш пашот тобну планы боллукъду.

4. Столну планын къалай этерге боллукъду? Аны тетрадны юсуне сыйындырыгъа болмайды, ол себебден столну уллулугъун, ол алгъан орунну ёлчесин гитчертиб кёргюзюрге керекди.

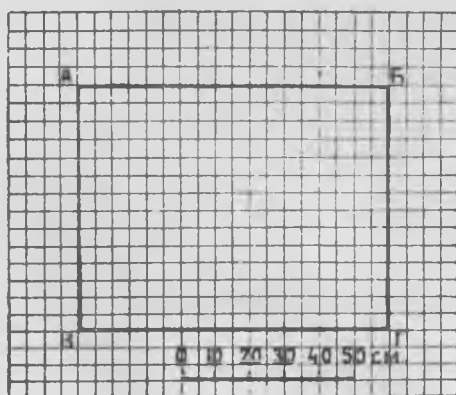
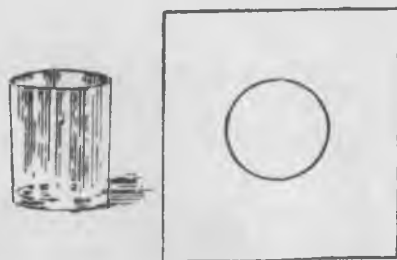
Столну узунлугъун эмда кенълигин ёлчелегиз.

Айтыргъа, аны узуну 90 см, кенъи $\frac{1}{2}$ а 70 см болду.

Чалдыш тетрадны алыгъыз да, 4 чалдышын кёндеден санагъыз; точка салыгъыз, аны А белги бла белгилегиз.

А точкадан бу сыз бла 18 чалдышны кёндеден санаб, экинчи точка салыгъыз, аны Б тамгъа бла белгилегиз. А точкадан Б точкагъа тюз сыз тартыгъыз.

А точкадан эниште 14 чалдышны санагъыз да, В точканы салыгъыз: А бла В точкаланы тюз сыз бла джалгъагъыз; Б точкадан эниште 14 чалдышны санагъыз да Г точканы салыгъыз: В бла Г точкаланы тюз сыз бла джалгъагъыз.

Аныча Б бла Г точкаланы да тюз сыз бла джалгъасагъыз тёртмюйюш чыгъады. Бу сурат гитчерген ёлче бла стол болгъан орунну кёргюзеди. Бу столну планы болады.

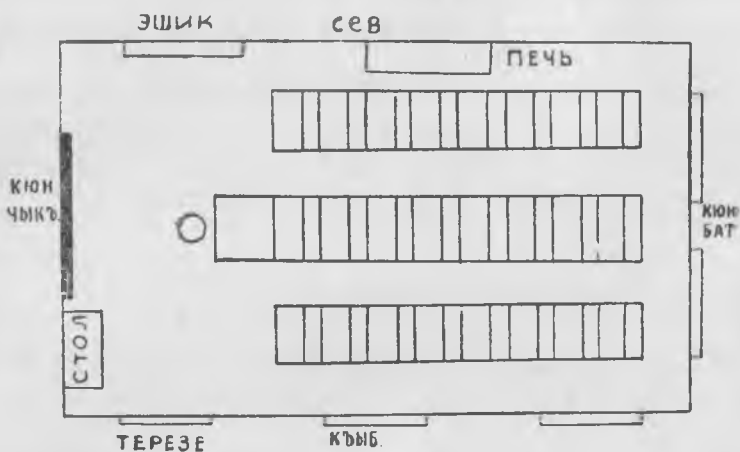
Бу планын сызар ючюн, тетрадны 2 чалдышын биз 10 сантиметрге санагъанбыз.

Масштаб 1 : 10

Планда 1 см кесини ёлчесини 10 сантиметрине тең болады. Табджанны, орундукъну, шиндикни планын сызыгъыз.

Классны планы.

Масштаб 1:100

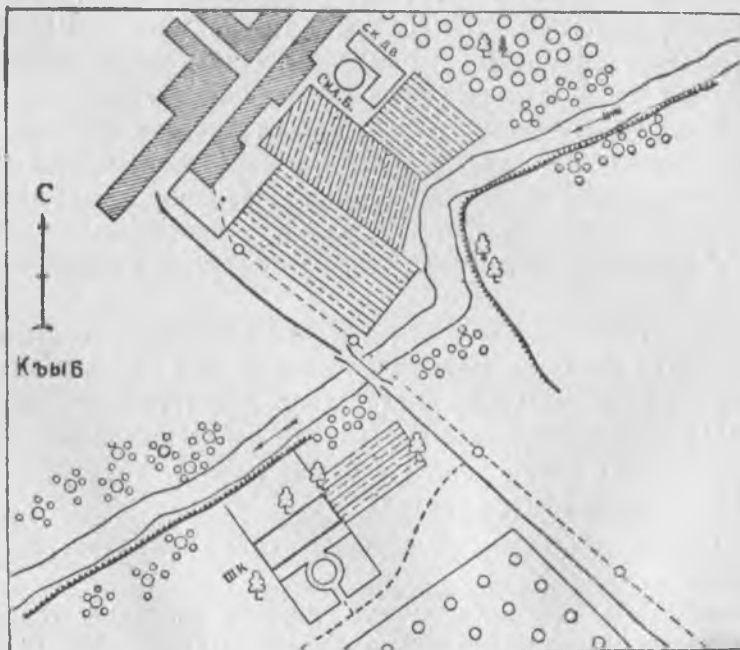

Планда 1 сантиметр 1 метрни орун тутады.

Тетрады бир чалдышы затны ёлчесини 1 метрин тутады. Быллай масштаб бла классыгъызны планын салыгъыз.

Терезелени, эшиклени, аланы орталарында къабыргъаланы кенъликлерин ёлчелегиз. Планда терезелени, эшиклени, столну, парталаны белгилегиз.

Учителни столуну север бла кюн батхан джанындан парта-лагъа дери узакълыкъны метр бла ёлчелегиз.

Иш.

1. Элни суратына да, планына да къарагъыз.
2. Сурат бла планда затла къалай белгиленгъенлерни тенъ-лешдиригиз.

Бизни тауларыбыз.

Хубийланы О.

Бизни тауларыбызны кез алдагъан ариулыкълары сау дунягъа белгилиди. Кавказгъа джуукълашханлайынгъа, узакъда таракъ тишлеча джити тѣпбели сынджыр кибики кириш таула кѣрюнедиле. Джай чилледе да аны бугъойларын, минъ джыллыкъ кюртлерин эритирге кюн къарыу эталмайды. Августда, исси къайнатхан заманда да бизни тауланы тѣббелеринде бузла истемей джылтыраб, суукъ аяз къакъдыра турадыла.

Бизни тауланы ѳзенлерине кириб, тѳгерегигизни сынагъанмысыз?

Тар ѳзенни шоркъаларыны таушу зангъырдатыб, юсюнге суукъ аяз бла суу тамчыла бюрке, чокъуракъча кирсиз суула баш энишге къуугъунгъа чабханча мыллык атадыла. Ёзен ичлери къаты агъачдан толуду. Анда сиз чынар, эмен, къайын, тал, джерк, джабышмакъ, юрге, кѳгет терекледен'а: алма, кертме, сары эрик, чѳртлеуѳюк дагъыда башхала кѳрюрге боллукъсуз. Ол чегетлени ичинде тюрю-тюрю чагъыб, гокга ханслы терен биченликле бардыла. Къаты агъач болгъан джерден ѳргерек таянсангъ, джохар наратла, мазаллы назла, джаб-джашил субай нызыла сукъландырадыла. Ичлеринде чайыр ийисни онгъсунуб ийисгейсе. Кюнбетледе, чалкъы кирмез тикледе, ташлыракъ джерледе колхозланы къой сюрѳулерни джерни бетин джабадыла.

Къара тенгизден чыкыгъан къоргъашын булутла дыгалас бла таулагъа кыбыбла джанындан илиниб, кюн ортадан ингъирге бери-бери салыныб, джел этдиредиле. Кѳб турмайын кюн бузулады. Кѳкде булутла кызыу энишге саркъыб, джерге баурланадыла. Уакъ тубагъ джаум тауланы кючлеб, тохдаусуз кѳб кюнлени джаууб, джерге сингеди.

Бир-бирде кѳк кюкюреб-джашнаб, таякъ джангъур, буз да джауады.

Бизни таулада наныкъ, дугъум, джилек, ишгилди, тартыш, къара ишгилди, дыгъылен кѳбдю. Сыртларында тихтен, ѳзенлеринде мусхот да барды. Бир-бир ѳзенледе гара да чыгъады. Бизни тауланы къалгъан байлыкълары да толуду. Бизни шындык чегетлерибизни ариулыкъларындан сора да, саулыкъгъа джарагъанларындан сора да межам ишлерге, къайнаб чыкы-

гъан къара суўланы сакъларгъа уллу болушлукълары барды. Биз кесибизни таўларыбызны ариўлукъларын, байлыкъларын билиб, хайырландырыгъа керекбиз.

Соруўлагъа джуаб этигиз.

1. Бизни таў суўларыбыз къалайдыла?
2. Таўларыбызда къаллай терекле бардыла, къайсы кегет тереклени билесиз?
3. Таўлада джаўум къалай джаўады?
4. Чегетлени бизге, къралгъа не хайырлары барды?

Къыбылама.

Джолуўчу къыбылама бла джолун белгилейди.

Къыбыламаны эм магъаналы заты джити темирчикде айлангъан мукъладис (магнит) садакъчыгъыды. Бу темирчик коробчакъыны ортасында тюбюне бегибди. Коробчакъыны тюбюнде горизонтну джанлары белгилениб тургъан тегерек затчыкъ барды. Букъу кирмез ючюн, коробчакъыны башы мияла бла джабылыбды. Садакъчыкъны бир учу хаман да северге, бири да къыбылагъа къарайды. Къыбылама бла чегетде да, тенъизде да аджашмайдыла

Къылчыкълы мюрзеуле.

Бизни колхоз тюзлерибизни кёбюнде мюрзеу хансла битедиле.

Мюрзеу битиучю ханслагъа мюрзеу хансла дейдиле.

Мюрзеу хансланы мюрзеулеринден ётмек эмда тюрлю-тюрлю крупала этиледиле, саламы мал ашха, башха кереклиге джарайды.

Къара будай.

Будай.

Арпа.

Бутакълы будай.

Мюрзеу хансланы эм магъаналыларыны бири къара будайды.

Къара будайны башы джоббу джыйылыбды. Баш къусхандан сора мюрзеу бюртюкле бишиб башлайдыла.

Къара будайны чёбюню ичи къуру болады, чапраклары узун иничгеле боладыла, тюр джанлары къаурасыны тегерегине айланадыла.

Къара будайны къалай табылгъаны бек сеир хапарды. Эртде заманлада къыбыла джанында аны аман хансха санаб тургъандыла, ол будай сабанлада ёсуб тургъанды. Джерге урунуу северде да башланыб, андагъы халкъла кеслерини къыбылада-

гъы хоншуларындан урлукъла алгъан бла биргелей къара будайны урлугъун да келтиргендиле.

Бу урлукъланы себгенлеринде, кѳб джолда будай юшюб къалыб, къуру къара будай сабанла болуб да къалгъандыла. Ала анъа эслерин бѳлюб, суукъдан къоркъмагъаны ючюн, къара будайны битдириб башлагъандыла.

Былай бла къара будай аман хансдан хайырлы хансха кѳчгенди.

Арпа бла будайны тамырлары, къауралары, чапракълары да къара будайныкъылачадыла. Арпа бла будайны башлары да джоббу джыйылыбдыла.

Зынтхы бла тарыны къара будайдан, будайдан, арпадан айырыб таныргъа тынчды, не ючюн десенъ, зынтхы бла тарыны башлары сибиртгича джайылыбдыла.

Тары.

Зынтхы.

Мюрзеу хансланы, айтыргъа, къара будайны, будайны, джаз-бла къачда себедиле.

Къара будайны урлугъун кюз, неда къачда себселе, аны гахиниги къыш суукъгъа дери бегиб бошайды. Ол къар тюбюнде къышны ашырады, джаз'а ёсюб башлайды.

Соруула бла ишле.

1. Бу хапарда айтылгъан мюрзеу хансланы кесеклерини атларын айтыгъыз.

2. Мюрзеу хансланы атларын айтыгъыз.

3. Мюрзеу хансны къаурасыны аты неди?

4. Қъайсы хансланы башлары сибиртгичады, қъайсыланы башлары джоббуду?

5. Қъайсы мюрзеу ханслагъа кюзлюк, қъайсылагъа джазлыкъ дейдиле?

Тары.

Тюй басданы барыгъыз да билесиз. Тюй деб қъабугъу арытылгъан тары бюртюкге айтылады.

Тары сууну кѣб излемейди: аны кърургъакъ джыллада битими бек аз бола эди — гектардан къруру 20—30 пуд чыгъа эди. Гектардан сынъар 10—12 пуд чыгъыб кългъан кѣзюуле да болгъандыла.

Былай аз битимли нек эди тары? Аны аман къраралгъандан башха сылтауу болмагъанды.

Лысенко академик бла аны биргесине ишлегенле тарыны битимин кълалай кѣб этерге боллугъун излеб табхандыла Ала тарыны кълалай эмда не заманда себилгенини игисин, аны аман хансладан кълалай кърургъа керек болгъанын билгендиле.

1939 джыл колхозла тарыны битимин кѣб этерге кюрешиб башлагъандыла. Ала муратларына джетдиле. Тарыны орта битими гектардан 100 пудха джетди, кѣб колхозла уа андан да аслам аладыла.

Қъайсы колхоз да, колхозчу да тарыдан кѣб битим алыргъа кюрешеди. Қъазахстанда Чагъанак Берсиев алгъан битимча уа алкъын киши да битдиралмагъанды.

1940 джыл Берсиев бир гектардан 650 пуд, 1943 джылда уа 1206 пуд джыйгъанды. Быллай битимни алкъын киши да алалмагъанды.

Тары эм битимли болуб чыгъады. Берсиевни джолу бла башха колхозчула да тарыдан кѣб битим аладыла.

Бу санланы тенълешдирчигиз: гектардан 10—12 пуд бла 1206 пудну! Джюз кере кѣб тюлмюдю! Бу кѣблюк совет окъууну эм совет адамланы кючу бла болгъанды.

Соруула.

1. Колхозчулагъа тарыны битимин кѣб этерге кимле болушадыла?

2. Қъазахстанда Берсиев тарыдан кълалай бир битим алгъанды?

Нартюх.

Нартюх чыкыгъанлы алай кѣб болмайды, 400 джыл болады. Бу бек мийик ёседи — адамны мииклигинден да миик болады. Нартюхню бюртюкleri сабахда битедиле. Ала бек татлы эмда дамлыдыла. Нартюхню сабахы, чапракълары мал ашха джарайдыла.

Чегет аз джерде, аны къургъакъ сабахлары отун орнуна да джарайдыла.

Соруула бла иш.

1. Къайсы мюрзеуледен ун, къайсыладан крупа этиледи?

2. Хар тюрлю мюрзеу хансланы битимлеринден коллекция джыйыгъыз.

Нартюх.

Джерге |урунуучулары ачы джаулары.

Къылчыкылылары ичинде ёсюучю, будайгъа ушагъан хансха пырей дейдиле. Ол аман хансланы эм ачыларыды. Пырей хар джерде да, хар тюрлю болумда да ёседи. Ол эм исси джерледе да, чегетни тюрб салкынында да ёседи. Пырейни мырдыда да, тау чауллада да кѣрюрге болады.

Чырт ханс, агъач ёсмеген джерледе да пырей ёседи. Иссиге, суукыгъа да бирча бек чыдайды. Урлугъундан эмда тамырындан адам ийнанмазча дженъил, кѣб ёседи. Бир пырей бир джылда он миъ урлукъ береди. Бир джылны ичинде, тамырындан джюз джетек ёсуб чыгады. Пырей хар джыл сайын урлукъ эмда джетек бериб 9—10 джыл джашайды. Джерге урунуучулары пырейни бачхадан тамыры бла къурутадыла.

Соруула бла иш.

1. Сиз нени билдигиз: а) Пырейни чыдамлылыгыны юсюнден? б) Аны кѣб болуууну юсюнден?

2. Пырей аман хансланы эм ачысыды деб нек айтадыла?

3. Будай бла пырейни тамырларына, урлукъларына, сабахларына, чапракъларына къараб, нелери ушагъаны бла нелери башха болгъанын айтыгъыз.

Сабанлада кюрешіу.

К. Клоков.

Мюрзеу тюзледе мюрзеу хансла бла аланы джаулары аман хансланы ортасында таушсуз кюреш тохдамайды.

Кёб мюрзеу алыр ючюн колхозчула сабанлагъа мешхут эм минерал удобрениеле чачадыла. Сабанлада аман ханс кёб болса, колхозчула къыйынарын табмайдыла. Аман хансла мюрзеу хансла хайырланыучу ашауну эм мылылыкны кеслерине алыб къоядыла.

Акъбаш ханс.

Чырмаукъ ханс.

Василёк.

Овсюг (тюлкюкъуйрукъ) мылылыкны джерден будайдан эсе бир бла джарым кёб алады.

Чырмаукъ ханс будайгъа чырмалса, аны аурлугъун кёлтюремей, буда джатыб къалады. Алай джатхан будайны комбайн бла джыйгъан заманда, кёб будай башла джыйылмай къаладыла.

Башха аман хансланы урлукълары будай бла джыйылыб къалса, ол будайдан тартылгъан ун татыусуз болады. Аны ашагъан адамны къусары келеди. Аман хансла кеслерини заранларын азсыннганча дагъыда чибин, гёбелекге, къурт-къамжакъ деген заранлы джаныуарлагъа уя боладыла. Заранлы джаныуарланы бир къаумлары чырмаукъ ханслада уя этиб, гурт джатадыла.

Джызгъы будайны чёбю бир джылда 120—200 мюрзеу бюртюк бере эсе, василёк деген аман ханс бир джылда 6500 урлукъ береди.

Ол себеден адам болушмаса, аман хансла мюрзеу хансланы къысыб, урлукъланы ёлтюреди.

Заманында сабанланы ичинден амаң хансланы кьоратсант, сабанла да, кьуру кьоймай, кёб мюрзеу бериб борчдан чыгъадыла. Аман хансла бла мюрзеу хансланы иги таныргъа керекди, ансы, тюлкюкьуйрукъ хансны джыртама деб зынтхыны джыртыб кьояргъа боллукъду. Аман хансланы баш кьуса башлагъан заманларында кьоратыргъа керекди. Юзген заманда тамыры бла юзерге керекди. Джыртылгъан аман хансланы сабанда чачыб кьояргъа болмайды. Ала джаньур джауьгъандан сора чагъыб кетерге боллукъдула.

Урлукъ атарны аллында урлукъну ариу суурургъа керекди.
Соруула бла иш.

1. Аман хансла мюрзеу ханслагъа не заран бередиле?
2. Ашарыкъ, джарыкъ эмда джер дауда ала кьылчыкъланы кьалай хорлайдыла?
3. Аман хансланы юсюнден джазылгъан тизгинлени табыб окьугъуз.
4. Аман хансла бла кьалай кюреширге керекди?
5. Урлукълары сабан ызда кьалмаз ючюн, аман хансланы кьачан чагаларгъа, джыртаргъа керекди?

Битимни төрт аякълы джаулары.

А. Формозов.

Хомяк, чычхан эм полевка деген заранлы джаныуарла кыбыла табада кенъ сыртлада кёб боладыла. Джайлыкъ сыртлада лжашаучу джубуранла, уяларындан чыгъыб битимге кёб заран этедиле.

Быллай заранлы джаныуарла джыл сайын минъле бла пудланы кьурутадыла.

Полевкаланы бир джерде олтуруб ашарыкъ ашагъан адетлери барды. Бу заранлы джаныуарчыкъла джюрюген джерледе кемирилген уакъ саламчыкъла саргъаладыла. Аллай джоббучукълагъа «ашарыкъ столчукъла» деб айтадыла.

Полёвкала минъле бла гектарланы битимин кырыб кьойгъан джылла да болгъандыла. Быллай заранланы кёрген адам чыртда эсинден кетермез.

Будай баш кьуса башлагъан заманда, джубуранла кёб заран бередиле. Ала будайны стебелин кырккыб, ичин эмедиле. Бу-

Хомяк.

дай стебелни ичинде татлы сууу бла хайырланыуу ала да биледи. Будайны сютден тола башлагъан башын кырккыб алыб ашайдыла.

Хомякла да будайны башын алай этиб кыркъадыла. Ала будайны бишген бюртюгюн да ашайдыла: будай бюртюклени джаякъларына джыйыб, уяларына ташыйдыла.

Бир кереге хомяк аузуна 50 грамм сыйындырады.

Хомяк ташыгъан будайын джер тюбюнде уясына айырыб салады. Алай бла кышха кёб ашарыкъ джыяды. Алгъын заманда элде джарлыла хомякны уясын кызыб, андан будайны алгъандыла.

Чычхан.

Хомякла артыкъ да бек лён бла кудоруну бюртюклерин джыаргъа суюдиле. Хомякны джер уясыны аллында хар заманда чачылыб тургъан бюртюклени кёрюрге болады. Къач-

да джанъурдан сора ол бюртюкле чагъыб-кёгериб, хомякны уясыны аллында джоббучукъ джашил бёркчюкге ушайды.

Полевкала кеслерини уяларына будайланы башларын саулай да ташыйдыла. Гебенлени тюбюнде джашагъан тюз чычханла кыш азыкъгъа кёб зат джыядыла. Бир кере мен чычханни азыкъ джыйгъан джеринде юч мингъне джуукъ будай баш санагъанма. Алай джыйылгъан джерле уа кёб эдиле.

Хомякла, джубуранла, полевкала, чычханла барысы да битимни джауларыдыла. Аланы ёлтюрюрге керекди.

Соруула бла иш.

1. Битимни тёрт аякълы джауларыны атларын айтыгъыз.
2. Хомякла бла джубуранла къалай этиб заран бередиле?
3. Хомякла джаякъ мешокларында бир кереге ненча грамм будайны элтедиле?
4. Хомяк кышха къаллай бир мюрзеу джыяды?
5. Чычханла бла полевкала заранны къалай келтиредиле?

Мюрзеу джыйуу.

Къочхарланы Къ.

Кёбдю джыйылгъан мюрзеулени санлары, Къуанчлы джашасын аны джыйгъанланы джанлары, Зынтхы ашаб семиредиле маллары.

Къралгъа мюрзеу ташыйдыла.

Кѣб ишлерге сюедиле къоллары,
Айланыбды иги ишлерге аллары.
Джокъду аланы арыулары, талыулары,
Бу мюрзеуден ишлеген бары ашасын!
Мюрзеулени таза джыйдыргъан,
Кенъ амбарлагъа къуйдургъан,
Урунъанланы барысын да тойдургъан,
Совет власть джашасын!
Етмеклени эркин этдирген,
Малны игисин кютдюрген,
Сабанланы алаамат битдирген,
Миллетлени барын бирикдирген,
Джашауну игисине джетдирген,
Совет власть джашасын!
Барлакъланы тракторла сюрелле.
Сабанланы комбайнла оралла.
Колхоз джашауду коммунизмге бардырлыкъ,
Хар бир кереклинъи табдырлыкъ,
Малланы кѣбюн кютдюрлюк,
Джерлени эркин сюрдюрлюк,
Властыбызны суйюгюз,
Мюрзеу къадалыб джыйыгъыз!

Соруу.

Совет властны юсюнден джырда не айтылады?

Чыбчыкълaгъa къарайыкъ.

I.

Джазгъы кюн эртден бла джайлыкългъа чыкъсанъ, чибинлени, къамжакъланы, башха затланы таушларын эшитесе. Была бары да тереклени, бачхаланы, чегетлени ачы джауларыдыла. Ала чапракъланы, терек къабукъланы кемиредиле, гокга хансланы ашайдыла, кегетлени бузадыла.

Бу джауладан тереклени, хансланы чыбчыкълa сакълaйдыла.

Джылкычы чыбчыкъ эртденден инъирге дери узун къуйрукъчугъун къымылда-та, чабыб айланады. Ол бачхалада тахдалагъа, джолджанында ханслагъа къараб айланады.

Бир къамжакълны да джибермей, барын да сермеб тутуб, уясында кесини балаларына элтеди. Аны уясы уа не терезени башы бла къабыргъада, неда чачылгълан юйледе болады.

Чегетде къалын кекенлени тюблеринде биз чегет чыбчыкъланы — булбул бла зорянканы джерден аш чёблей тургъланларын керебиз.

Къой чыбчыкълa наныкъ, ишгилди, алма тереклени бутакъларында айланадыла.

Пеструшка да къараулча кесини уясында олтура туруб, чибинлени кёргенлей, учуб баргъланлайларына сермеб тутады.

Агълaч таукълa джити бурунлары бла терек къабукъланы къазыб, андан къуртланы чыгъарадыла.

Сабан чыбчыкъ джаз сабанлада айланады.

Ариу къарылгълaчла да чибинлени къурутадыла. Ала кеслерини топракъ уяларын юйлени, бауланы башында ишлейдиле. уя ишлерге топракъны кёл неда суу джагъладан аладыла.

Бизни колхоз сабанларыбызны, кёгет терек бачхаларыбызны, чегетлерибизни сакълар ючюн кюрешген къанатлы, кёб тюрлю чыбчыкъ да барды. Ол себебден, бизни борчубуз — юйлерибизни, эллерибизни къатында не къадар кёб чыбчыкъланы тохдатыргъа керекбиз.

Сиз чыбчыкълагъа не бла болушаллыкъсыз? Чыбчыкъла кеслерини уяларын уллу терекледе, къалын кёкенледе, къууушлада ишлейдиле. Сиз чегетлени, кёкенлени кесдирмезге керексиз, юйлерибизни къатында тереклени чапракъларын эчгилеге ашатамай сакъларгъа керексиз.

Элигизде терек аз болса, аланы орнатыргъа керексиз, орнатхандан сора да алагъа къараргъа керексиз.

Джаз хар юйню къатында, садлада кесигиз ишлеб чыбчыкъ уяланы тагъыгъыз, алагъа чыбчыкъла къонарла. Қъыш, джазгъы кюн аманда ашлаучукъла ишлеб, ала бла чыбчыкълагъа аш беригиз.

Эм уллу борчугъуз — не аз да чыбчыкъ уяны чачмагъыз, чыбчыкъланы ёлтюрмегиз. Муну кесигиз да эсигизден чыгъармагъыз, кичи къарнашчыкъларыгъызгъа, эгешчиклерибизге, тенълерибизге да айтыб анылатыгъыз.

Соруула бла иш.

1. Ёсюмлюклени джауларыны атларын айтыгъыз.
 2. Чыбчыкъла бизге не хайыр бередиле?
 3. Чыбчыкъла уяларын къалайлада ишлейдиле?
 4. Биз чыбчыкълагъа къалай къараргъа керекбиз?
-

Тюе.

Талай минъ джылланы ичинде исси къум тюзледе улоу ор-
нуна джанъыз тюе болуб тургъанды.

Тюени ишленнѣени да, халиси да къум тюзле бла байла-
ныбды.

Сюегини мииклигини, бойнуну узунлугъуну да кючу бла
тюе узакъдагъы затны кѣреди. Кенъ бурун тешиклери суугъа
джуукълашханын узакъдан билдиредиле... Муну бек уллу ма-
гъанасы барды. Тюе талай кюнню суусуз къум тюзледе джюрюб
турса, ол бурну бла сууну излеб табады. Исси джелден, къум-
дан сакълар ючюн, тюе бурун тешиклерин джабыб къояды.

Сау ыйыкъны джукъ ашамай, суу ичмей, исси, къум тюзледе
джюгю бла джюрюб тургъанлыкъгъа, тюе асыры къыйналмай-
ды. Алай'а аны сыртында ёречелери азадыла, не ючюн десенъ,

аланы ичлери джауу, джукъ ашамай джюрюб турсала ўа, ол джауу кьорайды, ёречелери муал болуб, эки джанына аўнаб башлайдыла. Иги багъылса, быягъы ёречелери дагъыда семиредиле, толадыла.

Тюе ханс, чапракъ, чыгъанакъ хансланы ашайды.

Къум тюзледе кѣб минъ джылланы джашагъан себебли, тюеле бу джерледе джашаргъа юрениъендиле. «Къум тюзно кемеси» деб, тюеге бош аталмагъанды.

Тюени аякъларында экишер бармагъы болады, туякълары бек кенъле, къалындадыла. Ол аягъын джерге салса, бармакълары джайыладыла да, аякълары къумгъа батылмайдыла.

Аны аякъларында уллу берчлери барды. Кюн къумну бек къыздырады, тюе анъа джатса, кюн кюйдюрген да этерикди. Берчле да тюени аякъларын иссиден сакълайдыла.

Москвада зоопаркда тюеле, иссиге тѣзгенча, суукъну да кѣлтюредиле. Кѣб кюнлени ала суукъда тышында да къаладыла, алай болгъанлыкъгъа киши тюени суукъдан къалтыраб кѣрмегенди.

Иш.

Тюе къум тюзледе не себебден джашаялгъанын, ат нек джашаялмагъанын айтыгъыз.

Къолгъа юрениъен малладан адам не алады.

Эт	Ич джау	Сют, джау, кымыз, бышлакъ	Джюн	Къыл	Мюйюзле бла туякъла	Тери

Таблицада джазылгъанланы барын да адам къайсы малладан алгъанын айтыгъыз.

Мичурин.

С. Ижевский.

Рязань губернияда тукъуму Мичурин болгъан Ваня деб бир джашчыкъ джашагъанды. Аны атасы да, къарт атасы да кегет терекледе ишлерге бек суйгендиле. Ваня да ишлерге бек талпыб башлагъанды. Аны тенълери чабыб, ойнаб айлансала, ол да терекле бла кюреше туруучан эди. Алма терекни орнатхандан, бир джерден башха джерге кечюргенден суйген иши джокъ эди. Терекленн уллусун, гитчесин да бек багъалы кѳргенди, суйгенди, кюн сайын алагъа къараб тургъанды.

Бир-бирде узакъдан — Кърымдан, неда Кавказдан келген кертмелени, джюзюмлени кѳрсе, аланы ариулукъларына, татлылыкларына сеирсиниб, кѳзлерин айыраламай къарай эди. «Ала бизде да ѳсселе, къалай иги боллукъ эди. Бизни джерибизге, суукъ къышларыбызгъа аланы къалай юретирге боллукъду?» — деб, ол кѳб сагъыш этгенди.

Ваняны гимназияны бошаргъа мадары болмады. Аныча факмулу сабийге дагъыда кѳб окъургъа керек эди, алай'а джарлылыкъдан ол окъууну къоюб, темир джолну конторуна ишге кирди. Ишин суймей эди, юйге келсе, бош заманын быягъы терекле бла ашыра эди.

Ол китабла сатыб алыб, окъуб башлайды; талай джерден урлукъла, ѳсюмлюкле джазыб келтиртеди, аланы кесини бачхасында себеди, орнатады, джылыгъа, кюннѳе юреннѳен, къыбыла джанында битиучю ѳсюмлюклени алайда юретирге кюрешеди. Алай болгъанлыкъгъа ала аны садында къолай джарашалмайдыла, ауруйдула, суукъдан юшюйдюле; аланы чырмаргъа, аманнѳа юретирге уа Мичурин да суймей эди.

Ол кесини эсги теңлерин да унутмай эди; китайканы, антоновканы, бачхасында башха тереклерин, аладан эм уллу, ариу кѳгетлерин алыб, аланы урлукъларын иги джерге себеди.

Талай джылны джаш терекчикле къаллай кѳгет берликлерин сакълай эди, алай болгъанлыкъгъа алада кѳгет быгъгышлай эсги тереклеча бите эдиле.

Мичуринни орнунда башха адам болса, ол, эшда, эртде огъуна кѳгет терекле бла ишни къоярыкъ болур эди. Мичурин'а аллай адам тюл эди.

Тамам бу кѳзюуде Мичурин кесек джерни ортакъ алгъанды. Эсги терек бачхасында эртде огъуна тереклеге тар болгъан эди, Мичурин джанъы джерге кѳчеди.

Козлов шахарда джашагъанла анъа сеирсине эдиле: «Бу къаллай адамды! Кесин аллай бир некъ кыйнайды? Кимге керекди аны иши? Айхай, аны бла къарнын кечиндирелсе ўа, алгъын да джарлы эди, энтда джарлыды», — дей эдиле.

II.

Мичуриннѳе джанъы джерде эркинирек болду, ол джанъыдан ишлеб башлады. Ёсюмлюклени север сортларын кыбыла сортла бла джалгъашдырыб, Мичурин джанъы ёсюмлюклени ёсдюреди.

Ол кандиль деген кърым терекни чакъгъанындан букъучугъун алыб, аны «китайканы»—север алма терекни чакъгъанына себеди. Китайканы кѳгетлери бишгенлеринде, сл аланы урлукъларын дагъыда себеди. Бу урлукъладан гитче терекчикле ёсдюле. Он джылдан бу терекчикледе кѳгетле битиб башладыла. Мичурин аланы да алгъынча сынаб кюрешеди.

И. В. Мичурин.

Ол эм маджал терекчикден талай бутакчыкъ кесиб алыб, алашы онбеш джыллыкь китайкагъа джалгъайды.

Терекде биринчи алмала бишдиле. Алай'а ала гитчечикле, эршиле, татыусузла болдула.

Талмай, къаджыкъмай, Мичурин ол терекни багъа эди, терек да джыл сайын игиден-иги кѳгет бериб бара эди. Бу кѳгетле кърым алмалагъа ушай эдиле. Алай битген терек'а суукъдан къоркъмай эди.

Ма быллай къыйын джолла бла, кѳб джылланы кюрешиб, Мичурин кесине джанъы сортла чыгъарды. Мичурин 350 джанъы сорт чыгъаргъанды: алмала, кертмеле, къара эрикле, балийле, шабдалла, ол огъай северде битген джюзюм да.

Мичурин джюзюмлеча кѳгети джоббу битгеи балий терек да ѳсдюргенди.

Ашы ючюн ол балий терек бла эбзе кѳгет терекни джалгъагъанды. Аны магъанасы алапат болду. Кѳзюнъ бла кѳргенинъе ийнанырыпъ келмейди: такъюзюк чапракъланы ортасында джоббу битген балийле салыныб турадыла.

Аланы битимлери да къалгъанладан кѳб болады.

Ачы такъюзюкню Мичурин татлыгъа, уллугъа айландыргъанды, аладан вино эмда варенье этиб башлагъандыла. Аныча дагъыда Мичурин кѳб тюрю джанъы сеирлик ѳсюмлюкле чыгъаргъанды.

III.

Мичурин кесини ишин журналлада джазыб башлагъанды. Узакъ Петербургда патчах министрле аны ишин бек магъаналыгъа санагъандыла. Къарыуун таусуб, Мичурин къралдан болушлукъ тилегенинде уа, джукъ бермей къойгъандыла.

Ёмюрюмден бери кюрешген ишим бошунагъа сыраф болуб къалады деб, Мичурин бек ачый эди.

Быллай къыйын кюнлерини биринде ол Козлов шахаргъа америкачыланы келгенин эшитгенди. Ала узакъ Америкада Мичуринни Козловда кѳб битимли джанъы терекле чыгъаргъанын эшитгендиле. Америкачыла Мичуринни Америкагъа быллай ишге чакъыргъандыла.

— Огъай, мен Америкагъа бараллыкъ тюлме. Ёмюрюму мында, кесими джуртумда ишлегенме да, джашаууму артын да мында ашырлыкъма. Қим биледи, бошунагъа къыйналмагъа-

нымы бизде да аныларча кюн туўса ўа, — дегенди. Мичурин кесини джуртун, джерин, миллетин бек сие эди, ол себебден башха джерге кетерге унамай эди.

IV.

Бизни къралыбызда Уллу Октябрь социалист революция болду, Совет власть бегиди.

Мичуринни хапарын Владимир Ильич Ленин эшитди. Ол Мичуриннѐ болушлукъгъа апрономла, юрениўчюле, сынаўлада керекли затланы бердирди.

1925 джыл 25 октябрда Қозловда И. В. Мичуринни ишине 50 джылы толгъанына уллу къуанч этилгенди. Михаил Иванович Калинин аны былай джазгъанды:

«Багъалы Иван Владимирович!

Кесим барыб, Сизни багъалы кѐргеними, суйгеними билдириге мадарым болмагъанына бек къыйналама.

Къагъыт бла Сизге ол муратымы билдириге эмда сизни бла биргелей Сизни эллиджыллыкъ къыйыныгъызны магъанасына къуаныргъа эркинлик беригиз.

Природаны кючюн хорлаўда, аны адамгъа бой салдырыўда мындан ары да Сизни ишигизни алгъа барырын ачыкъ джюрегим бла тилейме.

Сизни терен суйген М. Калинин».

Кѐб хайырлы къыйыны ючюн правительство Мичуринни эм уллу сый бла — Ленинни ордени бла саўгалагъанды. Қозлов шахаргъа Мичуринни атын атагъандыла.

Мичурин 1935 джыл ёлгенди. Джюзле бла аны окъуучулары ол тутхан ишни — джанъы ёсюмлюклени чыгъарыўну бардырадыла.

Соруу бла ишле.

1. Мичурин кѐгетледен къаллай джанъы сортланы чыгъаргъанын айтыгъыз.

2. Кандиль-китайка деген джанъы алма терекни къалай чыгъаргъанын айтыгъыз.

3. Мичуриннѐ бу иште тѐзюмлюгю, къаджыкъмай кюрешени, билимни суйгени къалай болушханларын айтыгъыз.

4. Мичуриннѐ природаны тюрлендириўчю деб атаргъа не себебден болады?

5. Патчах правительство аны ишине къалай къарагъанды?
6. Мичурин Америкагъа кетерге нег унамагъанды?
7. Совет властны заманында Мичуринни джашауу, иши къалай тюрленди?
8. Бусагъатда Мичуринни ишин ким бардырады?

Хорламны сады.

С. Юрьевни х а п а р ы н д а н .

I.

Чоботов школну пионер комнатасына джылы келген бир киши кирди. Ол бу элде джашагъан кегет тереклени усдасы эди. Тамам ол кезюучюкде пионерле кеслерини джыйылыуларына келген эдиле. Къонакъны кёргенлей, бары да секириб тубруб, бирден: «Сау келигиз!» — дедиле. Къонакъ стол джанына олтуруб, корзинкасын ачды да, андан алмала чыгъарды. Алмаланы юлюшлеге кесиб, сабийлеге чачды. Алма ашагъан сабийле джаякъ тауш этдирдиле.

— Татлымыды? — деб, къонакъ сорду.

— Бек татлыды — деб, бары да джуаб этдиле.

— Да, келигиз, алмаланы алай джарата эсегиз, школну аллында кесибиз кегет терекле орнатайыкъ, андан сора уа хар ким кесини юйюню аллында да орнаталыр, — деди къонакъ. — Талай джылдан бизни Чоботовобуз адам танымазча боллукъду. Хар кимни кесинде алмалары, кертмелери, джилеклери, гургумлары, балийлери боллукъду. Разымысыз, сабийле?

— Разыбыз! — деб, пионерле джуаб этдиле.

II.

Экинчи кюн эртденбла, ыйых кюн, отуз сабий учителлери бла терекчиге келдиле. Джылны къач кезюую эди, кегетле бишиб бошагъан эдиле. Терек усданы бачхасында терекле алмаланы аурлукъларындан бюгюлюб тура эдиле. Аланы бутакъларын тиреуле бла келтюртген эдиле. Бачхада тереклени орнатханларында, мазаллы къабла, къобусда башла да кёрюне эдиле.

— Джанъыз адамны быллай сад битдирирге кючу джете

эсе, биз сабийле, биригиб ишлесек, къаллай алакат сад бит-дирирбиз! — деди бир абадан къызчыкъ.

Къалгъанла да:

— Садны ёсдюмей къоймайыкъ, — дедиле.

III.

Сабийле школга къайытдыла. Ала бла бирге садчы да келди, школну аллында къызыу иш башланды: бир къаумлары терек орнатыллыкъ джерге къазыкъ ура эдиле, бир къауму чунъурла къаза эдиле, наныкъ, джилек терекле орната эдиле. Абадан сабийле барыб, кёгет терекчикле келтире эдиле. Школну аллындагы джерни буруууну воротасына «Хорлагъанланы сады», деб джазылгъан къанъачыкъны урдула.

Къыш келди. Джилек, наныкъ тахдаланы къар басды. Алма терекчиклеге зыгыт терек бутакъла бла ышыкъ этдиле. Инъир сайын пионер комнатада сабийле Мичуринни китабларын, кёгет тереклени юсюнден джазылгъан башха хапарланы окъуй эдиле.

Джаз келиб, къар эригенинде, садда иш башланды. Хар терекни тегерегин къаздыла. Терезе тюбюнде гокга хансла чыкъдыла, терекчикледе чапракъчыкъла кегердиле, джилекле чакъдыла. Пионерле школда кеслери салгъан тереклерин бек сюеди-ле. Аланы махдау грамота бла сыйлагъандыла.

Соруула.

1. Кёгет терек бачхаларына сабийле «Хорлагъанланы тереклери» деб нек атагъандыла?
2. Ала тереклерине къалай къарай эдиле?
3. Сиз юйюгюзде эмда школда къаллай ёсюмлюкле орнатхансыз?

Джуртубузну кёгет терекле бла джасарбыз.

Иван Владимирович Мичурин бютеу Россияны кёгет терекледен толурун, кёгетле да бачхада битген къалгъан затлача кёб болурларын кюсей эди. Бютеу джашауун ол бу ишге кюрешиб ашыргъанды. Хар пионер кесини терезесини туурасында алма, кертме, неда башха кёгет терек орнатса, Мичуриннге ол эм

уллу сый боллукъду. Аны бла биргелей пионерле аны муратын джашауда болдуругъа болушадыла.

Къыбыла районлада терек орнатыуу эми иги кёзююу къачада, Союзну север бла орта джерлеринде — джазды. Къачда — терекни чапраклары агъыб бошалгъандан сора, джаз — терекле сууланыб башлагъанлай орнатыргъа керекди.

«Ёсюмлюклени природадан эсе иги тюрлюсюн чыгъарыргъа адамны мадары да барды, кючу да барды».

«Биз природадан джызыкъсынмакълыкны сакъларгъа керек тюлбюз, бизни борчубуз — аны кесибиз андан алыргъады».

И. Мичурин.

Чегетни хайыры.

К. Паустовскийни х а п а р ы н д а н .

Чегет битимни джелден сакъларгъа джарайды. Чегетни агъачын эл мюлке хайырландырадыла. Андан сора да чегет хауаны кирсизлигин сакълайды.

Чегетле хауаны букъудан ариулайдыла.

Чегетле кѣллеча, тенъизлеча, суулача, джерни айбат джасайдыла.

Чегет хар заманда да ариуду: къар басхан, булут къыш кюнледе да, джылынъан, хауа чайыр ийис этген исси джай кюнледе да.

Чегетни артыкъ да ариу кѣзююу алтын белли чапракъла джерге акъгъан заманыды, кѣк миик болуб, къач кюнледиле.

Чегет бизни байлыгъыбызды, бизни къургъакълыкъдан, исси джелледен сакълаучубузду, бизни саулугъубузну сакълаучуду, бизни джерибизни эм айбат кийимиди. Ол себебден аны, бек багъалы затны сакълагъанча сакъларгъа, ъсдююрге керекди, керексизге бир терекни да, бир чырпыны да кесмезге керекди.

Джашил аптека.

Академик Н. Цицын.

Чегетге неда джайлыкъгъа чыкъгъанлай, сиз джашил аптекагъа киресиз. Сизни аякъ тубюгюзде чырмаукъ ханс чырмалыб джатханын кѣрюрсюз. Бу хансны урлукълары сумкагъа ушаш югюл коробкачыкълада бишедиле. Чырмаукъ хансны бу сумкасында къанны тохдатыучу бек багъалы дарман болгъанын'а бек аз киши биледи.

Къотурлада ъсген уулу беленаны чапракъларындан ауругъан джерге салыныучу дарман этедиле.

Сугъарылыныучу джайлыкълада, суу джагъалада чагъыб тургъан валерьянны кѣрюрсюз. Аны тамырларындан валерьян

тамчыла деген дарман этиледи. Ландышны чапракъларындан этилген дарман джюрек аўруулары багъаргъа джарайды.

Чегетде битген да кѣб дарман ханс барды. Наныкъ къатханла терлетмезге джарайдыла, къуругъан ишгилди къатханла къарын аўруулагъа джарайдыла.

Наныкълары, джилеклени кѣбюсю аўругъан адамны багъаргъа джарагъан къой, адамны аўрур джеринден тыяргъа да джарайдыла. Аланы витаминлери болады. Витаминле къара ишгилдиде да, такъузюкде да, киик кѣгетледе да кѣбдюле. Барындан да ит бурунлада кѣб боладыла.

Бусагъатдагъы медицина 130-гъа джуукъ тюрю-тюрю хансны дармангъа джаратады. СССР-де ала бары да ёседиле. Вожатыйладан, ботаниканы учителлеринден юрениб, пионерле кѣб дарман ханс джыяллыкъдыла.

Соруула.

1. Хапарда къайсы дарман хансланы атлары айтыладыла?
2. Сиз аланы къайсыларын таныйсыз?
3. Қаллай кѣгетле дармангъа джарайдыла?

Чоюнну, къурчну, джюлгюшчюкню юсюнден.

М. Ильин бла Е. Сегал.

I.

Сиз барыгъыз да джылтырай тургъан джангъы джюлгюшчюклени бек джарата болурсуз.

Кертиди, джюлгюшчюкле да тюрю-тюрю боладыла: бирер, экишер ачылгъанла, бурууу, эгеуу болгъанла да бардыла.

Не бош джюлгюшчюк да, таб джангъыз бычакълы да, кѣб затха джарайды, кѣб ишни толтурады, адамгъа кѣб заманны къуллукъ этеди.

Алай'а ол бычакъчыкъны этер ючюн, адам да кѣб ишлерге керек болады.

II.

Джюлгюшчюкню этер ючюн, кѣб адам ишлерге керек болады.

Руда къазычула джерден руда къазыб чыгъарадыла. Дом-

начыла руданы эритиб чоюнун айырадыла. Къурч бишириучюле чоюндан къурч айырадыла. Металчыла къурчдан кылычла ишлейдиле.

Ала бары да бир джерде ишлемейдиле, таб кѳрген да этмейдиле бир-бирлерин. Ишлегенлери ўа барыны да бир ишди.

Бизни къралыбызда, Уралда, Магнит таў деген барды. Анда кече-кюн да тоб атылгъанча таушла чыгъыб турадыла. Аны себеби — руда къазыўчула кызылдым-мор ташланы — руданы атылтадыла.

Таўлада уллу машинала ишлейдиле. Аланы узун темир къоллары барды, къолларында тишлери болгъан темир ковшлары (чолпулары) бардыла.

Машина бу ковш бла джерден кеси руданы алыб къатында вагоннъа къуяды. Талай джолда къуйса, вагон рудадан толады.

Электровоз вагонланы заводха алыб кетеди.

III.

Заводда руданы вагончукълагъа къуядыла. Вагончукъла бир-бири ызындан чабыб барыб, домна печге руданы тѳгедиле.

Домнагъа кокс-кѳмюр бла тытыр ташланы да къуядыла. Домнаны ичиндеги иссиликден кѳмюр да, руда да, ташла да эрийдиле.

Хар тѳрт сагъатдан домнадан суусун от агъады. Бу отча кѳрюннъен зат эриген металлды — чоюнду. Уллу ковш бла чоюнуну къурч биширген джерге ташыйдыла.

VI.

Къурч бишиўчу печни да, домнадача, гитче терезечиги барды. Ол терезечикден печни ичине къарасанъ, кѳзлеринъ аўрукъдула.

Печни ичинде джана тургъан от кѳл барды. Бу кѳлге сыннъан темирлени атадыла.

Чоюн бла темир сыннъанладан къурч бишириучю печде джылтыраукъ къурч биширедиле.

Къурчдан'а металлестле бычакъ да, кѳб тюрлю башха затла — балтала, мычхыла, темир джолгъа салыныўчу рельсала, станокла, машинала да ишлейдиле.

Къара суу.

Эки лагерде солугъан пионер джашчыкъла бир кюн лагерни къатында айланыргъа кетдиле.

Кюн булутсуз, ачыкъ кюн эди. Гокга хансланы башлары бла тюрлю-тюрлю гёбелекгеле уча эдиле, сокъур чибинле джызылдаб ары-бери уча эдиле.

Сабийле ырджы бла бара барыб джаргъа джетдиле. Ол джар эсги, уллу джар эди, аны ичи бла къара суу бара эди.

Джашчыкъланы эслерине бу къара суучукъну юсюнден тенълери айтыучу хапарла тюшдюле. Къара сууну аты «Гюрюлдеучю» эди.

Джашчыкъла джарны ичи бла ёрге барыб, къара сууну чыкъгъан джерине джетдиле. Ала суудан къоллары бла ичдиле. Суу кирсиз, суукъ эди.

Къара сууну къалай чыкъгъанын билирге сөйдюле.

Чынъ алгъа ала джарны тик къабыргъасына къарадыла. Аны эм башында къара топрагъы бар эди, аны ичинде тамырла кёрюне эдиле.

Къара топракны тюбюнде къарауз топракъ, аны тюбюнде уа къум къат бар эди, къум къатдан суу тышына саркъа эди.

Джашчыкъла лагерге келиб, кёргенлерин айтханларында, учитель алагъа быллай хапар айтды.

Къум къатны тюбюнде саз топракъ барды.

Джанъур джауса, къар эресе да, суу джерни баш топрагындан да, къумундан да ётюр, саз топракъгъа джетеди. Саз топракъгъа суу синъелмейди, не ючюн десенъ, ол бек къысыкъ болады, ол себебден суу алайда тохдайды да, гитче шоркъачыкълагъа бёлюнеди. Ол шоркъачыкъла джерни къазыб, кеслерине тар джолчукъла ишлейдиле, джерни башына сөммекден чыкъгъанча уруб чыгъадыла. Алай бла кирсиз, суукъ къара суу къуралады.

Къара сууну чунъурчугъу суудан толса, суу аны башы бла тегюлюб агъыб башлайды. Алай акъгъан суучукъланы талайы

бир-бирине кышулса, уллу баргъан суу болады. Суула барыб тенъизге кыюладыла.

Кыш къар эримей, джанъур джаумай, суу аз болады, ол джанъыз къара суучукъланы акъгъанларыды. Джаз келсе кышны узуну джаууб тургъан къар эрийди да, суу уллу болады, джайылады.

Хар сууну башы, аягъы, джагъасы болады. Башы деб сууну чыгъыб башлагъан джерине айтабыз; аягъы деб башха суугъа, неда тенъизге, келге кыюлгъан джерине айтабыз. Сууну онъ, сол джагъасы да болады. Аллынъы суу баргъан джаны таба айландырсанъ, сол джанына—сол джагъа дейбиз, онъ джанына — онъ джагъа дейбиз.

Соруула бла иш.

1. Къара суу неден чыгъады?
2. Уллу суула неден кыураладыла?
3. Сууну башы, аягъы деб неге айтабыз?
4. Адамла сууладан не хайыр кѳредиле?

Сизни шахарыгъыз, элигиз сууну къайсы джагъасында тургъанын билигиз.

Курорт-Тебердиге.

Габийлени А.

Салам айтама, ёхдем Теберди,
Сени терең ёзенинъе!
Ненча адам келиб къайытды
Алибек, Домбай тюзюнъе!..
Келиб солуб къайытханла
Унутмазча болалла,
Саусуз келген ауругъанла
Саулукъ табыб къайыталла.
Сени хапарынъ белгилиди
Бютеу бизни къралда,
Тауларында отлайла
Кник буула, маралла.

Инъичге нарат, нызы терекле,
Тауларында кник кѳетле,
Сенден иги курорт бармыды,
Шуулдаб нарат чегетле?
Ненча окъуу усдала
Ичинъде сынау этелле,
Сенде битген жень-шеннѳе
Тамаша болуб кетелле.
Бизни сыйлы партия
Саулукъгъа акъыл бѳледи.
Заукълукъну эшигин
Халкъларына кереди.

Соруу.

Курорт-Тебердини ариулулугъун къайсы сѳзле кѳргюзедиле?

Къобан нек бошаламайды?

Бизни областыбызны эм уллу суу Къобанды. Къобан Къарачай ёзенде Минъи-Таудан узакъ болмай чыгъады. Алай болса да анъа кёб уакъ суула къошуладыла: Худес, Теберди, Мара, дагъыда башхала. Ол суула уакъ кёзлеучюкледен, къара суучукъладан боладыла. Тюсю, къара суулагъа джаз бла джай таулада къарла, къюртле эриб къошуладыла. Тауларыбызны чатларында кёб кёлле бардыла. Сёз ючюн, джанъыз Муху ёзенни Азгек джайлыгъында 13 кёл барды. Ол кёлледен да суула келиб Къобаннъа къошуладыла.

— Сора кёллени суулары нек бошалмайды да? — деб сорургъа боллукъсуз. Ол кёллеге башларындан къарла эриб къошуладыла. Джерни тюбю бла къара суула да къошуладыла. Ол себебден кёллени суулары бошалмайдыла. Таулада, Къара тенъиз джуукъ болгъаны себебли, джаум кёб джауады. Кёллени, сууланы аз этмезге ол таймаздан джаууб тургъан джаумла да уллу болушадыла. Андан сора да чегетле сууланы джай иссиде къюнден сакълайдыла.

Сууну адамгъа, малгъа да, хансха чегетге да хайыры белгиледи. Суусуз джашау джокъду. Къобан сууну аллын

тыйыб, сууундан бир джанына джиберирге Джөгетей-Аягы станицени къатындан уллу канал ишленеди. Аны аты Къобан-Калаус каналды. Аны сууу исси, къургъакъ джерлени, Ставрополь крайны эм уллу тюзлерин сугъарыб, мюрзеуню, малны кѣб этерча, джанъы элле, сахарла ишлетирча мадар берликди. Канал алтынчы бешд жыллыкъны аягына битерикди.

Кючлю, шоркъалы Къобаннъа энди совет адамла айтханларын этдиредиле.

Соруулагъа джуаб этигиз.

1. Къобан суугъа къайсы суула къошуладыла?
2. Кѣлле нек къуруб къалмайдыла?
3. Къобанны энди колхозлагъа, совхозлагъа не хайыры боллукъду?

К ъ о б а н .

Байрамукъланы X.

Чартлайдыла, толкъунларынъ ашыгъыб,
Кѣмюклениб бир-бирине тиелле,
Бир-бирде уа ташларынъ да салышыб,
Кѣк кюкюрегенча сууда дюнъюрдейдиле.

Бир къарасам бютеу бары бирлешиб,
Джоббу болуб, юрюлюб ёрге уруб,
Неге эсе да тебрегенча, тиллешиб,
Барадыла джагъагъа къарыуу буруб.

— Джити ташла, къорачыгъыз аллымдан!
Джюзген агъач сизден сакъат табмазча.
Толкъунларым тынчайсынла барынъдан,
Уллу ишлеге къарыуларын сакъларча.

Ташладыла манъа тынчыкъ бермеген,
Къырдышланы ойдуруб джар этдириб,
Къралыма гектарла заран этген
Хаталаны кѣб этерге кюрешиб,

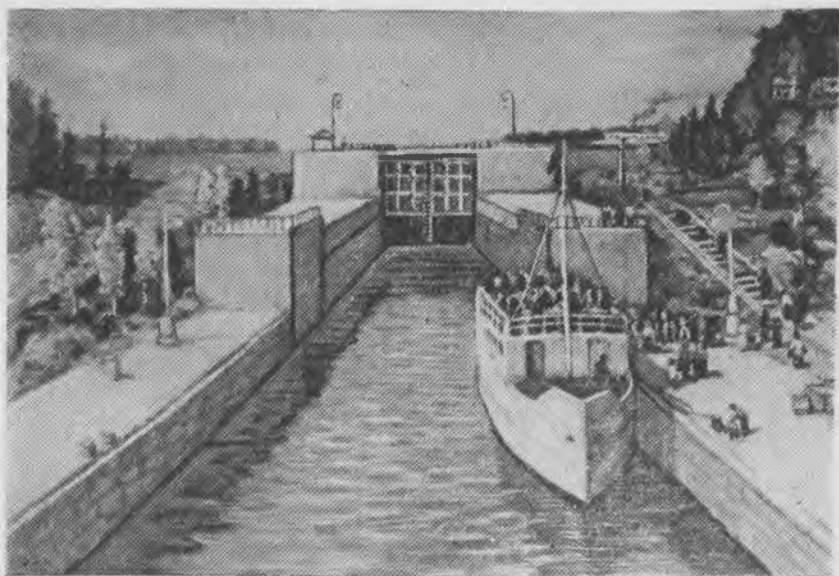
Джокъмуд менде кѣб байлыкъны ѳзегі!
Мен махдаулу тюлмеи Къарачайгъа!
Мени кѣрген хар адамны джюреги
Къуанч халда салам иеди манъа.

Кѣб бачхагъа джашау сала, сугъара,
Колхоз мюлкге уллу битим келтирген,
Заводлагъа агъач ташыб джарыргъа,
Мен тюлмеи къралыма ишлеген!

Къарачайгъа керти да махдаулуса —
Бойнунгъа орналгъанды ара шахары,
Сени таула сыйлы кѣрюб ортада
Сакълайдыла тѣгерегингъи бары.

Джуаб этигиз.

1. Къобанны толкъунларыны юсюнден не айтылады?
2. Къобанны не хайыры барды?

Москва атлы канал.

Алгын заманда быллай джыр бар эди:

«Эй, Волга-анабыз, ызына барса,

Эй, джангъыдан джашаб башларгъа болса!»

На строительстве электростанции.

1931 джыл бизни Правительство Москва-Волга деген каналны ишлерге оноу этди.

Большевикле Волгагъа «Тохда!» деб буйрукъ бердиле. Кючю уллу, терен Волга бетон къабыргъагъа тирелди..., аны суу адам кѣргюзген джанына бурулду.

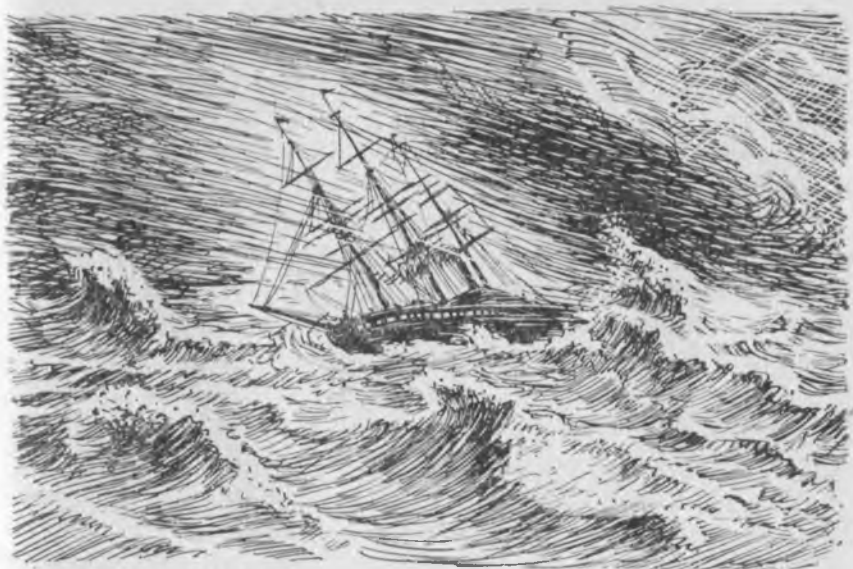
Бу ариу канал Волганы, Москва сууну, Акъ, Балтика, Каспий генъизлени бир-бирлери бла джалгъашдырды. Москваны 800 джылы толгъан сыйы ючюн, каналны атына «Москва» аталгъанды.

Къызыл байракъны тубюнде
Узакъ джерледен
Москва канал бла кетдиле
Сюрюле — кемеле.

Тенъизде боран.

О. Станюковичден.

Эртден бла 10 сагъатда, джел билмей тургъанлайыбызгъа, тохдады. Бизни кемебизде парусла энишге салындыла. Онъ джаныбызда кѣкню къара булутла басдыла, кѣк чартлай башлады. Капитан бла талай абычар къаралыб баргъан къарамгъа кѣзюдюреуюкле бла къарайдыла.

— Боран джел келеди! — деди капитан. — Кемеде адамланы барын да ёрге чакырыгъыз да парусланы кьоратыгъыз!

Бир минутдан бютеулей команда башына чыкъды, 10 минутдан парусланы кьоратдыла. Джел кьаты ура да сериуюн бола башлады, алаша салыннган булутла кёкню джабдыла. Инъирдеча кьарангы болду. Толкьунланы башларын юзе, тегерегине суу букьу чача, сагьат джарымдан боран гюрюлдеб кемеге джетди. Джел ургьан джанындан кемени толкьунла да ура башладыла.

Бек кьаты джаньур джауду, кёк чартлады. Джел андан да кючлю уруб, кемени бир джанына кёлтюре, аны мачталарын бюге башлады. Биз кемебиз бла башы тьобюбюзге айланыргьа аз кьалабыз. Тегерегибизде бир эрши тауш дуулдайды. Кёб матрос энишге тьошюб, кирсиз кёлекле кийди (тепгизчиледе ёлюрлерини аллы бла кирсиз ич кийим кийген адет барды). Джаш матрослада ахсыннганла, джылагьанла да бардыла.

— Джолдашла, кьоркьмагъыз! — деб базыкь аўазы бла кьычырады капитан. — Керек болса, мачталаны кесерге балталарыгъызны хазыр этигиз!

Мачталаны джанларында матросла балталары бла сюелдиле. Боран'а кеси оноу этди: артдагы эм уллу мачта бюгюлюб кьалды да кеме андан да бек бир джанына джампайды. Мазаллы толкьунла аны юсуне кьуюлургьа азчыкь кьала эдиле. Бары да ахсындыла.

— Мачталаны бортдан... Капитан, бети агьарыб:—Дженъид джыджымланы кесигиз!— деди. Кеме джамбашына кетерге джетгенди. Зор бла мачтаны тутуб тургьан джиблени кесдиле, мачта толкьунлада тас болуб кетди. Кеме кёлтюрюлдю, капитанны бети джарыды.

Бу тукьум кюрешюу эки, юч сагьат барды... Бу сагьатла джюз джыллача кёрюндюле. Эм ахырында боран бизден джаллай тебреди. Кёк кюкюреген тауш узакьда чыгьа башлады, толкьунла гитче болдула. Бары да эркин солудула. Инъирге, боран кемебизге кёб заран салса да, узайдыкь.

Кёлде.

3. Кривоносова.

Волганы къатында бир гитче кёлчюк бар эди.

Джаз келиб, суула кёлтюрюлгенлеринде, кёлге окуньла, шукала, сазанла, эки стерляд да джюзюб келдиле. Карасьла бла макъала уа бу кёлде алгъын да джашай эдиле. Къонакъла карасьла бла макъалагъа асыры иги къонакъла тюл эдиле.

Окунь.

Карась.

Стерлядла бла сазанла карасьла бла уллу кюрешмей эдиле. Стерлядла эртденден инъирге дери кёлню тюбюнде къумда узун бурунлары бла къурт излей эдиле, суу аз бола теберегенлей'а ызларына Волгагъа кетген эдиле.

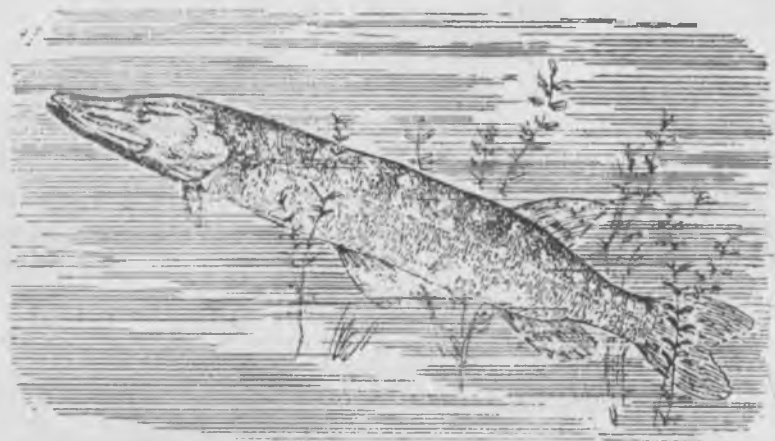
Сазанла бла карасьла бирге къум къазыб кюрешедиле.

Окуньла бла шукала уа аш кёргенлей, ызындан атыладыла. Аур къымылдагъан семиз карасьла шукаладан къыйналыб къутуладыла, кюн сайын бир экиси шукала бла окуньлагъа азыкъгъа тюшедиле.

Хыйлачы шукала кёрюнмезча ханслада бугъунадыла, аланы терилери къамиш бетлидиле, ол себебден кёрюнмейдиле.

Карасъла джашил чапракъчыкъланы ашаргъа келгенлей, ала аузларын ачхынчы, бугъунуб тургъан шука хансла арасындан чыгъыб къуады да, къайсын болса да тишли аузу бла сермеб тутады.

Мухар шукала карасъладан башхалагъа да тынчлыкъ бермейдиле. Ырхызладан чабакъ, макъа балачыкъла ёсюб башлагъанлай, сермеб джутадыла. Ала бла бирге, айырмай, таб кеслерини балаларын да ашайдыла.

Шука.

Кёлге узун бурун куликле да учуб келиб, ашар зат излеучен эдиле.

Ала джагъадан арлакъ, суугъа киргенлей, эслетмей бугъуна келиб, шука аякъларындан къаба эди.

Сылхыр бабуш джуджеклене да, макъаланы да шука аямай эди.

Бир-бирде шукала окуньла бла да кюреше эдиле. Окуньла сазанлача болмай дженъил, тири джюзедиле. Чабышыу башлана эди: окуньла садакъча атылыб кете эдиле, шука да аузун ачыб, аланы ызларындан сюре эди, туталгъан'а этелмей эди. Сора таб тюшгенлей суудан ёрге секириб, чыбчыкъ учханча, дагъыда суугъа кириб, тюз окунь сюрююню ичине кириб, бирин аладан айырыб, джута эди.

Кёб турмай, шукаланы марагъанла да табылдыла.

Кёл джанына чабакъ тутуучула келдиле. Талай кере ауну

ийиб чыгъардыла. Бютеу шукала, окуньла, сазанла бла карась-ладан да джукъ къалмагъанны орнунда кёлден чыкъдыла, кёлде бир талай сазан бла карась къалды, не ючюн десенъ, ала бу кёзюуде кёлню тюрюнде къумну къазыб, ашар зат излей тургъандыла.

Соруула.

1. Кёлде къайсы чабакъла джашай эдиле?
2. Ала не ашаб джашай эдиле?
3. Шукала башха джаныуарланы къалай тутадыла?
4. Сиз чабакъ тутамысыз? Не бла тутасыз?

Кит.

Кит сууда джашайды, алай'а ол чабакъ тюлдю. Чабакъ жабралары бла солуйду, китни уа ёбгелери барды. Китни хауаны ичине солуучу эмда тышына чыгъарыучу тешиклери барды. Аны бурну джокъду, башында уа тюз тёббесинде эки тешиги барды. Ала бла кит хауаны ичине да солуйду, тышына да чыгъарады. Китле эки тюрлю боладыла: мыйыкълыла бла тишлиле.

Кит джаныуарланы эм уллуларыды. Аланы узунлукълары 30 метрге джетеди, андан артыкъ болгъаны да болады.

Китни териси сыйдам, тюрсюз, къабукъсуз болады. Терисини тюрюнде къалын семизи барды. Джау китни, тон джылытханча, джылытады.

Китни башы кесини узунлугъуну ючден бири тенъли болады. Ол аузун ачса, анъа къайыкъ сыйынныкъды. Китни кёзлери уллу болмайдыла, ийнекни кёзлеринден аз уллу боладыла.

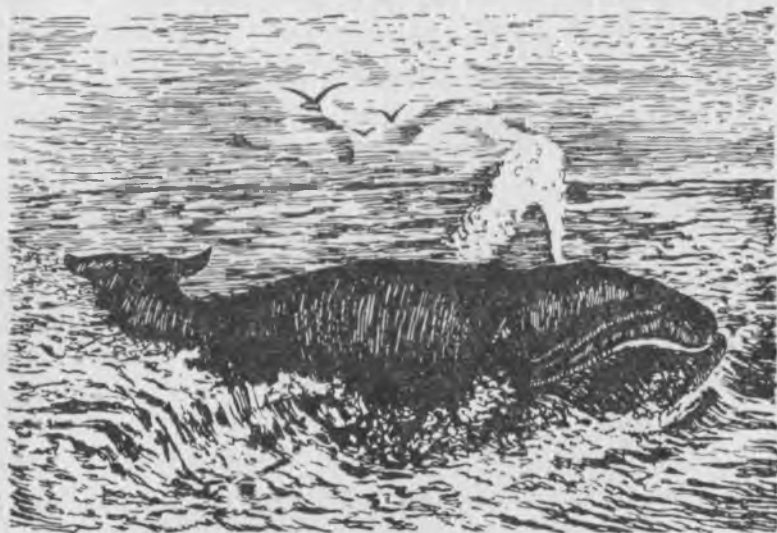
Кит хауаны тышына солугъаны узакъдан да кёрюнеди: сууну башында суу секирген кёрюнеди. Бу китни солугъанындан чыкъгъан тылпыуу бла чачылгъаны болады. Аны аузунда джети джюзге джуукъ мюйюз пластинкасы болады. Аланы атына кит мыйыкъ дейдиле.

Мыйыкълы китни тишлери болмайды, ашарыкъны чайнар заты джокъду. Китни тамагъы бек тарды, ичине къуру уакъ чабакъчыкъланы джуталады. Китни мыйыкълары элек орнуна джарайдыла. Кит аузун суудан толтурса, ол элекден суу чыгъады, ашаргъа джараулу зат'а аузунда къалады.

Китге джюзерге онъ берген аны къуйругъу бла кёкюрегиндеги эки плавниги боладыла.

Китден джау, эт, къыл аладыла. Китни джауун къайнатыб, ашарыкъгъа, дарманнъа, техниканы кереклисине хайырландырадыла.

Китни этинден консервле этедиле. Баурундан «А» витамин этедиле.

Кит.

Китни эти бла суюклеринден ун этиб мал ашха да джаратадыла.

Китни 70 килограмм аурлугъу болгъан узун джаялы аур темир садакъла бла ёлтюредиле. Алгъын садакъланы къол бла ата эдиле, энди тоб бла атадыла.

Китни ёлтюрмеклик бек улуу байлыкъды.

Китлени кёб кыргъандыла, бусагъатда алгъындан эсе иги аз болгъандыла, талай тенъизде китле сынъар да джокъдула.

Бусагъатда китле къуру Север бузлу океан бла кыбыла полюсну, Антарктиданы тегерегиндеги тенъизледе джашайдыла. Бизни джуртубузну север тенъизлеринде китни талай тюрлюсю барды. Аланы ичинде узунлугъу 30 метрден китле да бардыла.

Соруула бла иш.

1. Китни уллулугъундан, аны санларыны ишленнъенинден сиз не билдигиз?

2. Кит къалай солуйду?
3. Кит не ашаб джашайды? Уялу джаныуарланы ол нек ашаялмайды?
4. Китни мыллыгындан адам не хайыр алгъанын айтыгъыз.

Китлеге уугъа баруу.

Н. Некрасов.

Бизни джуртубузну кѳб байлыкълары болгъан тенгизле къуршалабдыла, ала артыкъ да северде байдыла. Тенгизлени бары бла да кемеле джюрюйдюле. Бизни бешд жыллыкъларыбыздан бери чабакъ тутуу бек ѳсгенди.

«Энтузиаст» деген кит ѳлтюрюучю кеме Владивостокдан Камчатканы джагъасына бара эди. Октябрь празник джуукълашыб келе эди. Владивостокдан чыккъан заманда биз 60 китни ѳлтюрюрге сѳз берген эдик, чабакъ уу ну аягына уа джети айны ичине, биз 63 китни ѳлтюрдюк.

Бизни бу джигитлигибизни юсюнден Владивостокга радио бла хапар берирге оноу этдик.

Бу кѳзюучюкде бизни садакъчыбыз онъ джанына къарагъанлай, уллу кычырды:

— Михаил Михайлович, энтда кит!

Кеме, кит секиртиб, хар 15 минутдан суу ѳрге чынъай тургъан джанына бурулду. Садакъчы тобха барыб, аны тыш къабын алыб, хазырлай башлады. Матросла хар ким кесини орнуна турдула. «Энтузиаст» китге джуукъ келди. Кѳб турмай биз аны джассы сыртын кѳрдюк, алай болса да садакъ атаргъа алкъын узакъда эди. Кит суу ну ичине кетди, 15 минутдан дагъыда чыкъды, алай а асыры джуукъ келген эди да атаргъа табсыз бола эди. Биз китни тѳгерегине айлана тургъанлай, кит кемени туура бурну ну аллында суудан чыкъды. Садакъчы садагъын атды, садакъ барыб китни сыртына чанчылды.

Джарасындан къан секириб урду, садакъны кыйырына байлангъан граната атылыб, тютюн чыкъды. Кит, къан кѳмюклени чача, тыпырдады, алай болса да кѳб турмай тынч болду. Биз аны кемени кыйырына тартыб, ол батыб кетмез ючюн, ичине хауа юрюб башладыкъ. Аны ѳшюнюне трубканы чанчдыкъ, анъа пар насос бла джел юрдюк. Кѳбгенинде кит суу ну башына къалкъды. Китни къуйругъундан кемебизни артына такъдыкъ.

Он сагъатдан биз китни тартыб, Камчаткадагы Петропавловскны джагъасына келдик. Петропавловскда «Алеут» деген кит ёлтюрючю пароход тура эди. Биз ёлтюрген алтмыш тёртючю китни ала къуйругъундан тартыб, ары чыгъардыла, ичинбашын ариулаб башладыла.

Тенъизчиле бу уллу мыллыкга сеирсиниб, къёб къараб турдула: ала артыкъ да бек китни аузуну адам ийилмей сыйыныб кетерча уллулугъуна сеирсине эдиле.

Соруу.

Китлеге уугъа къалай барадыла?

Макъа.

Джаз кѣзюу. Мырдылада, кѣлледе буз эриди. Кюн джылыта тебреди. Кѣлледе макъала уяндыла. Ала кѣлню тюбюнде кѣум-гъа кириб, кыш узуну джукълаб турдула. Энди ала тышына чыгыб, башларын суудан къаратдыла.

Талай кюн кетгенден сора макъала ырхыз ийиб башладыла. Макъа ырхызны ичиндеги къара точкачкыкъла, кюн джылытса, ёсе барадыла, эки ыйыкъдан аланы тыш къабукълары джарылыб, ичинден къара, уллу башлы, чабакъчыкыкъга ушаш, макъа бала чыгъады. Ал кюнледе ол джюзалмайды, бир затха илиниб турады, бир талай кюнден'а кеси джюзюб тебрейди. Ол сууда ёсген хансланы ашаб джашайды, аланы аузу бла кырады.

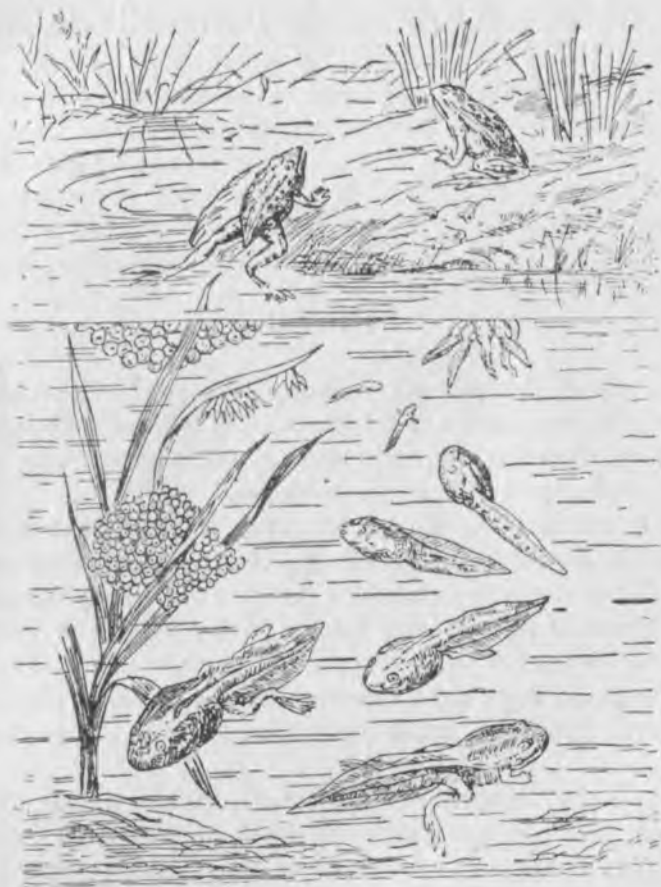
Кюнле кетиб барсала, ол да ёсюб барады: алгы бурун ал аякълары, ызы бла арт аякълары ёсюб башлайдыла. Ёбгеси да ёседи, сууну башына чыгыб, ёбгеси бла солуб тебрейди.

Аякълары ёсгени бла биргелей, куйругу да кысхарыб барады, макъагъа ушайды.

Дагъыда бир ыйыкъдан суудан чыгыб башлайдыла. Макъала сууда да, джерде да джашайдыла. Ала чибинлени, ургъуйланы ашаб джашайдыла.

Соруула бла иш.

1. Макъала ырхыз къачан идиле?
2. Ырхыздан не чыгъады? Къачан?
3. Макъа бала чынъ алгъа неге ушайды?
4. Макъала къайда джашайдыла? Не ашайдыла?
5. Банканы ичине макъа ырхызны салыгъыз да, макъаны къалай ёсгенин сынагъыз.

Макъаны ёсюю (хырыу — головастикле — макъа).

Шугут джылан бла уу джылан.

Шугут джыланла мылы джерледе, суу ну къатында джашайдыла. Къыш шугут джыланла кёрюнмейдиле, ала къачда огъуна терек тамырлары тублерине, башха джаныуарлары джер тубюнде уяларына кириб, джазгъа дери джукълайдыла.

Джаз кюн джерни джылытса, ала уяларындан тышына чыгъадыла. Аланы терилери эринлеринден башлаб джарылады, этлеринден айырылады. Джылан терекни тегерегине чырмалды да, къындан чыкыганча эсги терисинден чыгъады. Аны орнуна джаш джылтыраукъ тери ёседи.

Июлда неда августну аллында шугут джылан чириген чап-ракълагъа, неда таш тюкге гакгыларын салады. Аланы ичлеринде гитче джылан балачыкъла ёседиле. Юч-тёрт ыйыкъдан ала гакгы къабукъну бузуб, тышына чыгъадыла.

Шугут джылан.

Уу джылан.

Биринчи кюнлеринден башлаб, джылан балала кеслерине азыкъ табаладыла, джауларындан бугъунадыла. Аланы эм ачы джаулары уруучу джыланды. Шугут джыланла гакгыларын мешхутха да атадыла, ол сеbebден мал бауну къатында да быллай джыланланы кёрюрге боллукъду.

Шугут джыланла сууну бек сюедиле, сууда джюзедиле. Джер юсюнде ала, сыртлары джылтырай, дженъил джюрюйдюле.

Шугут джыланла макъаланы, чабакъланы, чычханланы ашаб джашайдыла. Аланы джаны саулай, ёлтюрмей джутадыла. Шугут джылан адамны къабмайды, аны ууу джокъду, уакъ тишчиклери барды.

Бу джыландан сора да бизде чегетледе уу джыланла боладыла. Уу джыланны шугут джыландан айырыб таныгъан къыйын тюдю. Уу джыланны башында сары тамгълалары джокъду. Шугут джыланны сырты къара болады, уу джыланны уа мор, къарауз болады, сырт узунуну эки джаны бла къара тамгълалары, неда къара сызлыгъы болады.

Уу джылан ичинде ууу болгъан тишлери бла къабады.

Аны эки тюрлю тиши болады: уулу эмда уусуз. Уулу тишлери аузуну эки джанында бирер боладыла. Уу джылан къабса, уу ол тишлеринден джаралагъа къуюлады. Аны ууу бек заран-

лыды, ол себеден дженъил огъуна докторгъа барыгъа керекди.

Уу джыланла да, шугут джыланлача, чегетде уакъ джануу-арланы ашаб джашайдыла. Аланы уу тишлери бла ёлтюрюб, чайнамай джутуб къоядыла.

Соруула.

1. Уу джыланла бла шугут джыланланы тыш къарамларында, ашагъанларында, халилеринде бир-бирлерине ушагъанлары неди?

2. Уу джыланланы шугут джыланладан башхалыкълары неди?

3. Уу джылан къабса, не этерге керекди?

Джел неден болады?

Л. Толстойдан.

Чабакъла сууда джашайдыла. Не кеслери, неда суу кымылдагъынчы, чабакъла сууну кърмейдиле, аны таушун эшитмейдиле.

Кесибиз кымылдамасакъ, неда хауа кымылдамаса, биз да хауаны таушун эшитмейбиз.

Чабыб башлагъанлай, биз хауаны сезебиз: хауа бизни бетибизге урады; чабыб бара тургъанлай хауаны кзулакъларыбызда сызгъыргъанын да эшитебиз. Эшикни ачыб, джылы юйге кирсек, эшикни тюб джаны бла юйге джел урады, баш джаны бла уа юйден эшикге чыгъады.

Ким болса да юйню ичинде джюрюб, чебгени бла силксе, биз «ол джел этдиреди», дейбиз. Печде от джакъсала, хао заманда анъа джел урады. Эшикде джел урса, талай кюнню, кечени уруб турады, не бир джанына, неда башха джанына. Бу неден болады десенъ, джер юсюнде къалайда болса да, бир джерде хауа бек кызады, башха джерде да бек суууйду, — ол кѣзюуде джел башланады: тюбю бла суукъ хауа исси хауа болгъан джерге барады, башы бла да джылы хауа урады.

Бу джел суукъ хауа болгъан джер джылыннъынчы, исси хауа да суугъунчу уруб турады.

Джел деген — хауаны кымылдагъаныды.

Ишле.

1. Джел хауаны кымылдагъаны болгъанын сынаб кѣрюрге боллукъмуду?

2. Джау чыракъны джандырыгъыз да, ачыкъ эшикни босагъасына салыгъыз. Джалын къайсы джанына тартады, не себеден тартады?

3. Хамамда туб табхадамы огъесе баш табхадамы исси болгъанын эсигизге тюшюрююз.

4. Терезелени ачсакъ, переменадан сора классда хауаны къалай тюрленненин эсегиз.

5. Классны джел этдириу дегенни магъанасын анъылатыгъыз.

Погоданы билирге кимге эмда не ючюн керекди.

Сохдала эртденбла уянсала: «Бюгюн кюн неллейди?» — деб сорадыла.

Эшикте джылы болса, кюн тийиб турса, джарыкъ келлю болуб школгъа чабыб кетедиле. Эшикте мылы, суукъ болса, джел уруб турса, аланы юйден чыгъарлары келмейди.

Тенъизчиле джюзерге кете тебреселе, учуучула учарларыны аллы бла кюнню къаллай боллугъун билирге излейдиле.

Къалын тубанда тенъизде джюзюу бек къоркъуулуду. Терегинде джукъ керюнмейди. Кеме джюзюб баргъан заманда сыз кемеге неда тенъиз джагъада къаягъа барыб тийсе, уалмай, тешилмей, батмайын къалмайды.

Учуучугъа да къалын тубанда учхан — къыйынды, къоркъуулуду. Ол къалайда учуб баргъанын керелмейди. Керек болса, къалайда тюшерге мадар болгъанын билмейди.

Тенъизчилеге да, учуучулагъа да боранны да бек уллу зараны барды.

Кюн бузулса, эл мюлкге да уллу заран бередиле. Джаз неда джайны аллында джанъурла джаумасала, сабанлада мюрзеу, хансла саргъаладыла, кюедиле.

Битимни джыйгъан кезюуде джанъурла киб джаууб турсала джыйылгъан, орулгъан мюрзеу мылы болады, чирийди.

Къургъакъ джелле, боранла, буз джауум, суукъла аз заран бермейдиле.

Совет Союзну мюлкюн тюз ёсдюрю ючюн, аны тюрлю тюрлю джерлеринде кюнню къалай тюрленнигин билмекликни, битимни джыйыну заманында башларгъа, къалайда къаллай затланы ёсдюрюрге керек болгъанын тюз билмекликни бек уллу магъанасы болады.

Климат деб неге айтабыз.

Кюнню тюрленигенин сынамакъ, джылны заманына кѳре кюн да бирча турмай тюрленигенин эслейбиз. Кюнлени эм кысыха кѳзюулерини кыш болады. Ол заманда джерни кыар джабады, суула да бузлайдыла.

Джаз кюн созулады. Хауа джылынады, кыар эрийди, суула бузларын уатадыла, кюн горизонтдан миик кѳлтюрюледни.

Джай джер, суу, хауа кючлю джылынадыла. Кѳгет джестеди, мюрзеу бишеди.

Кыачда кечеле дагыда кюнледен узун боладыла. Хауа дженгил суууиду. Чапракыла саргыаладыла. Кѳк булутлу, кюн джангырлу болады.

Башха джуртлада джылны ол кѳзюулеринде кюн башха тюрлю болады: джылыракъ, неда кыургыакъ, тюрлю-тюрлю джерлеринде.

Кюнню, ма бу халилерине, тюрлениулерине былайыны, алайыны климаты дейбиз.

Совет Союзну Европа джанында уллу тюзлерини кѳбюсюне терек битдирирге план барды. Бу план толса, алайда джерлени климаты иги джанына тюрлениб, уллу битим алыргыа боллукъду.

АДАМНЫ САНЛАРЫ ЭМДА АНЪА КЪАРАУ

Сюеклери.

Хар адам кесини тёнъегини къалай ишленнъенин билирге жерекди. Адамны башында, белинде, къолунда, аягында да сюеклери болады. Адамны тёнъегинде сюеклени саны 200-ден артыкъды. Аны сюеклерини къалай битгенлери суратда кёрюннъенчады (133 бет).

Суратха эслеб къарагъыз да, адамны баш сюегин, омурауларын, негилерин, джауорун къалакъларын, имбаш сюегин, аякъларыны, къолларыны сюеклерин кёргозюгюз.

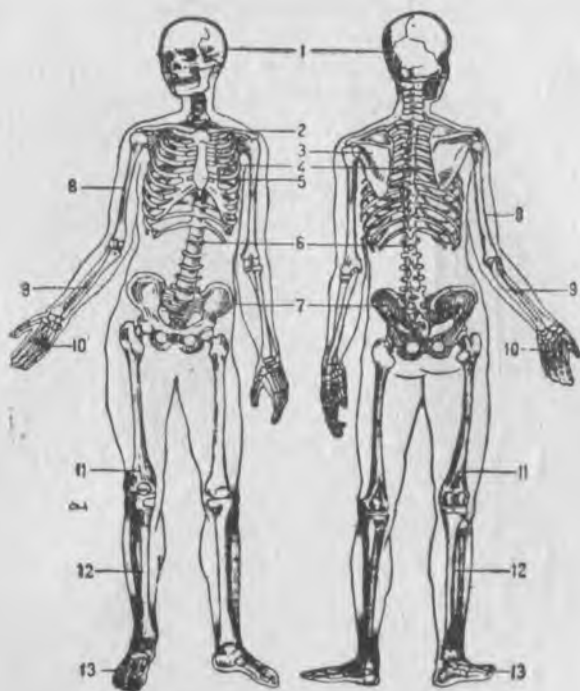
Ишле.

1. Суратха къараб, адамны ненча имбаш, ненча къуйрукъ сюеги болгъанын санагъыз.
2. Кесигизни имбаш сюеклеригизни табыгъыз.

Адам бла атны сюеклери.

133 бетдеги суратлада адам сюекле бла ат сюекле кёрюнедиле. Ала бир-бирлерине ушаймыдыла?

Адам сюек сурат бла ат сюек суратда баш сюеклени, омураулары, джауорун къалакълары, негилени, къуйрукъ сюеклени, къол, бут сюеклени кёргозюгюз.

Адамны суюкклери.

1. Баш суюкклери. 2. Имбаш джаячыкъ. 3. Джафорун къалагъы. 4. Иегиси. 5. Кёкюрек суюги. 6. Омурау. 7. Къуйрукъ суюкле. 8. Къыска илик. 9. Базук. 10. Къол бармакъ суюкклери. 11. Орта илик. 12. Ашыкъ илик. 13. Аякъ бармакъ суюкле.

Атны суюкклери.

Омурау суюкле.

Адам суюклени суратында омурау суюкле да кёрюнедиде. Ала 33 — 44 боладыла. Омураулары орталарында синъирле бардыла.

Суратда омураулары кёргюзюгюз.

Иш бла соруу.

1. Сыртыгызда омурау суюклени табыгыыз.

2. Биз тёнъегибизни нени себеби бла аллына, артына, онъ джанына, сол джанына бюгелебиз?

Омурау суюклени кынъыр болууу.

Бу суратлагъа эс бёлюб къарасагыыз, омурау суюклени кынъыр болгъанларын кёресиз. Ол стол джанында тюз олтурмагъандан неда хаман бир кьол бла аур джюклени кёлтюрюб айланнъандан болады.

Стол джанына терс олтуруб тургъан джашчыкны суратын кёресиз. Аны омурау суюклери да оракъча кынъыр бюгюлгендиле.

Омурау суюкле адамны ёмюрюне дери кынъырлай къалыб кетерге боллукъдула.

Кесигизни сырт омурау суюклеригизни кынынъыр этмегзе сакъ болугъуз. Ол саулукугъа да заранлыды.

Иш.

Партада къалай олтурургъа керек болгъанын кѳргюзюгюз.

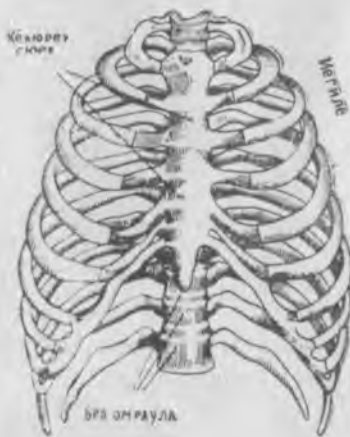
Кѳкюрек.

Суратда кѳкюрек къангъа кѳрюнеди. Ол клеткагъа бек ушайды.

Кѳкюрек къангъагъа саналгъан: кѳкюрек суюк, ийегиле эмда ийегилени кыйырлары бегиген сырт омурауладыла.

Суратда ол суюклени кѳргюзюгюз.

Джюрек бла ёбгеле да кѳкюрек суюклени ичиндедиле. Кѳкюрек къангъаны кючлю суюклери джыгылгъан сагъатда джюрек бла ёбгелеге заран джетдирмейдиле.

Кѳкюрек четен.

Ишле.

1. Суратда ненча ийеги болгъанын санагъыз.
2. Кесигизни ийегилеригизни, кѳкюрек суюегигизни табыгъыз.

Мускулла.

Адамны териси болады. Терини туюнде мускулла боладыла. Адамны тѳнъегинде синъирле кѳб боладыла. 136 суратда бир мускулну суратын кѳресиз. Аны кыйырында инъичге синъирлери кѳрюнедиле. Аланы тюрсюнлери акъ боладыла, ала бла синъирле суюклеге бегибдиле.

Иш.

1. Тобугъугъузну бюгюгюз. Тобукъ туюнде эки къаты синъирни табыгъыз.

Мускулланы ишлери.

Адамны къоллары, аякълары. тѳнъеги кымылдаса, суюклери да кымылдайдыла.

Мускул.

Сюекле кеслери кымылдамайдыла, аланы кымылдатхан, джюрютген мускулладыла.

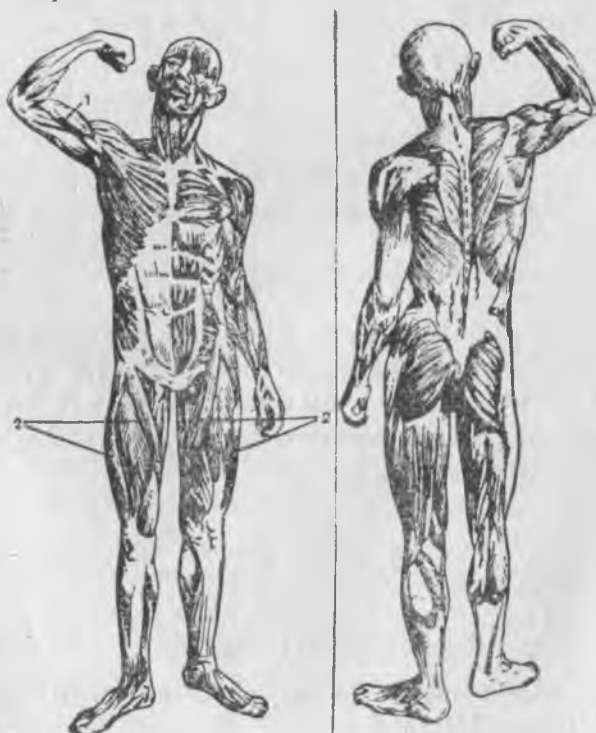
Адамны кьолу сынса, сюеги кьайнагъынчы, ол кьолу бла джукъ ишлемейди. Аўругъан заманда мускулла хире боладыла, азадыла. Аўруб кьобхандан сора, ол кьолу бла адам ал кѣзюўде ишлеелмейди, аны кьыйналыб кымылдатады.

Мускулла кымылдаб, ишлеб турсала ёседиле, базыкъ, кючлю боладыла.

Физкультура бла кюрешген, кьара иште ишлеген адамны мускуллары уллула, кючлюле боладыла.

Соруўла.

1. Къуру онъ кьолубуз бла кьайсы ишни ишлейбиз? Адамны онъ кьолу сол кьолундан аур джюкню нек кѣлтюреледи?
2. Адам джюрюсе, тоб ойнаса, велосипед бла джюрюсе кьайсы мускуллары ёседиле?

Бизни мускулларыбыз.

Аш ашау.

Биз кюнюне талай кере аш ашайбыз.

Бизни ашыбыз тюрлю-тюрлю болады.

Малладан, къанатлыладан биз эт, сют, гакгы алабыз, была малдан алыннъан азыкдыла.

Ётмек, гардош, къобусда, кёгетле — тюрлю-тюрлю ханс азыкдыла.

Адамны ичинде ашны джолу.

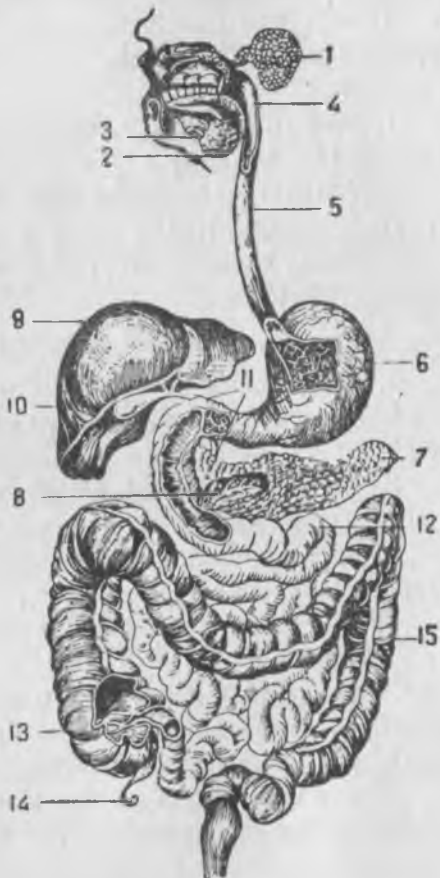
Аш бизни ичибизде узакъ джолну барады. Ол джол суратда кёрюнеди. Сёз ючюн, биз гырджын кесекни къабдыкъ. Ол бизни богъурдагыбыз бла ашхыныбызгъа кетеди. Суратда богъурдакъ бла ашхынны табыгъыз.

Адамны ашхыны гитче мешокга ушайды, ол кёкюрекни сол джанында ийегилени тубюнде болады.

Гырджын къарында тюрленеди. Ол, тылыча болуб, ичегилеге киреди. Аланы узунлукълары 9—10 метр болады.

Биз аш ашаб башласакъ, аны аузубузгъа салыб, тишлерибиз бла къабыб, эринлерибиз бла ашны суукълугъун, иссилигин билебиз. Эринлени, джаякъланы кючлери бла ашны аузубузда тохдатабыз, тишлерибиз бла чайнайбыз. Тюкюрюк бла ашны джибтиб тынч джутабыз.

Ашхынны, ичегилени ичинде да аладан чыкъгъан сок бла аш джибийди.

Аш эритген органа.

1, 2, 3—тюкюрюк безле; 4—тамакъ; 5—ёнъеч; 6—ашхын; 7—8 ашхынны тубюнде без; 9—баур; 10—ёт; 11—ётню баргъан джолу; 12—къара ичегиле; 13—сокъур ичеги; 14—къуртха ушгъан ичеги; 15—базыкъ ичеги.

Тишлени къалай сакъларгъа керекди.

Адам бир зат ашаса, аны аузунда аш умурла къаладыла. Аузну суу бла чайкъамасанъ, тишлени щетка бла ариуламанъ, аш умурла аузну ичинде чириб башлайдыла, андан тишле да бузуладыла.

Исси ашарыкъны ызындан бек суукъ ашны, неда суукъну ызындан исси ашны ашасакъ да, тишлеге заран болады. Тишни ичи чунъур болуб башлайды, тиш ауруб къыйнайды.

Тиши ауруб башлагъан адам, заманны оздурмай, тиш докторгъа барыргъа керекди.

Соруула.

1. Къаты чѣртлеуяуклени тиш бла сындыргъанны зараны болады. Нек болады?

2. Ашаб бошагъандан сора тишлени суукъ суу бла чайкъаргъа керекди. Нек?

3. Джыл сайын докторгъа тишлеринъи эки кере кѣргюзюрге керексе. Не ючюн?

Къалай ашаргъа керекди.

1. Ашарыкъны не къадагъа иги чайнагъыз.

2. Эртден бла, кюнортада, инъирде кюн сайын бир кѣзюуде ашай туругъуз.

3. Бир джолгъа кѣб ашамагъыз. Андан эсе дженъил-дженъил азыракъ ашай туругъуз.

4. Джукъуну аллы бла ашамагъыз. Ашагъандан сора 2—3 сагъатдан джукълагъыз.

5. Кѣгет ашланы чийлей ашай туругъуз. Алада кѣб витамин болады.

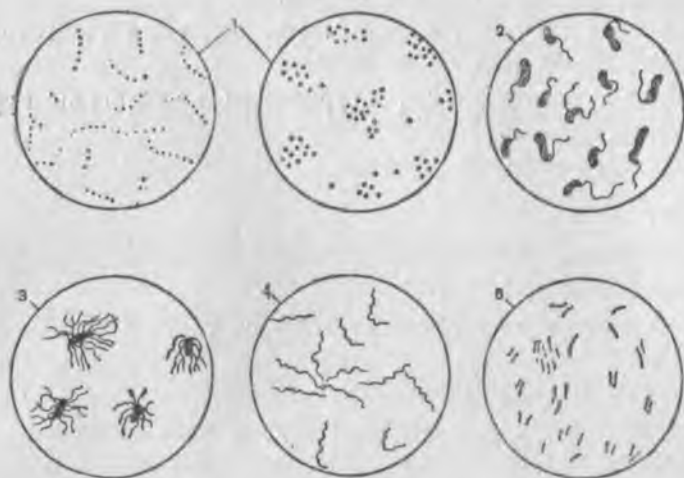
6. Ашарыкъны кѣб къайнатыргъа, къууругъа керек тюлдо. Кѣб къайнагъан сютно, къаты бишген гакгыны, эзиреген гардошну хайырлары аз боладыла.

7. Қир къолла бла ашарыкъгъа тиймегиз. Ашарыкъны юсюн букъудан, чибинледен сакъларча джабыгъыз.

Микробла.

Ученыйла джукъгъан ауруула гитче затчыкъладан — микробладан чыкъгъанларын билгендиле.

Суратда микробла кѣрюнедиле, аланы тюблеринде къайсы къаллай аурууну бергени да джазылыбды.

Микробла (бактерияла).

1. Ирин бактерияла. 2. Гебох бактерияла. 3. Къарын тели ауруну бактериялары. 4. Къайытхан тели ауруну бактериялары. 5. Туберкулёзну бактериялары. (Бактерияла бары да кеслеринден эсе уллу кёрюннъендиле).

Не кёресиз бу суратда?

Микробланы тёнъеклери тегерек, неда узун, кынъыр таякъчыкълача боладыла.

Микробла бек гитчечикле боладыла. Микробланы микроскоп бла кёребиз, ол микробланы талай минъ кере уллу этиб кёргюзеди.

Микробла джерде, кир сууда, букьуда, хауада да джашайдыла.

Джукъгъан ауруну къалай джугъады.

Ауругъан адам джетел этсе, тюкюрсе, ол огъай тюз селешсе да, аны тюкюрюкleri 5—6 метрге микробла бла чачыладыла. Ала полгъа, джерге, башха затлагъа тюшселе кзуруб, бактерияла букьу бла хауагъа чыгъадыла. Букьулу хауада не заманда да бек кёб бактерия болады. Сау адамла ол хауаны ичлерине солусала, туберкулёз бактерияла да хауа бла адамны ичине киредиле. Ма былай бла туберкулёз ауруну джугъады.

Ауруну башха затла да джукъдурадыла: тели ауруну — битле, безгекни — ургъойла.

Джетел этсегиз, джетгюрсегиз аузугъузну, бурнугъузну къол джаулукукъ бла джабыгъыз.

- 1 Букъуну мылы бусхул бла сюртюгюз.
 Юйню таза тутугъуз. Кирсизлик микробланы джаууду.
 Кирсиз джерде микроб аз болады.
 Кёгетлени, помидорланы, агурчаланы къайнагъан суу бла джууб ашагъыз.
 Къайнамагъан сууну ичмегиз.

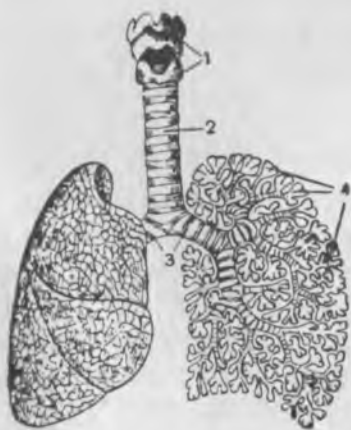
Соруула.

1. Чибинлени, бюрчелени, битлени, къандагъайланы кырыргъа нек керекди?
2. Хар адамны энчи джан джаулугъу, сауту не ююн болургъа керекди?
3. Полгъа тюкюрюрге нек болмайды?
4. Къагъыт ачханы санауда, китабны къагъытларын аудургъан заманда бармакълагъа тюкюрюк джагъаргъа болмайды. Не ююн?

Солуу.

Адам ашамай 20 — 30 кюнню чыдаргъа боллукъду, суусуз талай кюнню тэзерикди, хауа болмаса уа беш минутну да джашаяллыкъ тюлдю. Биз хауаны ичибизге солуйбуз.

Аузугъуз бла солумагъыз, бурнугъуз бла солугъуз!

Солуу органла.

1. Тамакъ. 2. Богъурдакъ. 3. Бронхала. 4. Ебгени ичи.

Биз къалай солуйбуз?

Солугъаныгъызгъа къарыгъыз. Биз хауаны ичибизге да, тышына да солуйбуз. Ичине бла тышына солуу кезюу болады.

Бир суткагъа адам 120 000 литр хауаны ичине солуйду.

Ичинье солусань, хауа эм алгъа буруннъа киреди. Бурунну ичинде ол букъудан ариуланады, джылынады.

Суукъ хауаны тамакъгъа зараны барды, ол себебден бурун бла солургъа керекди.

Бурундан хауа богъурдакъгъа барады, андан да бронхала

бла ёбгелеге киреди. Адамны эки ёбгеси болады: сол ёбге-
бла онъ ёбге. Ёбгеледе хауа тюрленеди. Аман хауа ол джол
бла ызына чыгъады.

Классыгъызыны, джатхан юйюгюзню хаман да ичине кирсиз-
хауа ие туругъуз.

Ишле.

1. Онъ, сол ёбгегизни къалайда болгъанын кёргюзюгюз.

2. Хауаны ичинъе, тышынъа солугъан заманда баргъан
джолун кёргюзюгюз.

Тери.

1. Адамны юсю тери бла джабылыбды.

Адамны териси джумушакъды, тынч созулады, къарыуусуз
тюлдю, адамны тёнъегин иги сакълайды, ичине микробланы
иймейди.

2. Манъылайыгъызыны бармагъыгъыз бла сылаб, аны мияла-
гъа бассагъыз, алайда джау тамгъа къалады. Бу хаман да те-
риден джау чыгъыб тургъанын кёргюзеди.

Ол терини джумушакъ этерге джарайды.

Исси болса адамны терисине тер тамчычкъла чыгъадыла.
Муну бек уллу магъанасы барды. Тер бла бирге адамны ичин-
ден заранлы затла чыгъадыла.

Кюн иссиде тер къуруб, терини суутады.

Теригизни газа тугъуз!

Къуру бетигиз бла къолларыгъызыны джуууб къоймай, бю-
теу теригизни мадарыча кёбюрек джуа туругъуз.

Хаман да териден джау чыкъганлай турады, анъа уа
букъу джабышыб, тери кир болады. Тери кир болса, тер
чыгъалмайды, аны саулукъгъа уллу зараны болады. Ол себеб-
ден терини бютеулей джуа турургъа керекди. Хар кюн сайын
бет-къол джуугъан заманда тёнъегинъи белинъден огъары
джанын мылы джан джаулукъ бла сюрте турсанъ, бек хайыр-
лыды.

Джауна суу кетермейди. Аны кетерир ючюн, сапын бла джуаргъа керекди. Джылы суу бла джуусакъ, тери артыкъ да таза болады. Ол себеден хар 5-6 кюнден хамамда, неда уллу тазда джууна турургъа керекди.

Соруула.

1. Терини кирсиз тутаргъа нек керекди?
2. Терини таза тутар ючюн, нени билирге керекди?

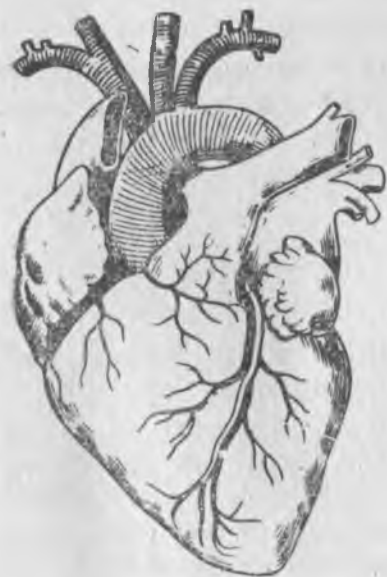
Къанны джюрююу.

Бармагыгызыны бир джерине не гитче джара тюше да, алайдан къан чыкъмай къалмайды.

Къан кызыл бетли къалын суусун затды. Уллу адамны тёнъегинде къаны бек кёбдю: 5-6 литрге джуукъ барды. Къан тамырла бла джюрюйдю.

Къолугъузгъа къарагъыз. Терини тюбю бла кёрюннъен кёк тамырла къан тамырладыла.

Джюрек.

Адамны джюреги.

Къан тамырла бла къан бир минутха да тохдамай, джюрюб турады. Къан кеси аллына джюрюяллыкъ тюлдю, аны джюрек джюрютеди. Суратда джюрек кёрюнеди. Адамны джюреги аны джумдуругъу теньли болады.

Джюрек гакгы маталлы болады.

Ол ёбгелени ортасында кёкюрекни сол джанында болады.

Къулагъынъы биреуню кёкюрегине салыб тынъыла-санъ, «дып-дып-дып...» деген таушла эшитесе. Ала джюрекни ургъан таушларыдыла.

Джюрегигизни сакълагъыз!

Дженъил джюрюсенъ, чабсанъ, секирсенъ, тикге, не бачхычха ёрлесенъ, джюрек дженъил-дженъил урады. Джюрегигизни арытмагъыз.

Тютюн ичмекликни джюрекеге бек уллу зараны барды.

Бармагъынъы кессенъ, не этерге керекди.

Карандаш кыя, неда таякъ джона барыб, эслемей бармагъыгъызны кессегиз, къолларыгъызны джуумай джарагъа тиймегиз. Джарагъа кир тюше, иринлерге боллукъду. Не этерге керекди? Джараны тегереги бла териге иод настойканы джагъыгъыз, джараны юсюне талай кере бюкленнъен, тазаланнъан кисейни салыб, джараны да, тегерегинде терини да джабыгъыз, аны юсюне мамукъ салыгъыз да байлау бла байлагъыз.

Джара терен болуб, къанны тыялмасагъыз, докторгъа барыгъыз.

Сеziучю органла.

Бу соруулагъа, сагъыш этиб, джуаб беригиз:

1. Гокга хансланы тюрлю-тюрлю ийислери болады.

Биз аланы ийислерин нени кючю бла айырабыз?

2. Алма шар маталлы болады, агурча зугул болады. Затланы тюрсюнлери тюрлю-тюрлю болгъанын нени кючю бла билебиз?

3. Джай биченликлеге чыкъсакъ, тюрлю-тюрлю гокга хансла керебиз: кызылла, акъла, кёкле, сарыла. Аланы бетлерин нени кючю бла айырабыз?

4. Шибижи кючлю, туз мысды, шекер татлы болады. Зат-

5. Сыйдам затланы, хыртды затладан нени кючю бла айырабыз?

6. Бир стаканда исси, экинчи стаканда суукъ суу барды. Сууну джылылыгъын, суукълугъун нени кючю бла айырабыз?

7. Сокъур адам бла санъырау адам къаллай ишлени эталлыкъ тюлдюле?

Иш.

Тетрадлагъа бу таблицаны кѣчюрюб, сорууларына джуаб джазыгъыз.

Таныучу органла	Ала бла биз нени таныбыз
Кѣз — кѣрюучю орган
Къулакъ — эшитиучю орган
Бурун — ийис билиучю орган
Тери — сезиучю орган

Кѣзле.

Суратда адамны кѣзю кѣрюнеди. Кѣзню ортасында къара тѣгерекчик кѣрюнеди. Бу кѣзню гинджисиди. Кѣзню гинджиси къара бояучукъ тюлдю, ол тѣгерек тешикчикди. Бу тешикчик бла кѣзню ич теренине джарыкъ киреди. Кѣзню ичинде къаранъды, ол себебден кѣз мынчакъ да къара кѣрюнеди. Орамдан терезелеге къарасагъыз, ала да къара кѣрюнедиле, не ючюн десегиз, орамдан эсе юйде къаранъды.

Адамы кѣзю.

Кѣз гинджисини тѣгеречи тюрлю-тюрлю болады, сѣз ючюн, кѣк, сары, мор дегенча.

Андан сора кѣзню агъы болады.

Адам кѣзлери бла затланы кѣреди. Кѣзлени кючю бла биз затны тюрсюнюн, уллулугъун, кымылдагъанын кѣребиз. Кѣзлени сакъларгъа кирпичле, кѣз къабакъла, къашла джарайдыла.

Кѣзлеригизни сакълагъыз.

1. Джатыб окъумагъыз, джазмагъыз!
2. Мутхуз джарыкъда окъумагъыз, джазмагъыз!
3. Кюннѣе, бек джарыкъ джаннъан лампагъа къарай турмагъыз!
4. Окъугъан, джазгъан заманда китабны, тетрадни кѣзге 30 — 35 см-ден джуукъ тутмагъыз!
5. Джазгъан заманда джарыкъ сол джанынъдан тиерге керекди.
6. Кѣзлеригизни къолларыгъыз бла ууа турмагъыз!

Къулакъ.

Бу суратда сиз къулакъны кѣресиз. Къулакъ таушну эшитирге джарайды. Бир-бирде затны кесин кѣрмегенлей, бек узакъда болса да, таушу бла аны танийбыз. Сѣз ючюн, самолет бек миикде учуб барса да, таушу бла биз аны табабыз.

Адамны къулагъы.

1 — къулакъ кемирчек; 2 — къулакъ ичи; 3 — къулакъ перепонка.

Къулакъ бла биз сѣзлени эшитебиз, сѣлеширге юренебиз.

Адам санъырау тууса, тилсиз болуб къалады, не ючюн десенъ, ол адамланы сѣлешгенлерин эшитмейди да, кеси да сѣлеширге юренмей къалады.

Къулакъларыгъызны сакъларыгъыз!

1. Къулагыгъызны ичине джукъ тюшюб къыйнаса, докторгъа барыгъыз.

2. Къулагыгъызны ичин джити зат бла чучхумагъыз.

Татыу.

Тилибиз бла ачы, мысды, татлы, тузлу ашланы бир-биринден айырабыз.

Тил башха затха да джарайды: аны кючю бла биз, сѣз ючюн, ашыбызда эм уакъ чабакъ сюеклени да табабыз.

Ийисгеу.

Затланы тюрлю-тюрлю ийислери болады. Биз аланы ийислерин бурнубуз бла айырабыз.

Ийисни итле, бѣрюле бек узакъдан анъылайдыла. Уучу ит талай сагъат озгъандан сора да къоянны ызын ийисгеб табады.

Ит ийис бла адамны да таныйды. Излеучю ит ийисин ийисеген адамыны джюз тюрлю адам ызланы ортасындан айырыб таныйды.

Сезиу.

1. Кёзлеригизни джабыгъыз. Биреу сизни бир джалан джеригизге бармагъы бла тийсе, сиз кёзлеригизни ачмай, къалайыгъызгъа тийгенин билликсиз. Суукъ не исси зат бла тийсе, аны да айырлыкъсыз.

Затны тийгенин, аны суукълугъун, иссилигин бизге тери биз билдиреди.

2. Тери ачитхан затны да танытады. Мурса чапракъны, не джау чыракъны отун тутаме деб къолун кюйдюрген сабий экинчи джол ала бла кюреширик тюлдю.

Сокла (ауз суу) ашны уллу тюрлендиредиле. Ашны багъыучу затлары къаннга тюшедиле. Қъан аланы адамны бютеу тёнъегине джаяды.

Ашарыкъны иги чайнаргъа керекди. Аны чайнамай джугаргъа ашыкъмагъыз.

УЛЛУ ОРУС ИЗОБРЕТАТЕЛЛЕ, ПУТЕШЕСТВЕННИКЛЕ

Иван Иванович Ползунов—двигателни изобретатели.

Л. Гумилевский.

Биринчи двигателни бизни къралыбызда ишлегендиле. Тылпыу бла ишлеген биринчи двигателни 1765 джыл Иван Иванович Ползунов этгенди.

Иван Иванович Ползунов 1729 джыл Уралда Екатеринбург¹ шахарда туугъанды. Бу джерледе темир, башха металл къазыла эдиле, ол себебден кѣб завод бар эди. Ползуновну атасы заводну сакълагъан ротада солдат болуб къуллукъ этгенди.

Гитче заманында Ползунов заводну школунда окъугъанды. Школа математиканы, механиканы, черчениени окъугъандыла, ала бла биргелей заводда ишлерге да юреннѣндиле. 14 джыл толгъанында Ползуновну Барнаул шахарда заводда ишлерге кѣчюргендиле. Ол анда кѣб тюрлю затла ишлегенди. Бир джолда ол кюмюш джюкленнѣен арбала бла Петербургга баргъанды. Анда Ползунов кѣб затны кѣргенди, юреннѣенди. Орта шахардан Барнаулгъа къайытыб келгенинде, Ползуновну ишлеген джеринде абычар этгендиле. Абычар деб ол заманда заводланы тамада къуллукъчуларына айтхандыла.

Андан сора, кѣб турмай ол тамадаларына «от машинагъа» салгъан кесини проектин бергенди. Бу «от машинаны» юсюнден джазгъан проектинде Ползунов: «Машина чоюнда къайнагъан суудан чыкыгъан тылпыуну эмда хауаны кючю бла джюрюрюкдю» деб, джазгъан эди.

Ползуновну проектин Петербургда джаратхандыла. 1763 джыл андан Барнаулгъа ишлеб башларча буйрукъ келгенди.

¹ Бусагъатда Свердловск шахар.

Петербургдан буйрукъ келгинчи огъуна Ползунов кесини машинасыны моделин ишлеб, этген муратларыны тюз болгъанын билгенди. Буйрукъ келгенинде уа, къуаныб, **машинасыч** ишлеб башлагъанды. Ползунов бу ишни юсюнде кѣб кыйынлыкъла кѣргенди, алай болса да аны акъыллылыгы, фахмулулугъу, къаджыкъмай кюрешгени барын да дженънъенди. Алай а ол кыйынлыкълада Ползунов джашауун да бошагъанды: кѣб кечелени джукъламай, тамадалары бла кюрешиб тургъаны, джыл джарымны ичинде къарны ашдан тоймай кыйналгъаны себебли, чахоткадан ауруб, машинаны битерине талай кюн къалыб ёлгенди.

1766 джыл май айда Ползуновну биргесине ишлеген, андан окъугъан адамла машинаны битдиргендиле.

Бизни джашауубузда машиналары-двигателлени хайырлары барыбыз да билебиз, ол себебден Иван Иванович Ползуновну биз унутмайбыз, бек сыйлы кѣребиз.

Соруула.

1. Ползуновну машинасы адамгъа не хайыр береди?
2. Совет правительство Ползуновча усда адамлагъа къалай болушады?

Оруслуланы уллу чемерликлери.

Л. Гумилевский,

7-чи майгъа биз Радиону кюню дейбиз.

Ол кюн, 1895 джыл 7-чи майда Александр Степанович Попов деген орус ученый Петербургда ученыйла бла инженерлени джыйылгъан джерлеринде кесини джанты чыгъаргъан бир затын кѣргюзгенди. Бу затны электрический толкъунланы кючю бла узакъ джерге тюрлю-тюрлю таушланы, таб адамны сѣлешгенин да эшитдирирге мадары болгъанды.

Бир джылдан Александр Степанович былтыргы джыйылууча инженерле бла окъуучуланы джыйылыуларында ол затны битдириб кѣргюзгенди. Барысы да бек сеирсиннъендиле.

Бу кѣзюуге дери учёныйла бла инженерле электричество темир чыбыкъдан башха зат бла бир джерден бир джерге барлыгына ийнанмай тургъандыла.

Попов ишлеген зат темир чыбыкъ бла электричество джю-

рюсе, темир чыбыкъланы тѣгерегинде электромагнит толкъунланы чыккыгъанын билдиргенди. Поповну ишлегени бу толкъунланы кесине тартханды, аны атына бусагъатда радиоприемник дейдиле.

Ма былай бла темир чыбыкъсыз узакъ джерге телепрамма бериу, радио бла сѣлешиу башлангъанды.

1895 джыл 7-чи майда Петербургда Попов кесини затын биринчи кѣргюзген заманда, мындан ары адамгъа аны къаллай магъанасы, хайыры боллугъун билген кыйын эди.

Попов'а кесини затын андан сора да игиден иги этерге кюрешиб тургъанды.

Кѣб турмайын бютеу джерни юсюнде адам улу Попов ишлеген затны магъанасын билди.

1900 джыл январда Попов Балтий тенъизде Годланд айрымканда дуняда биринчи радиостанцияны ишлегенди. Аны кючу бла айрымканны къатында сыннган кемени ишлей турган адамла бла сѣлешгендиле. Станция ишлеб башлагъан кюн огъуна радиону кючу бла шахардан буз юзюлюб, талай чабакъчы буз юсюнде тенъизге джюзюб кетгенлерин айтхандыла, айрымканны къатында турган «Ермак» кемеге ол адамланы излеб табыб, къутхарыргъа буйрукъ бергендиле. «Ермак» ол сагъатдан тенъизге чыгыб кетгенди. Чабакъчыланы да табыб къутхаргъанды.

А. С. Попов.

Радиотелеграфны биринчи джазган хапары 27 чабакъчыны джашауларын къутхаргъаны халкъны бек сеирсиндиргенди. Радиону бютеу тенъизледе, кемеледе хайырландырыб башлагъандыла.

Бусагъатда адам улу радио бла кюн сайын джашауунда хайырланады, Александр Степанович Попов чыгъарган радио дуняны юсюнде кирмеген бир джер къалмагъанды.

Соруу бла иш.

1. Поповну джангы чыгъаргъан затыны не магъанасы барды?
2. Кесигизни джашауугъузда радио бла не эшитгенигизни, къайдан, къалайда эшитгенигизни хапарын айтыгъыз.

Николай Михайлович Пржевальский.

(1839 — 1888.)

Николай Михайлович Пржевальский Смоленскден узакъ бармай, Кимбарово деген элде туугъанды. Сабийлигинде алайда ёсгенди. Эртденден инъирге дери чегетде айланыб, кёл джагъасында олтуруб туруучан эди. Алты джыл болгъан кёзююнде оюнчакъ шкокга салыб ата эди, онеки джыл болгъанында уа атасыны къарнашы саугъагъа керти шкок бергенди.

Н. М. Пржевальский.

Ол кёзюуде огъуна Пржевальский шкок атса, учуб баргъан чыбчыкыгъа огъу тийиб тургъанды. Уучу уа усда марагъандан сора да, чегетни, чегетде джашагъан джаныуарланы да иги билирге керекди. Пржевальскийни чегетде билмеген заты кълмагъанды. Ол хар киикни, чыбчыкыны, терекни таный эди. Школда география бла естествознаниени артыкъ да бек талпыб окъуй эди.

Гимназияны бошагъандан сора Пржевальский кесин, тилеб аскерге джаздыргъанды. Ол кёзюуде Севастополь уруш баргъан эди, алайа ол Севастополь урушха тюшалмагъанды. Аны школгъа джибергендиле. Талай джылны Пржевальский патчах аскерде къуллукъ этеди.

Аскерде да ол быягъы география бла естествознаниени кълдалыб окъуйду.

Пржевальский Орта Азияны сёзсюз сынаргъа кълст этеди.

Кёб къралны правительстволары Орта Азияны билирге излей эдиле. Ала анда джашагъан миллетлени кеслерине бойсундурургъа сую эдиле. Алай'а тыш къралланы путешественниклери бу джерлени кыйынлыкъларындан кьоркъа эдиле. Н. М. Пржевальский Орта Азияда айланыргъа, аны алкъын биллинмеген джерлерин билирге разылыгъын патчахны къуллукчуларына билдиреди, кесини планы бла аланы шагъырей этеди. Ала анъа уллу да ышанмагъандыла, алай болса да Пржевальскийни биргесине джолгъа дагъыда эки адам чыкъгъандыла. Джаяулай ала ючюсю да эм биринчи болуб бютеу Уссурий крайны башындан аягъына айланыб чыкъгъандыла. Бу путешествие Пржевальскийге уллу сый берди. Энди анъа Орта Азияда айланыргъа эркинлик бердиле, эртдеден кюсеб тургъан муратына алай бла джетеди. Пржевальский талай кере негерлери бла барыб, айланыб келеди. Ючюнчю джол барыб къайытханындан сора, Петербургда Пржевальскийни айланнъан джерлеринден джыйгъан, келтирген затларыны выставкасы ачылгъанды.

Бу выставкада 16 минъ тюрюю растение болгъанды. Ала Орта Азияда ёсген растениелени толу билдире эдиле. Хайыуан экспонатла болгъан бёлюмде да бек сеир эди; мында болмагъан зат джокъ эди: тибет айюле, тюеле, киик къочхарла, эчгиле, киши кёрмеген чыпчыкъла, чабакъла, кеселекгеле, чибинле. Барындан да бек бусагъатдагъы атланы алгъынны тюрюсю — киик ат сеир эди. Бу атны биринчи Пржевальский табалгъанды, ол себебден анъа «Пржевальскийни аты» деб аталгъанды.

Пржевальский айланнъан джеринде джукъдан кьоркъмагъанды, кёб кыйынлыкъланы чекгенди: 60 градусха джетген исси, суусуз джерледе, къыш къаты суукълада, къар боранлада негерлери бла айланыб тургъанды.

Тёртюнчю кере джолоучулукъда Пржевальский билмей тургъанлай, тифден ауруб, ёлюб къалгъанды. Аны Къыргызстанда Исси-Кёлно джагъасында басдыргъандыла. Артда аны къабырында таш бла бронзадан памятник ишлетгендиле.

Джашаууну джыйырма джылын Пржевальский Азияны сынауу бла ашыргъанды.

Аны он джылын хаман айланыб тургъанды. Пржевальскийге дери Орта Азияны юсюнден дуняда белгили зат аз эди. Пржевальский бизни наукабызгъа кёб джанъы зат къошду, аны ишини магъанасы бусагъатда да бек уллуду.

Уссурий крайгъа Пржевальский биринчи баргъанындан бери сексан джыл таусулду. Андан бери ўа край адам танымазча тюрленнъенди. Уссурий крайны халкълары бизни къралыбызны башха миллетлери бла бир юйдегини адамларыча джашайдыла. Пржевальский кърген анда-мында тюшген джаланнъач эллени орнунда бай колхозла, сахарла къресе, кѳб джерде темир, таш джолла ишленнъендиле.

Совет халкъ Пржевальскийни эсинден чыгъармайды, бексыйлы къреди. Аны джашауу, джигитлиги бизни батыр халкъыбызгъа бек багъалыды.

Соруўла.

1. Сабий заманында Пржевальский не бла кюрешгенди?
2. Джашауунда не затны этерге къаст этген эди?
3. Ол муратына къалай джетди?
4. Путешествиеде ол нѳгерлери бла къаллай къыйынлыкъла чегиб айланды?
5. Пржевальский бизни наукабызгъа не къошду?
6. Совет халкъ Пржевальскийни багъалы нек къреди?
7. Уссурий крайны джашауу Совет властда къалай тюрленнъенди?

ИСТОРИЯДАН

АТА ДЖУРТУБУЗНУ ОЗГЪАН ЗАМАНЛАРЫНДАН.

Александр Невский.

Александр Невский ата джуртун бек суйгенди, аны джауладан бек сакълаб тургъанды. Александр Невский 700 джыл мындан алгъа джашагъанды. Ол заманда Новгородну джерине швед эмда немец джаула чабхандыла. Александр Ярославич Залесский Переяславильде бий болгъанды. Ол кесини ата джуртун эм иги сакълагъан бий болгъанды. Новгородха шведле чабханларында, новгородчула Александр Ярославичден болушлукъ излегендиле. Александр Ярославич новгородчулагъа болушуб, шведлени Нева сууну къатында хорлагъанды. Аны ючюн бийни атына Александр Невский деб атагъандыла.

Джаш аскер башчыны махдауу къралда огъай эсенъ, андан да ары эшитилиннъенди.

Немецлени келечилери Новгородха сѣлеширге келгенди. Ол Александр Невскийни акъыллылыгына, билимлилигине, кючлююгюне бек сеирсиннъенди. Ызына къайытханында былай айтханды:

«Мен кѣб къраллада да болдум, алай болгъанлыкъгъа пагчахла бла бийлени ичинде Александр Невскийча залимни кѣрмедим».

Андан сора узакъ бармай Александр новгородчу байла бла джарашмай, кеси туугъан Переяславль деген шахаргъа кетгенди.

Ол заманда немецле кѣб аскерлери бла кюнбатханда орусха

XII ёмюрде саутлу орус кѣзауатчыла.

Кесини аскерин аслам этиб, Александр немецлени хорлаб, Псковдан чыгъаргъанды. Андан сора орус джерни барысын да немецледен сыйырыб алыргъа хазырлана башлагъанды.

Ол кѣалала ишлетгенди, аскерлерин ёсдюргенди.

Саутлу немец рыцарла
XIII ёмюрде.

чабыб, Новгород таба тебрегендиле.

Новгородчула джанчыдан Александргъа Переяславль шахаргъа келчиле ийгендиле. Александр ёбгелегенин да унутуб, аскерин алыб Новгородха тебрегенди. Саулай орусха аскер кѣурап ючюн кѣуугъун ийгенди.

Александрны «Туругъуз, орус халкъы! Орус эли, немецлеге кѣаршчы туругъуз!» деген таушу саулай шахарлагъа джайылгъанды.

Немецле да Новгородну бай джефин сыйыртмаз ючюн хазырлангъандыла. Александр Невский эмда аны аскери киши кѣолуна кѣарамаз ючюн, орус джерни немецледен сыйырыргъа излегендиле.

Джаз 1242 джыл Чуд кѣлню бузунда Александр Невский немецле бла урушханды. Ол урушха «Буз уруш» деб атагъандыла.

Александр аскерин усда уулаб, немец аскерлени кѣысхач кѣысханча кѣыса башлагъанды.

Немец аскерле чыдаялмай, саутларын эмда башха затларын атыб, кѣача башлагъандыла. Аланы джоббу болуб кѣачханларына чыдамай, бузну бир талай джери джарылгъанды.

Орус аскер немецлени ёлюклери бла бузну юсюн джаба, аланы сюргенди.

Александр Невскийни Псковха киргеші. В. А. Серовну суратындан.

Пленнѣ алынган немецлени Александр Невский былай айтыб ийгенди: «Тыш къраллагъа барыб, Орусну сау эсен джашагъан хапарын айтыгъыз. Бизге келген — къонакъча келсин. Алай болмай, саут бла келсе, саутдан ёлюр. Орус джерде ол адет турады эмда турлукъду».

Соруула.

1. Александр Невский къайсы шахарда бий болгъанды?
2. Александр къачан джашагъанды?
3. Ол ата джуртну къайсы джаулары бла кюрешгенди?
4. Шведле бла немецле не излегендиле?
5. Александргъа Невский деген атны нек атагъандыла?
6. Александр тыш къралны келечисине къалай кёрюннѣнди?
7. «Буз урушдан» не билдигиз?
8. Къолгъа тюшген немецлеге Александр не айтыб ийгенди?

Татарлыланы Орусха чабханлары.

М. Коваленский.

700 джылны мындан алгъа татар аскер Батый-Ханны башчылыгъы бла орус джерге чабханды. Татарлыла кёб болгъандыла, аланы саут-сабалары кылыч, садакъ, сюнью, балта эди. Саут-сабадан сора да биргелерине къабыргъаланы оючу машинала алыб джюрюгендиле. Аланы умутлары орус къралны бай шахарларын алыргъа болгъанды. Татар тахсачыла кърлы сыртла бла Рязанны къатына джетгендиле. Алайда ала орус сакълаулла бла кенъешгендиле. Татарлыла кеслерини адетлерича байлыкъны эмда адамны ондан бирин беригиз деб излегендиле. Рязанчыла: «Бизни артыбыз болса, барысын да алырсыз», — деб джауб этгендиле.

Татар аскер Рязанны тегерегине джыйылыб, шахарны алыр мурат бла беш кюнню хазырланнъанды. Алтынчы кюн къабыргъаланы оюб, шахаргъа от атыб башлагъандыла. Рязанчыла джигитча уруш этиб тургъандыла. Татарлыла отну, тютюнню ичи бла шахаргъа кириб, къартха, джашха да аяу салмай кыргъандыла.

Гокга хансча, джылтырай-джана тургъан шахар чачылыб, учхун бла ёлюкден толгъанды. Татар аскер дагъыда андан ары озуб Владимир, Ярославль, Ростов деген шахарланы чачыб, Москваны, Тверни эмда башха шахарланы кюйдюргенди.

Хар къалайда да оруслула батырлача джауѓа къаршчы тургъандыла, алай болгъанлыкъѓа ала бирикмегендиле, хар княжество башха-башха урушхандыла, ол себебен татар аскер бирем-бирем орус шахарланы хорлаб алыб, чачыб баргъанды.

Татар аскер шахарны бурууун чачыб ичине киргенинде да, Козельск шахарны миллети кючлю къазауат этгенди. Орус халкъны тамам кючлююгюн анъылаб, татарлыла Козельск шахарны атына «Ачыулу шахар» деб атагъандыла.

Татарлыла алларын Новгородха айландыргъандыла, алай а джаз заманда мырдыла эриб, суула къобуб, аланы джоллары кесилгендиле. Татарлыла къыбыла таба айланыб, половец сыртлагъа кетгендиле.

Эки джылдан сора татар аскер къыбыла джанында орусча чабханды. Анда бек бай эмда ариу Киев да болгъанды. Днепрни тик джагъасында аны къабыргъалары агъара эдиле. Кёгет тереклени ичинде клисаланы башлары миикге чыгъа эдиле.

Батый Киевге учу-къыйыры болмагъан аскерни келтирген эди; тюеле къычырыб, хырылдаб, ёгюзле ёкюрюб, атла кишнеб, арбала джызылдаб, татарлыла джаныуарлача къычырыб, адам къоркъарча эрши таушла чыгъа эдиле.

Киевчиле да козельчиле, джан чыкъмай шахарны бермез-оиз деб, сакълай эдиле.

Киевни сакълагъанланы тамадалары Дмитрий болгъанды.

Киевни оруслула бек кючлю сакълагъанлыкъѓа, татарлыла хорлаб, шахарны алгъандыла. Киевчилени минълерин ёлтюрюб, аскер башчы Дмитрийни джаралы этиб джесирге алгъандыла. Дмитрийни джигитлиги ючюн, хан аны сау къалдыргъанды. Башха шахарла чачылгъанча, орус джерни уллу орта шахары чачылгъанды. Чачылгъан Киевде къуру 200 юй къалгъанды. Киевчилени джартысын ёлтюрюб, джартысын джесирге алгъандыла. Киев саулай тоналыб, чачылыб, къуушуу болгъанды.

Волганы джагъасында Батый къралына орта шахар ишлетгенди. Кесини къралына «Алтын Орда» деб, атагъанды. Алайдан орус джерге оноу этиб, джасакъчыла ийиб тургъанды.

«Ачхасы болмагъанны
Сабийн алады;
Сабийн болмагъанны,
Къатынын алады;
Къатыны болмагъанны,
Кесин башы бла алады».—

деб, ол заманда джырда айтылгъанды.

Джасакъчыла кишини аямагъандыла. Хар бир бий кесини джерине бий болуб къалыр ючюн, хандан эркинлик алыргъа керек болгъанды. Ордада хан князлыкъгъа къагъыт бериб тургъанды.

Татар бийлик, къыйынлыкъ орус джерни басханды. Алай болгъанлыкъгъа оруслуланы татарлылагъа къаршчы урушлары Кюнбатхан Европаны халкъларын татарлыладан къутхаргъанды.

Соруула.

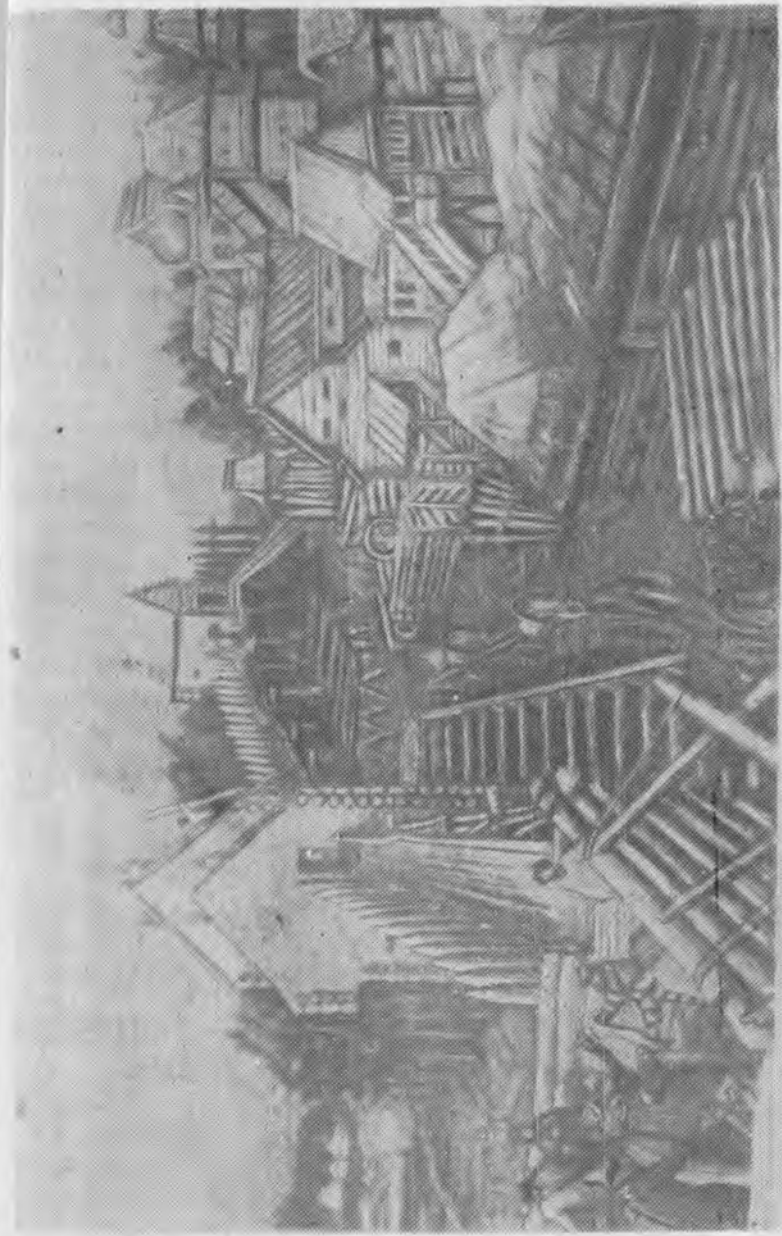
1. Татарлыла орус джерге не ючюн чабхандыла?
2. Орусула татарлылагъа къаршчы къалай уруш этиб тургъандыла.
3. Татарлыла Козельскни атына «ачуулу сахар» деб не ючюн атагъандыла?
4. Орусула джан аямай кюрешселе да бир замангъа дери татарлылагъа нек хорлатхандыла?
5. Татар бийлени заманында оруслулагъа джетген къыйынлыкдан не билдигиз?

Москваны башлангъаны.

М. Коваленский.

Летописде Москваны юсюнден 1147 джыл джазыла теб-регенди. Эм алгъын Москваны Юрий Долгорукий къалын четлени ичинде ишлетиб башлагъанды.

Москва суу кенъ болуб кемеле джюзерге таб эди, ол суудан Ока бла Волгагъа кемеле ётерге джол бар эди. Юрий Долгорукий былъйыны хар не тюрю джашаугъа да таблыгъы болгъанын кёрюб, сахар ишлете башлагъанды. Эм алгъын агъач буруулу Кремлни ишлетгенди.

Москваны ишлене башлангычы. Кремни биринчи буруун ишлеу. 1156 джыл.
А. М. Васнецовну суратындан.

Бусагъатда Кремль болгъан джерде бийге юй, аны джанында клиса ишлениб, аланы тегереклерине эл тыше тебрегенди. Алайда джашаргъа келген адамланы кёбюсю ремесленникле бла кюпселе болгъандыла.

Алай бла мърдыланы, чегетлени ичинде, чекге джуукъ джерде гитче сахар-крепость орналгъанды.

Москваны биринчи бийлери кеслерини мюлклерин кёб этер ючюн, джер сатыб алыб, межамла ишлеб, сахарны ёсдюргендиле.

Москва сууда сюрюу-сюрюу болуб, джюкю кемеле джюзе тебрегендиле. Москвада кюпселе бийге джасакъ тэлеб тургъандыла. Аскер кюллукъчула да Москвада кюллукъ этерге разы болуб баргъандыла.

Москва княжествону байлыгъы ёсе эди. Москва артыкъ да бек Александр Невскийни туудугъу — Иван бийни заманында бай болгъанды. Ол заманда князны атына Иван Калита деб атагъандыла. (Калита деген сёз, ачха мешок демекликди).

Иван Калита кесини княжествосун ёсдюрюб, деменъили этер ючюн кюрешгенди, алай эте ол эм деменъили, уллу бий болгъанды. Башха бийле Иван Калитагъа тынъылаб, аны айтханын этиб турургъа керек болгъандыла. Иван Калитаны княжествосу 4 сахардан башланыб, кеси ёлюр заманда элле бла сахарларыны санлары 97-ге дери джетгенди.

Алай эте чекге джуукъ джерде гитче крепостдан Москва уллу бай сахар болгъанды.

Соруула.

1. Москваны къачан ишлеб башлагъандыла? Аны ким башлагъанды?
2. Москва ишленнъен джерни не табылгъы бар эди?
3. Орусну бирикдирирге къайсы бий бек кюрешгенди?

Куликово тюзде.

Г. Шторм.

Мамай Орус бла къазауатха барады.

Дмитрий Иванович бий болгъан заманда Москва княжествону кючу бек ёсгенди. Ол княжество кесин татарладан сакълагъандан да озуб, башха княжестволаны да сакълагъанды.

Мамай хан ёсюб келген Москва княжествону хорларгъа, къуртургъа керекди, деб оноу этгенди.

Мамай кесиникилеге буйрукъну былай айтыб джибергенди: «Киши мюрзеуюн джыяргъа. хазырланмасын, мюрзеуню орус джерден джыяргъа хазырлансын». Орус халкъ татарлылагъа бой салмай, ала бла къазауат этерге хазырланады.

Ол заманда Дмитрий орус бийледен аскерлери бла болушурукъларын излегенди.

Орус бийле, аскерлерин джыйыб, татарлылагъа къаршчы урушха бирге чыгъаргъа оноу этгендиле. Дженъил заманны ичинде бютеу орусдан Москвагъа къб аскер джыйылгъанды.

Орданы аллына.

1380 джыл 20 августда орус аскер джолгъа чыкъды. Аланы саулай Москва ашырды.

Аскер алыб баргъан байракъланы джылы джел къалтырата эди. Къазауатчыланы къубелерин, сюнъюлерин, къылычларын къон джылтырата эди. Джол тарлыкъ этмез ючюн аскерле юч джерге юлешиниб тебрегендиле.

Тёрт къонден сора ала бютеу орус аскерле джыйыллыкъ джерге — Коломнагъа джетгендиле.

Келген джаяу аскерлени ичинде къб шахардан, элледен ремесленникле, эллиле, сатыучула бар эдиле.

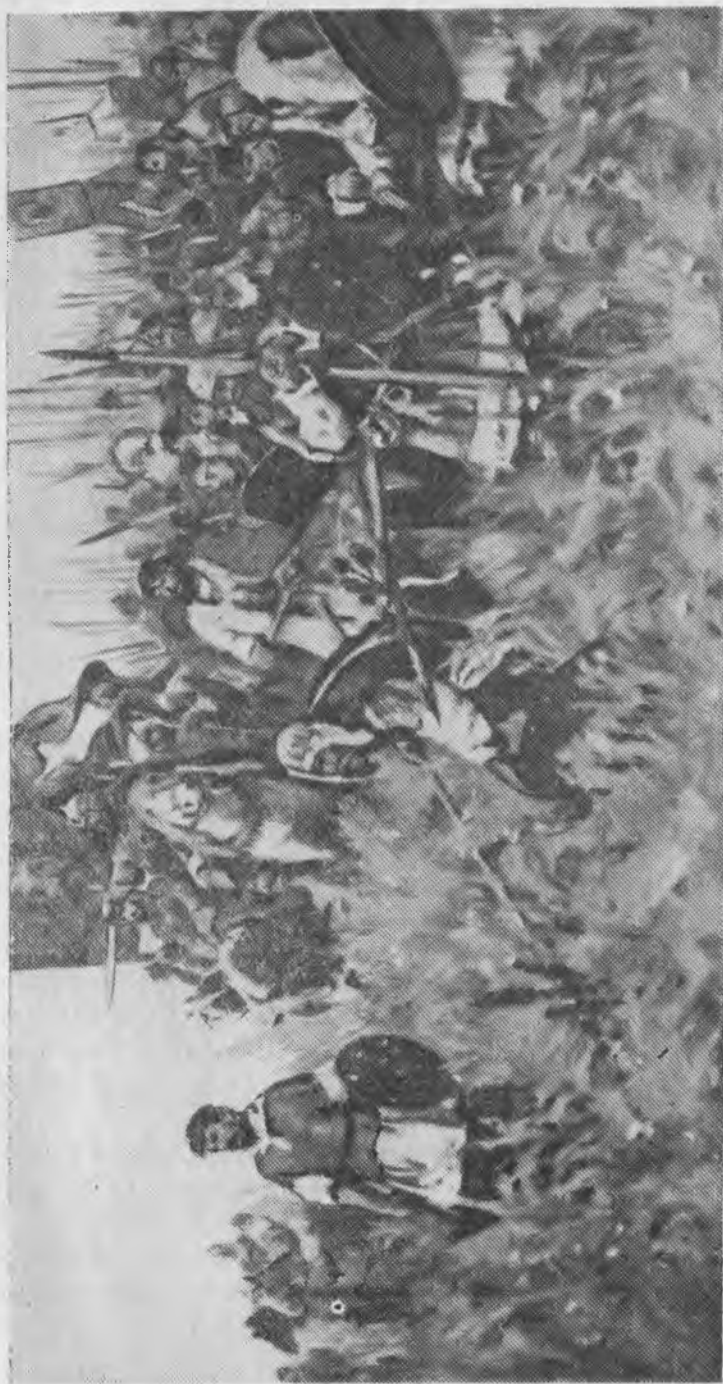
Аскерни саны къб къалмай 15 минънъе джете эди. Быллай уллу аскерни орус джер бир заманда да къурамагъан эди.

Суугъа джетгенлеринде, Дмитрий аскерни тохдатханды.

Сууну джагъасында аскерле тохдагъандан сора аскер тамадала бла бийле джыйылыб, джау аскер бла Донну къайсы джанында уруш этериклерини юсюнден селешдиле. Бир къаумлары суудан ётмеик дегендиле. «Хорлаялмасакъ джалларгъа таб боллукъду», дей эдиле. «Ары джанына ётсек, къачаргъа джер болмагъанны билиб, къазауатчыла джан аямай къазауат этерле» дей эдиле.

Дмитрий Ивановичге ол заманда 30 джыл болгъан эди. Аны къызыб тургъан туура заманы эди, ол бу къазауатда кеслерини хорларыкъларына ишексиз ийнаныб эди.

— Къарнашла, — деди бий, — ыйлыгъыб джашагъандан эсе, тюзлюк ючюн ёлген игиди. Донну ары джанына ётейик, анда барыбыз да къырылайыкъ!

Эргден бла Куликово тюзюнде, А. П. Бубновну суратындан.

Урушну аллында.

Джаяу аскерлени суудан ётдюрю ючюн, Дмитрий агъачланы бутакъларын сындырыб, аладан кёпюр этерге буюрду. Атлы аскер суугъа кириб ётерге керек эди.

Кёз байланынчы атлы аскер суудан ётюб, чегетли дупбурлада орналды.

Дупбурланы ары джанында ортасы бла Смолка деген суучукъ акъгъан Куликов деген тюз джер бар эди. Аны ары джанында дупбурлада Мамайны Ордасы тохдагъан эди. Ала кечигиб, орус аскер суудан ётгенден сора джетген эдиле.

Куликов тюзню тегерегинде джарла, уакъ чегетле, кёкенле бар эдиле. Тюзню эм миик джеринде кызыл дупбурда ханны шатыры кзурулгъан эди.

Кече Дмитрий Иванович Куликов тюзюне чыгъыб тынылады.

Орус лагерде тынч, таушсуз эди.

Татарлыланы лагерлери уа тенъиз чайкъалгъанча чайкъала, шууулдай эди.

Татар аскерле 300 минъне джуукъ эдиле.

Аш тюшерин билгенча, ийис анъылаб, джаныуарла джуукъгъа келди. Бёрюлени улугъанлары бла джыртыуучу къанатлыланы кычыргъанлары эшитиле эди. Узакъда арбаланы джызылдагъанлары келе эди. Орданы юсюнде букзудан булут тура эди.

Уруш.

8 сентябрны эртденбласы тубанлы болду, 10 сагъатха тубан джукъара башлады. Урушну аллында сюелиб тургъан беш орус полкну кюн джарытды. Джаяу аскерни кишиси да къалмагъанча, бир уллу полк болуб, къазауатчыланы эм аллына сюелген эдиле.

Алтынчы полк, атлы аскер Владимир Андреевич Серпуховский бий бла аскер тамада Боброк Волицеци башчылыкълары бла бугъунуб, артда чабарча тура эди. Ала джау билмей тургъанлай урушха къошулурча сол джанындагъы къалын чегетде сууну огъары джанында тохдадыла.

Аскер тамадала бла бийле Дмитрийге:

— Сен къазауатха къатышма, бир джанына чыкъ да къараб тур, сенсиз болсакъ, биз бийсиз чибинлеча болуб къаллыкъбыз. Ол заманда бёрюлеча келиб бизни къоркзутурла, — дедиле.

— Мен сизни башчыгъыз эсем, сизни аллыгъызда урушну башларгъа сюеме. Ёлсем къалсам да сизни бла бирге болайым! — деб ол джуаб этди.

Эртденбла 11 сагъатха джуукъ заманда орус аскерле орда табагъа тебрениле.

Аскер эрлей огъуна дупбурдан талагъа. тюшдю. Орус аскерни таукел этиб кириб келлигин билмей, джау аскер азыкъ ашай тура эди. Татарлыла къазанларын атыб, орус аскерни аллына тебрениле.

Эки джау батыуда тюбеше башладыла. Орус аскерчилени джарыкъ кийимлери, къызыл щитлери кюнде джылтырай эдиле. Татар аскерни кёк къабдаллары бла къара кёчкелери джау-аргъа басыннъан булутча кёрюне эдиле.

Эки аскер бири-бирини бетлерине къараб, къабыргъалада тохдадыла.

Алгъы бурун эки джанындан эки тулпар чыкъдыла. Орус-луладан Пересвет тулпар, татарлыладан Челумбей. Ала бири-бирине копъеларын чанчыб, джан бериб, атладан джыгъылдыла.

Андан сора къаты уруш башланды. Мамай къызыл дупбурдан сеирге къарай эди. Къурч къылычла джылтырадыла — кёб тулпарланы башлары ат аякъ тюбюне тёнъереб тюшдюле. Дженъил заманны ичинде урушчулагъа джер тар болду. Аскерчиле солуу алалмай эдиле, керилирге уа джер тар эди.

«Копъела къауралача сына эдиле, букъу кюнню джабхан эди, садакъла джанъурча джауа эдиле» — дейди орус летопись.

Дмитрий бий кесин аямай, башха къазауатчылача къазауат эте эди. Ол бир ургъанлай ханны къарнашыннан тууъганны ёлтюрдю.

Алкын киши да хорлаялмай, хар ким кесини орнунда къазауат эте эди. Бир джерде оруслула, башха джерде татарлыла онълай эдиле. Бугъуб тургъан алтынчы полк энтда урушха къошулмай, урушну баргъанына къараб тура эди.

Къаты уруш тохдаусуз эки сагъат чакълы барды. Татарлыла орус аскерлени артына ыхдырыб, кёчюулени кеслерине алыргъа умут эте эдиле.

Бир кесек замандан татар аскер онълу бола башлады. Ала къуаныб сёлеше башладыла.

— Энди бизни кезюу келди! — деб Боброк кынындан кылычын чыгарды.

Труба сызгырды. Атлы аскер, кзуш турналагъа чабханча татар аскерге чегетден мыллык атды.

Хорлау.

Орда оруслуланы бугунуб тургъан аскерин кергенинде титиреди, артха ыхдырыла башлаб, сора къачыб тебреди. Тюеле бла ёгюзле ёкюрюб къача эдиле. Мамай да кългъан аскерчигин биргесине алыб, атлагъа миниб, тюзге айланыб къачды.

Инъирге кез тутхан джер татар ёлюкледен толду. Орус аскер кез байланнъынчы татарлыланы кзуууб баргъан эди. Джау аскер уалгъан эди. Кзуш тююнлей чачылгъан отрядла барысы да къачдыла.

Уруш болгъан джерде трубала хорлагъан маршны согъа эдиле, уллу бийни байрагъы кълтырай эди.

Тегерекден алайгъа бийле, аскер тамадала джыйылдыла, Дмитрий кеси уа бир джерде да керюнмеди.

Аны кёб изледиле, алай'а табмадыла. Бир заманда аны аууб тургъан терекни тюбюнде эс ташлаб тургъанлай табдыла. Аны темир кийимлери ёлюмден кзутхаргъан эдиле.

Орус аскер сый бла къайытды. Халкъ бийни атына Дмитрий Донской деб атады.

Куликово тюздеги хорлам Алтын Ордагъа къаты таякъ болуб тийди.

Соруула.

1. Татарлыланы хорларгъа орусулагъа не зат болушду?
2. Куликовада орус аскерлени тамадасы ким болгъанды?
3. Дмитрийни атына Донской деб нек атагъандыла?
4. Орус миллетни татар бийликден кзутулууна Куликово тюздеги урушну не магъанасы болгъанды?

Полководец Суворов.

Александр Васильевич Суворов уллу орус аскер башчы болгъанды. Орус аскерлени хорламлары, аты айтылгъан урушлары Суворовну аты бла байланыб эсериледиле.

Суворов ата джуртун бек сюе эди. Кесини солдатларын да ата джуртну сюерге юрете эди.

— Мен сизни башчыгъыз эсем, сизни аллыгъызда урушну башларгъа сюеме. Ёлсем къалсам да сизни бла бирге болайым! — деб ол джуаб этди.

Эртденбла 11 сагъатха джуукъ заманда орус аскерле орда табагъа тебрениле.

Аскер эрлей огъуна дупбурдан талагъа тюшдю. Орус аскерни таукел этиб кириб келлигин билмей, джау аскер азыкъ ашай тура эди. Татарлыла къазанларын атыб, орус аскерни аллына тебрениле.

Эки джау батыуда тюбеше башладыла. Орус аскерчилени жарыкъ кийимлери, къызыл щитлери кюнде джылтырай эдиле. Татар аскерни кёк къабдаллары бла къара кёнчеклери джауаргъа басыннъан булутча кёрюне эдиле.

Эки аскер бири-бирини бетлерине къараб, къабыргъалада тохдадыла.

Алгъы бурун эки джанындан эки тулпар чыкъдыла. Орус-луладан Пересвет тулпар, татарлыладан Челумбей. Ала бири-бирине копёларын чанчыб, джан бериб, атладан джыгылдыла.

Андан сора къаты уруш башланды. Мамай къызыл дупбурдан сеирге къарай эди. Къурч къылычла джылтырадыла — кёб тулпарланы башлары ат аякъ тюбюне тёнъереб тюшдюле. Дженъил заманны ичинде урушчулагъа джер тар болду. Аскерчиле солуу алалмай эдиле, керилерге уа джер тар эди.

«Копёла къауралача сына эдиле, букъу кюнню джабхан эди, садакъла джанъурча джауа эдиле» — дейди орус летопись.

Дмитрий бий кесин аямай, башха къазауатчылача къазауат эте эди. Ол бир ургъанлай ханны къарнашындан тууъганны ёлтюрдю.

Алкын киши да хорлаялмай, хар ким кесини орнунда къазауат эте эди. Бир джерде орус-лула, башха джерде татарлыла онълай эдиле. Бугъуб тургъан алтынчы полк энтда урушха къошулмай, урушну баргъанына къараб тура эди.

Къаты уруш тохдаусуз эки сагъат чакълы барды. Татарлыла орус аскерлени артына ыхдырыб, кёчюулени кеслерине алыргъа умут эте эдиле.

Бир кесек замандан татар аскер онълу бола башлады. Ала къуаныб селеше башладыла.

— Энди бизни кезюу келди! — деб Боброк кынындан кылычын чыгарды.

Труба сызгырды. Атлы аскер, кыш турналагъа чабханча татар аскерге чегетден мыллык атды.

Хорлау.

Орда оруслуланы бугунуб турган аскерин кергенинде титреди, арта ыхдырыла башлаб, сора кычыб тебреди. Тюеле бла ёгюзле ёкюрюб кыача эдиле. Мамай да кыалган аскерчигин биргесине алыб, атлагъа миниб, тюзге айланыб кыачды.

Инъирге кез тутхан джер татар ёлюкледен толду. Орус аскер кез байланъынчы татарлыланы кыууб барган эди. Джау аскер уалган эди. Кыш тююнлей чачылган отрядла барысы да кыачдыла.

Уруш болган джерде трубала хорлаган маршны согъа эдиле, уллу бийни байрагъы кыалтырай эди.

Тегерекден алайгъа бийле, аскер тамадала джыйылдыла, Дмитрий кеси уа бир джерде да керюнмеди.

Аны кёб изледиле, алай'а табмадыла. Бир заманда аны аууб турган терекни тюбюнде эс ташлаб турганлай табдыла. Аны темир кийимлери ёлюмден кыутхарган эдиле.

Орус аскер сый бла кыайытды. Халкы бийни атына Дмитрий Донской деб атады.

Куликово тюздеги хорлам Алтын Ордагъа кыаты таякы болуб тийди.

Соруула.

1. Татарлыланы хорларгъа оруслулагъа не зат болушду?
2. Куликова орус аскерлени тамадасы ким болганды?
3. Дмитрийни атына Донской деб нек атагандыла?
4. Орус миллетни татар бийликден кыутулууна Куликово тюздеги урушну не магъанасы болганды?

Полководец Суворов.

Александр Васильевич Суворов уллу орус аскер башчы болганды. Орус аскерлени хорламлары, аты айтылган урушлары Суворовну аты бла байланыб эсгериледиле.

Суворов ата джуртун бек сюе эди. Кесини солдатларын да ата джуртну сюерге юрете эди.

Орус солдатла джигит болгъанлары ючюн, Суворов ала-ны артыкъ да иги кѳргенди. Ол солдатла бла Суворов бирге туруб, бирге джатыб, аланы ашарыкъларындан ашаб, алагъа аталарыча къарай эди.

А. В. Суворов.

Суворовну юсюнден солдатла былай джырлаучан эдиле:

— Быллай тамаданы биргесине
Разыбыз къачан да уруш этерге.

Терен къартлыкъ джетгинчи Суворов орус джерни кѳоруу-лаб тургъанды. Кесине 69 джыл болгъан заманда да ол орус аскерни урушха элтиб, джауу хорлагъанды.

Бизни Совет джуртубуз орусну уллу полководечи А. В. Суворовну къачын этеди, бек сыйлайды.

Фашист немецле бла урушхан заманда Совет Аскерни уллу командирлери, усда батыр къазауат этгенлери ючюн, Суворовну ордени бла саугъалангъандыла.

Уллу Ата джурт ючюн болгъан урушну заманында джаш-ланы аскер къуллукъгъа хазырлаучу училищеле ачылгъандыла. Бу училищеге Суворовну училищеси деб атагъандыла.

1812 джыл Ата джурт ючюн болгъан уруш.

М. Брагин.

1812 джыл 23-чю июнну кечесинде Наполеонну 600 000 аскери белгиден ётуб, Орус джерге киргенди. Орусну эки аскери, французладан саны эки кере аз болуб, Смоленскге ызларына ыхдырылгъандыла.

Ол кёзюуде аскерлени чынь тамадасына Михаил Илларионович Кутузовну салгъандыла.

Кутузов Суворовну эм иги учениги болгъанын, аны таўкеллигин, джигитлигин аскерчиле бек ачыкъ биле эдиле. Солдатла: «Кутузов келсе, французланы уатыр», — деўчен эдиле.

Август айда Кутузов М. И. аскерге келди. Орус аскер олсагъатда Можайск деген шахардан узакъ болмай, Бородино деген элде эди. Кутузов былайда Наполеон бла къаты урушургъа оноў этди.

М. И. Кутузов.

Бородинода урушуу.

25 августда (джангыча 7 сентябрда) ачыулары къайнагъан эки аскер, урушну аллы бла бир-бирлерине къараб тура эдиле. Урушну ал кечеси болду.

Наполеонну солдатлары орус аскерлени эрликлерин билиб, тынъысызланыб, кеслерини хорлаяллыкъларындан къол джуууб тура эдиле.

Уллу уруш боллугъун билиб, Наполеон кеси да къайгъылы эди. Ол урушургъа да разы эди, урушдан къоркъгъан да эте эди.

Ол кече Кутузов да джукъламагъан эди.

Аскерлерине айланыб: «Сиз туугъан, ёсген джеригизни арт тамчыгъызыны тѣкюнчю къорууларгъа керексиз», — деди.

Кече ортасына дери солдатла джукъламай сюнъюлерин билей, сѣлешиб олтурдула. Ала Кутузовну тамбла орус джер ючюн джан аямай урушургъа керекди деген сѣзюн эслерине тюшюрюб, урушургъа хазырлана эдиле.

Танъ аласына француз аскер кѣлтюрюлдю. Даурбазны акъырын чыкъгъан таушуна къатыша, Наполеонну буйругъун полклагъа окъудула.

Наполеон кесини солдатларына Москвада иги юйле берирге, дженъил заманны ичинде юйлерине иерге сѣз бере эди.

Лермонтов «Бородино» деген стихотворениесинде Бородинодагъы урушууну суратдача ачыкъ этиб джазгъанды.

Наполеон аскеринден Бородино тюзюнде 50 000 джаралы эмда ёлюк къалдыргъынчы урушса да, орус аскерни хорлаялмады.

Кутузовну аскери француз аскерни къанын тѣгюб, акъырын Москва таба къайытды.

Москвадан узакъ болмай Фили деген элде Кутузов генераларын джыйыб, оноу этди. Сѣзлери: «Москваны урушсуз берикми огъесе къоруулайыкъмы» деген сѣз эди. Генералла иги кесек заманны бир-бирлери бла ёчешдиле, эм артда Кутузов былай айтды.

«Алкъын джауубузну кючю кѣбдю, бизни кючюбюз аладан азды. Россияны къутхарлыкъ — аскерди, ол аскерни сакъларгъа керекди. Москвадан айырылгъанлыкъгъа, Россиядан айырылмайбыз. Аскерибизден бошасакъ'а Россиядан да бошарыкъбыз. Москваны урушсуз кююб, чыгъыб кетерге буюрама».

Наполеон кесини штабы бла Поклонная деген мийик джерде тохдаб, алайдан кюнде джылтырай тургъан ариу, улу Москвагъа къарай эди.

— Огъай да! Ма дунягъа белгили шахар! — деген къуанч таушу чыкъды Наполеонну.

Ол Москваны ачычларын келтирликдиле деб сакълай эди.

Европада хорлаб, ол алгъан шахарланы, къралланы бары да алай эте эдиле.

Талай сагъат озду, алай'а киши Москваны ачхычын элтме-ди. Француз аскер шахаргъа кирди. Москва шыкъыртсыз эди. Наполеон Кремлде орналды. Француз аскерни мизамы, халы аман болуб бара эди. Ол заманда Орус ата джуртун сакъларгъа хазырлана эди: партизан отрядла къурала эдиле, эллиле азыкъгъа баргъан французланы ёлтюре эдиле. Француз аскер ач бола башлагъан эди.

Наполеон Москвада олтуруб, джарашыулуку тилей барлыкъ оруслуланы сакълай эди.

Алай'а аллай тилек бла киши бармады. Болмагъанында Наполеон Кутузовха кеси келечи ийиб, джарашыргъа умут этгенди. Ол эки письмо ийгенди: бирин император Александр I-ге, экинчини орус аскерни эм тамадасына.

Кутузов келечиге быллай джуаб этгенди: «Сиз урушну тохдатайыкъ дейсиз. Биз'а аны джанъы башлагъанбыз».

Алай бла келечи джылы джуаб табмай къайытханды

Наполеонну ызына ыхдырылгъаны.

Къыш джуукълашыб келе эди. Кутузовну аскери кюн сайын кёбден кёб бола, кючу да ёсе, Тарутино деген элде тура эди. Орус миллет кесини джауу бла урушур ючюн кёлтюрюлюб, кюн сайын саутлу-сабалы отрядла барыб, Кутузовну аскерне къошула эдиле.

Наполеон келечилеринден джылы джуаб табмагъанында, 18-чи октябрда Москваны къоюб чыкъды.

Калугагъа, къыбыла табада битимли джерлеге баргъан джолну джабыб, Кутузов Малоярославец шахарда уруш ачыб, Наполеонну аскерлерин оюлгъан Смоленск джолла бла къачарча этди.

Кутузовну аскерлери къуууб, Наполеонну «кишиге хорлатмазлыкъ» ач, джалангъач къарыуусуз аскерин Березина суугъа джетдирди. Француз аскер суудан ётген заманда орус аскер аланы ызларындан джетиб, энтда бир кючлю уруш ачды. Наполеон джесирге тюшерге аз къалыб, къырылгъан аскерлени къалгъан хуртдагын да атыб, Парижге ашыгъыб къачды.

Кюнлени биринде урушлада хорлагъандан сора, Кутузов Смоленск полк тургъан джерге келди. Аны ызындан генерал-

ла, андан сора джау аскерни байракъларын арбалагъа джюк-леб, гвардиячыла бара эдиле.

Полк Кутузовну аллы бла ётдю.

«Ура!» деген кычырыкъ батальондан батальоннъа кёче эди.

— Россияны кутхаргъаннъа ура! — деб кычырдыла солдатла.

Кутузов шиндикге миниб:

— Къююгъуз, тенълерим, къююгъуз! Ол сый меники тюлдю, орус солдатланыкъыды. Бёркюн да ёрге атыб: «Ура, ура, ура орус солдатны сыйы ючюн» — деб кычырды.

Алай бла халкъны болушлугъу бла батыр орус аскер Наполеонну аскерин уатды.

Саулай орус миллет, кесини Ата джуртун тыш къралдан келген джауладан сакълар ючюн, урушха чыкъгъан эди. Аны ючюн 1812 джыл урушну атына. Ата джурт ючюн болгъан уруш дей эдиле.

Уллу орус полководец Михаил Илларионович Кутузовну сыйын кёрюб, Совет Правительство орден чыгъарды, ол орден урушда усда, джигит тамадалыкъ этген уллу командирлеге бериледи.

Соруула бла ишле.

1. Суворовну къайсы урушунда Кутузовну юсюнден айтылады?
2. Кутузов солдатлагъа къалай къарай эди?
3. Бусагъатда сиз хапарын окъугъан французла бла болгъан урушну аты неди? Къачан болгъанды?
4. Бородинода болгъан урушдан хапар айтыгъыз.
5. Москвачыла Наполеонну келирине къалай къарай эдиле?
6. Орус халкъ кесини Ата джуртун къалай сакълагъаныны юсюнден айтыгъыз.

Эллилени помещиклеге къаршчы кюрешиулер.

Башларына эркинликлери болмагъан заманда, эллиле бек кыйналыб джашагъандыла. Ала хар заманда да помещиклеге ишлеб турургъа керек болгъандыла. Эллиге кесине ишлер ючюн праздник кюнле бла кечеле кългъандыла.

Помещикле эллилени бири-бирине сатыб тургъандыла. Гитче сабийчиклени багъалары 10—20 капек болгъанды. Поме-

Сатыу. Н. В. Невревни сураты.

щикле итлени сабийледен багъалы кѣргендиле. Ала не джаны бла да эллилени эзиб тургъандыла. Помещик къатын Солтычиха кесини къарауашларын, кѣлюне джетмегенлери ючюн, туюб юслерине исси суу къуб, чачларын кюдюрюб къыйнай эди. Быллай къыйын джашауну кѣлтюрелмей эллиле восстаниге чыгъа эдиле. Эллиле помещиклени ълтюрюб, межамларына от сала эдиле. Эллилени къозгъалгъанларын тохдатыргъа келген патчахны аскерлери бла эллилени ортасында уруш болуб, кѣб адамла ъле эдиле. Патчахны аскерлери восстаниге чыкъгъанланы алай хорлаб да къоялмай эдиле. Талай джолда восстание кѣб айны тохдамай баргъанды. Пугачѣв тамадалыкъ этген восстаниени арты уа эллилени къазауатлары болгъанды. Ол эки джылгъа дери созулгъанды.

Помещикле бла патчах саулай къралда эллиле къозгъалыб къалгъандыла деб къоркъа эдиле. Ол себеден патчах правительство 1861 джыл крепостной эркинликни къурутханды. Ол

кюден сора эллилени сатаргъа, алыргъа эркинлик тохдагъанды.

Алай болгъанлыкъгъа эллилеге аз джер къалдыргъандыла. Джерни кёбю, игиси помещикледе къалгъанды. Эллилени азыкълары джетмей, кёбю элден сахаргъа иш излеб кете эдиле.

Соруула.

1. Башларына эркинликлери болмагъан эллилени джашауларындан не билдигиз?

2. Ала помещикле бла къалай кюрешгендиле?

3. Патчах правительство эллилеге крепостной эркинликни не ючюн къурутханды?

4. Крепостной эркинлик къуругъандан сора, джарлы эллиле сахаргъа не ючюн кете эдиле?

Николай Петрович.

(Ишчи Князевни хапарындан.)

Мен темирчи болуб ишлеген портда билимли ишчиле кёб эдиле. Станоклагъа ийилиб ишлеген кёб ишчиле гюрбеджи даурдан сёзню къыйналыб эшите эдиле. Тамадаларыбызны къатылыкъларындан ишден бир минутха да айырылыргъа болмай эди. Кюнортада азыкъ ашаргъа талай минут бере эдиле, кесек заман азыкъ ашаргъа кюдден джете эди. Ол себебден инъирде, аладан джашыртын бир джерге джыйылыучан эдик.

Къарангы болуб, орамлада чыракъла джаннъанлай, акъырын мен джашагъан орамчыкъгъа тенълерим джыйылыучан эдиле. Ала келгенлей юйге кириб келмей, тегереклерине къараб, ызларындан марагъан адам кёрмеселе, юйге алай кириучен эдиле. Мени юйюмде ишчилени таша кружогу джыйылыучан эди. Барыбыз да терезеси кёрюнмеген юйге кириб, чыракъны аз джандырыб, олтура эдик.

Биз керекли затларыбызны, джашауубузну къалай иги этерге боллугъуну юсюнден сёлеше эдик.

Столну джанына бизни тамадабыз (студентледен неда билимли ишчиледен) олтуруб, сёз башлана эди.

Былай биз барыбыз да кёлюбюзде болгъан муратыбызны айта эдик.

Бир джолда бизни кружокга джангы тамада келликди дедиле.

— Ким келликди? — деб сордукъ.

Меннге махданыб джуаб этдиле: — Сизге Николай Петрович келликди. Ол белгили иги тамадаладанды. Кружокга бек ышангылыланы алыргъа керекди!

— Иги тамада келе эсе, иги окъутурукъ болур. Къаллай адамды экен Николай Петрович? — деб ашыгъыб, мен аны келирин сакълай эдим.

Айтылгъан заманда биреу мени эшигими къакъды. Эшикни ачыб къарагъанымда, 30 джыл болгъан, гитче сары сакъалчыгъы бла тегерек бетли, джити кезлю биреу кириб келди. Къарамында башха адамладан башхалыгъы джокъ эди.

Эшикден кирир-кирмез:

— Князев мындамы джашайды? — деб сорду.

— Мында джашайды, — дедим. Ол да кесини атын айтды.

— Мен Николай Петровичме.

— Биз сени сакълайбыз, — дедим.

Николай Петрович ызындан марагъан адам болмасын деб, орамлада кёб ары-бери айланыб келгенин айтды.

Биз аз джарыгъы болгъан юйге киргеникде, барысы да джыйылыб олтура эдиле. Николай Петрович олтуруб, кружокда не ишлерибизни юсюнден айтды. Биз аны кесгин селешгенине къаты эс белюб тынъыладыкъ. Ишчилени барысындан соруб, ким къалайда не ишлегенин, джаза, окъуй билгенин, не затны окъугъанларын, къайсы заводда ишлегенлерин билди. Ишчиле не ючюн кюрешгенлерин къалай билгенлерин сорду.

Биз, ишчиле барыбыз да бирикгинчи, хар ким кеси башына кюрешнуу бла, иелерибизни къоркъуталмазлыгъыбызны айтыб анылатды.

Ишчиле Николай Петровични хар ким да аныларча ачыкъ селешгенин бек джаратдыла. Башха тамадала ишчиле аныламагъан къыйын сезлю тил бла селешуучен эдиле.

Николай Петрович'а бизнича, ким да анылагъан тил бла селешди, дей эдик биз.

Ол книгаланы кеси окъуб тынъылатмай, къайсы книгаланы окъурубуну айтыб, биз кесибиз окъуй эдик.

Ол бизге кёб затланы айта эди. Башха къраллада иги джашау ючюн къалай кюрешгенлерин эмда биз баш бошлукъгъа

В. И. Ленин.

чыгъар ючюн къалай кюреширге керек болгъаныбызны юсюнден кѣб хапар айта эди. Биз аны бек суюдюк.

Николай Петрович келир кюнню биз бек ашыгъыб сакълаучан эдик. Анъыламагъан затыбызны Николай Петрович келсе, анъылатыр деучен эдик. Бир джолда уа биз Николай Петровични кѣб сакъладыкъ, алай болгъанлыкъгъа ол келмеди. Не болду деб къайгъылы болдукъ.

Биреуден Николай Петровични тутулгъанын билдик.

Николай Петровичден сора башха тамадагъа джарашалмай къыйналдыкъ. Аны алай нек болгъанын кесибиз да билмей эдик. Ол огъай Николай Петровични ким болгъанын да билмей эдик, алай'а биз аны кесибизни адамгъа санаб, бек багъалы кѣре эдик.

Арта кьарт болгъанымда революциядан сора, Николай Петровични ким болгъанын билгенimde, къаллай бир сеирсинъеними учу-къыйыры джокъ эди. Николай Петровични Ленин болгъанын ким биле эди!

Андан бери Владимир Ильич кеси бизни джашыртын кружокда окъутханын, аны окъуучусу болгъанымы мен бек уллу сыйгъа санайма.

Къанлы ыйых кюн.

Л. Гумилевский.

1905 джылны аллында Петербургда, заводлада, фабриклеле да уллу джыйылыула бола эдиле. Ишчиле эркинликсиз джашауларындан кьутулургъа мадар излей эдиле.

Ала иш кюнню кысхартыб, джалны кёб этиллигин излегендиле. Ишчиле союзлагъа бирлеширге кереклилерин, ачыкъ сёлеширге, газетде эмда китабда джазаргъа эркинлик излей эдиле. Ала къралны оноун башха тюрлю этерге излегендиле.

Алай болгъанлыкъгъа ишчилени ичинде анъыламай, патчахны болушуруна ийнангъанла да кёб эдиле. Аллай ишчиледен патчахны къаласыны аллына патчахха кёб адам тилеклерин билдирирге джыйылыб баргъандыла.

Большевикле ол барыугъа кьаршчы эдиле, эркинликни тилек бла алыргъа болмазлыгъын, аны саут кюч бла алыргъа боллугъун анъылатыргъа кюреше эдиле.

9 январда, ыйых кюн, эртденнъи аязда ишчиле къатынлары, сабийлери бла къолларына иконаланы эмда патчахны уллу суратын алыб, патчахны къаласына тебрегендиле.

Ваньканы къаты бла кёб тюрлю адам: джаш, сабий, кьарт оза эди. Аллай кёб адамны алгъын кёрмегени ючюн, ол сеирсиниб кьарай эди. Ол танымагъан бир кьартчыкъ къатына келиб:

— Сен да барамыса, джаш? — деб сорду. — Хо, барама.

— Къайры, нек баргъанынъы билемисе?

— Айхай да анъылайма! Анам да фабригде ишлейди. Анъыламазча гитчечик да тюлме.

Къартчыкъ юретген халда:

— Бюгюн уллу ыйых кюндю. Бюгюн халкъ джангъы джашау ючюн ёрге тургъан кюндю, патчах унасын-унамасын, халкъ кесини кереклисин табар! — деди.

Ваньканы анасы Варвара иконаны алыб, джашыны суукъдан кызарыб, кѣбюб тургъан кѣолуна тутдуруб, джыйылгъан халкъны аллына сюеди:

— Ванька, патчахха иги къара. Аладан сениге киши сѣлешсе, къоркъмай тюз джуаб бер.

— Болсун! Бизге шок атарыкъмыды да? — деб сорду Ванька.

— Не дейсе? Патчахны аллына кесини суратын, иконаланы алыб баргъан адамгъа шокму атарыкъдыла? — деб кюлдю Варвара.

Алларында, узакъ болмай, Нарва ворота кѣрюндю. Ванька аны эки джанында сюнъюлери джылтырай тургъан шкоклу солдатланы кѣрдю. Ала халкъны джуукълашырын сакълагъанча тура эдиле. Ванька къоркъгъан да этди.

Олсагъатдан огуна таш воротадан атлы аскерни чабышыб келгени кѣрюндю. Была къайры озарыкъдыла деб, Ванька артына къарагъанында, бетлери агъарыб тургъан халкъны кѣрдю.

Басыныб тургъан халкъ эки бѣлюнюб, атлы аскерге джол берди. Ванька асыры къоркъгъандан иконаны бетине тутуб, артындагъылагъа кысылды. Ваньканы башы бла кылычлары ойната, бир къаум атлы ѳтдю.

— Шок атадыла! — деген таушла чыкъдыла. Адамланы башлары бла, кзулаклары занъырдатхан тауш чыкъды. Ваньканы кѣзюне халкъ бары да къар сокъмакъгъа тѣнъерегенча кѣрюндю.

Ванька дыгалас этген кычырыкъла эшите эди.

— Этериклери былаймы эди?

— Патчах бизге берлигин бере башлады!

Ванька ѳрге туругъа умут этди, алай болгъанлыкъгъа аны къарны ачыб туралмады. Кюреше кетиб, суукъдан кѣбген кѣолларын къаргъа тиреб, ѳрге туругъа тебрегенлей, имбашына бир исси зат тийиб, Ванька къаргъа баурундан тийди.

Варвара басыннъан адамланы орталары бла ѳтерге дыгалас этди, алай болгъанлыкъгъа чыгъалмады. Ол да халкъ бла бирге шок таушдан башын энишге ийген эди. Ванька эсине тюшсе, джюреги къалтыраб, аны табагъа чыгъаргъа умут эте эди, алай'а аны кымылдаргъа да амалы джокъ эди. Кеси да билмегенлей, халкъ тебчилдей, бир тыгъырыкълагъа чыкъды. Алайда Варвара аякъ юсюнде айланнъанын эсгерди. Ол ызына къайытыр дыгалас этди, халкъ'а ызындан юрюлюб келе эди.

— Къайры бараса? Эшитмеймисе анда не эте тургъанларын, — деди биреу.

Варвара не этерге билмей тохдады.

— Джашым, джашым андады!

— Джашынъа не боллукъду, келир!

— Елтюрюб къойсала уа?..

— Этер мадарынъ джокъду.

Узун сюекли арыкъ киши къолун булгъаб, къычыра эди.

— Кёрдюгюзюмю, джолдашла! Бизни патчахыбыз къалайды!

— Бизни мындан ары патчахыбыз джокъду!

Варвара аны эшитиб: — Аллах да, патчах да джокъду, — деди.

Варвара Ваньканы унуталмай, ызына чабаргъа умут этиб биреуню дженъинден тутуб сорду:

— Бир гитче джашчыкъ кёрмединъми?

— Джашчыкъла кёбдюле, къайсын сораса?

— Къолунда иконасы бла, халкъны аллына сюеген эдим.

Биреулен эсине тюшюрюб:

— Иконасы болгъанмы?

— Акъ бёркчюгю бармы эди? — деди.

Варвара эс ташлаб:

— Бар эди, — деди.

Ол адам джунчуяракъ болуб:

— Джыгъылгъан эди, ёлтюрген болурла, турмай къалды, — деди.

Ол хапарны эшитгенинде, Варвараны киши тыймады.

Адамланы ары-бери тюртюб, кенъ орамгъа чыгъыб симсиреди. Къабыргъаланы джаны бла адамла джюрюй эдиле. Сокъмакъда ёлюкле джата эдиле; ары-бери атылгъан ёлюкле кёб эдиле. Кимники эсе да бир уюкъ да бар эди.

Шкок таушланы къулагъына алмай, Варвара джашын излей тебреди...

9 январда патчах ишчилеге капиталистле джаллы болгъанын билдирди. Капиталистле бла кюрешиуде ишчиле кеслеринден башха кишиге ышаныу болмагъанын анъыладыла.

Соруула.

1. Ишчиле патчахны аллына нек баргъандыла?

2. Варвара джашыны къолуна иконаны бериб, халкъны аллына нек сюеген эди?

3. Патчах халкъ келсе, алагъа не этерге буйрукъ берген эди?
4. Джашчыкъгъа не болду?
5. 9 январда ишчиле нени анъыладыла?

Патчахлыкъны къуртуу.

1914 джыл джай саулай джер юсюнде уруш башлангъанды. Бу урушха патчах тамадалыкъ этген Россия да къошулгъанды. Урушну капиталистле башлагъандыла. Ала кеслерине башха къралланы джерлерин алыб, аланы адамларын джегерге излегендиле.

Уруш Россияны мюлкюн чачханды. Заводла, фабрикала ишлемей тохдагъандыла.

Элле джукъаргъандыла.

Киши къалмагъанча, эркишиле къазауатха кетиб, элде ишлерге адам къалмай, эллиле да, солдатла да ач бола, алагъа ашарыкъ джетмей башлагъанды. Ишчиле орамлагъа чыгыб:

— Уруш керек тюлдю! Патчахны тамадалыгъы керек тюлдю! — дей эдиле.

Кёб турмай солдатла да къаршчы чыгыб башлагъандыла. Солдатла патчах бла капиталистле ючюн уруш этерге суймей эдиле.

Ишчилени, эллилени, солдатланы биригиб кюрешиулерни кюнден-кюннъе кючлю бола бара эди.

Бу ишге Ленин тамадалыкъ этген большевиклени партиясы джол кёргюзе эди. Большевикле ишчилени, эллилени саутлу восстание этерге чакъыра эдиле.

«Патчах бла буржуазияны къоратыб, оноуну къолгъа алгъынчы, урушну тохдаталлыкъ тюлбюз» дей эдиле ала. Патчах аскерлерине восстаниеге чыкъгъанланы аямай ёлтюрюрге буйрукъ берген эди. Ала патчахны айтханын этмей, кеслери ишчиле бла эллилени джанына ётгендиле.

Революция кюнден-кюннъе къызыб бара эди. Алай бла 1917 джыл 12 мартда халкъ патчахны тахдадан тюшюрдю. Патчах тахдадан тюшсе да, оноу ишчиле бла эллилени къолуна джетмеди, помещикле бла капиталистлени къолунда къалды. Алгъынча джер да, фабрикала да, заводла да аланы къолунда

къалгъандыла. Уруш да алгъынча бара эди. Ол огъай капита-
листле бла помещикле кеслерини Болджаллы правительстволары-
нын да къурагъандыла. Ишчиле бла эллиле муратларына джет-
мегенликге кюрешиулерин тохдатмагъандыла.

Соруула.

1. Дуния къазауат къачан башлангъанды? Ол къаллай бир замангъа созулгъанды?

2. Бу урушну не ючюн эмда ким башлагъанды?

3. Ишчиле, эллиле эмда солдатла къазауатны тохдатыргъа, патчахны тахдадан тюшюрюрге нек излегендиле?

4. Патчах тахдадан тюшгенден сора, оноу кимни къолунда къалды?

БИЗНИ СОЦИАЛИСТ ДЖУРТУБУЗНУ ИСТОРИЯСЫНДАН

Къышхы къала ючюн уруш.

Л. Савельевден.

1917 джыл февралда патчахлыкъ къуругъан эди. Октябр-гъа дери къралгъа оноуну Болджаллы правительство этиб тургъанды. Патчахны заманындача энтда большевиклеге тынчлыкъ бермей эдиле.

1917 джыл июль айда Болджаллы правительство Ленинни тутаргъа буйрукъ бергенди. Ленин Петрограддан олсагъатдан кетиб, юч айны Финляндияда бугъунуб тургъанды.

Бу кезюуде да капиталистлени властарын къурутур ючюн ишчилени саут бла урушха чыгъаргъа хазырланыуларына Ленин оноу этиб тургъанды.

Октябрны аллына восстание не кереклиси да хазыр болуб бошала кетген эди.

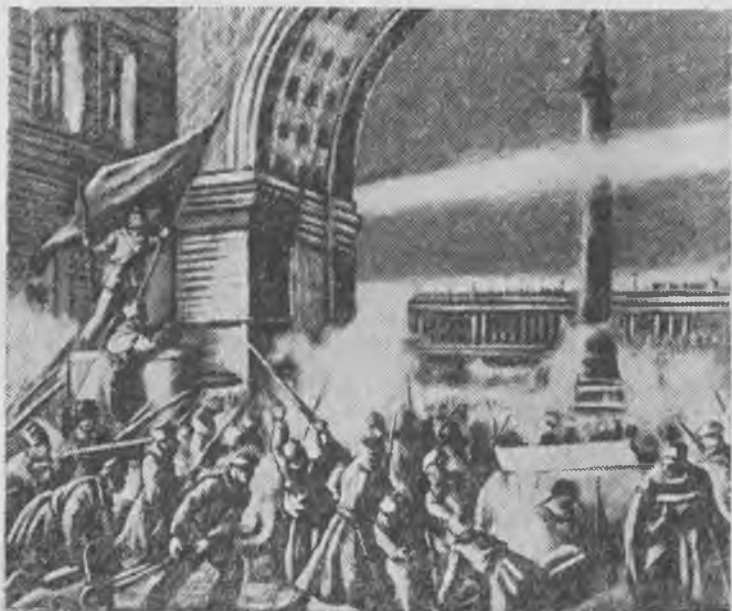
Восстание 24 октябрда башланды. 25 октябрда уа (7-чи ноябрда) шахарны джангъыз Къыш къала бла аны аллындагъы площаддан къалгъанны барын да восстаниге чыкъгъанла къолларына алгъан эдиле.

Болджаллы правительство кесини аскерлери бла Къыш къалада бугъуннъан эди.

Джауну былайдан, къалай да болсун, къысдаргъа керек эди, къысдагъан'а алай тынч тюл эди.

Къаланы север джанында суу бар эди. Алайтын къалагъа чабыуул этерге болмай эди. Жыбыла джанында площадь бар эди, алайтын барсала уа, къалада бугъуннъанланы окъларындан бугъунур джерлери джокъ эди.

Къыш къалада къуру бачхычладан джюз онджетиси бар эди, комнаталары бла уллу бълюмлери уа минъден артыкъ эдиле. Мындан аскерге да, саут сакъларгъа да, азыкъ сакъларгъа да орун табыллыкъ эди. Къыш къаланы къабыргъалары къалын эмда къаты эдиле.

Къыш къала ючюн уруш.

П. П. Соколов-Скаль художникни суратындан.

Алай болса да большевикле ол кюн огъуна, 25 октябрда инъирде не кече Къыш къаланы алмай къоймазгъа оноу этдиле.

Саф кюнню узагъына былайгъа ишчилени, солдатланы отрядлары, матросла келиб турдула. Инъирге Къыш къаланы тегерегин къуршаладыла.

Уруш площадны юч джанында да бирден башланды. Адам къычырыкъла, пулемет окъ таушла бла къатышдыла. Къаранъыда къазауатчы отрядла площадны алыб, алларына тебине бара эдиле.

Кече ортасында ала дагъыда сермешдиле.

Къызыл гвардиячыла, уллу агъачланы, эшиклени сындырыб, вороталаны тебериб, юслери бла ёрге илиниб башладыла.

Акъ аскерлени къысыб, артларына ыхдырдыла.

Уллу темир воротала ачыла башладыла.

Ала эркин коридоргъа, кенъ бачхычха чыкъдыла.

Акъла бачхычланы артларына бугъунуб, огъары джанларындан шкок ата эдиле.

Къаланы ичинде уруш бир сагъат бла джарым барды.

Болджаллы правительствону министрлери олтурган ком-
наталагъа кызыл гвардиячыла джетдиле.

Эшик юсюнден, сакълаулланы къолларындан саутларын
сыйырыб алыб, ичине кирдиле.

Кече эки сагъатда министрлени тутуб, Петропавловск кре-
постха ашырдыла.

Болджаллы правительство къуруду.

Петроградда саутланыб восстаниеге чыкыган ишчиле хор-
ладыла.

Соруула.

1. Болджаллы правительство большевиклеге къалай къа-
рай эди?

2. Капиталистлени властларын къурутур ючюн восстание-
ни ким хазырлады?

3. Восстаниеге чыкыганлагъа Кыш къаланы къолгъа алмай
къалмазгъа нек керек эди?

4. Къала ючюн урушда кызыл гвардиячыла къаллай кый-
ынлыкъланы хорладыла?

Граждан къазауат.

1917 джыл октябрь айда, коммунистлени партиясы башчы-
лыкъ этиб, ишчиле бла эллиле бизни къралда капиталистлени
уатыб, къралны байлыгъыны барын да: фабрикаларын, завод-
ларын, джерин, темир джолларын, банкларын къралгъа ара
мюлк этгендиле.

Россияда помещикле бла капиталистле Уллу Октябрь со-
циалист революциядан сора ишчиле бла эллиле оноуну къол-
гъа алганларын, капиталистлени тамадалыкъларын къурутхан-
ларын келтюрелмей эдиле.

Ала Совет властха ачы джау болуб, саут бла анъа къаршчы
кюрешиб башлагъандыла.

Тыш къраллада келген ачхагъа ала аскер джыйышдыра
тебрегендиле.

Ол аскерлени атларына акъла дей эдиле. Бу аскерлеге Совет
властха къаршчы адамла кире эдиле: капиталистле, помещикле,
аланы джашлары, алгын полицияда ишлегенле, аланы
джашлары.

Тыш къралладагъы капиталистле да Совет властны джау-
лары эдиле. Россияда революция аланы къралларына да кё-
чюб, анда да ишчиле бла эллиле оноуну къолгъа алыб къояр-

ла деб ала бек кьоркъя эдиле. Ала джаш Совет Республиканы кьурутур ючюн Россияда акъ аскерлеге болушлукъгъа кеслерини аскерлерин ийиб, саут, кийим бериб болуша эдиле.

Совет Республиканы акъ гвардиячыладан, тыш аскерледен сакълар ючюн Къызыл Аскер кьуралгъанды. Ол юч джылдан артыкъны джаула бла ёхдем уруш этиб туруб, аланы барын да уатханды.

Бу урушха граждан къазауат дейдиле. Акъ аскерлени полкларына къаршчы урушда Къызыл Аскерге уруннъанла бары да болуша эдиле.

Фронтда да, тылда да ол кёзюуде оноу этген большевиклени партиясы эди, партия Къызыл Аскерни аскерчилерин, командирлерин джигитликге, батырлыкъгъа юрете эди.

Къызыл Аскерни эмда бютеу уруннъан халкъны кючю бла Совет Республика джауларын уатыб, рахатлыкъда урунуб башлады. Империалист эмда юч джыллыкъ граждан къазауат къралны тозратхан эди. Ол себебден иш кёб эди.

Совет кърал чачылгъан мюлкню орнуна салыб, шахарда, элде социализмни кьурауғъа кёчдю.

Соруула.

1. Капиталистле Совет властха къаршчы нек кюрешиб башлагъандыла?
2. Совет Республиканы ким сакълай эди?
3. Къызыл Аскерге ким оноу эте эди?
4. Совет Республика акъ гвардиячыланы не себебден хорлады?

Щорсну джашауундан.

Н. Ходзаныкъындан.

«Туугъан джери ючюн, большевик партия ючюн джанын берирге хазыр адам мени отрядыма кирсин» деб, Къызыл Аскерни полководечи, граждан къазауатны батыры коммунист Николай Щорс алай айта эди.

Щорс Сновскийге джуукъларын кёрюрге къайытды.

— Щорс келди! Николай келгенди! — деб, Сновскийни ишчилери бир-бирлерине хапар бердиле.

— Джашасын Щорс! Къызыл Аскерге, ура!

— Джолдашла! — деди Щорс. — Талай минъ джылны джер юсюнде байла да, джарлыла да джашайдыла. Кёб минъ джарлы

адам байлагъа ишлейди, кеслери ачдан ёледиле. Мындан ары аллай зат боллукъ тюлдю. Къызыл Аскер акъ гвардиячылану уатырыкъды. Андан сора ўа джарлыла эркин джашарыкъдыла. Келигиз, джолдашла, Къызыл Аскерге. Коммунизм ючюн джа-

Н. А. Щорс.

ны саутлары ўа бек аз эди. Бир къаумуну къуру шокк сюнъюлери, талайында уучу шоккла бар эдиле, кёбюсюнде ўа джукъ да джокъ эди. Хар кюн сайын Щорсха аскерчиле:

— Саутсуз къалай урушурукъбуз, джолдаш командир? Он адамгъа бир шокк джетеди! — деб тарыгъа эдиле.

Партизанлану саутлары джетмегенин Щорс кеси да биле эди. Ол къалай да болсун, шоккла бла окъла табмай къоймазгъа къаст этди.

Къарангъы болгъанында, Щорс тёрт партизанну кесине чакъырды.

— Джолдашла! — деди Щорс. — Хоншу элде саутла сакъланнъан склад барды. Биз алашы къаруу бла алаллыкъ тюлбюз. Хыйлалыкъ бла алаллыкъ эсек, кёреик, — деб Щорс партизанлагъа къалай этериклерин юретди.

ныгъызыны аямай кюрешигиз!
Акъ гвардиячылагъа ёлюм!
Джашасынла большевикле!

Эллиле, ишчиле Николайдан Къызыл Аскерге алырын тиледиле. Щорс аланы бек разы болуб алды, кесини полкуну ашырды.

Инъирде Николай кетерге тебреди. Гитче къарнашчыгъы Гриша анъа:

— Гёрохунъу меннге бер!
Мен да акълагъа къаршчы къазауат этерге сюеме! — деб къадалды.

— Алкъын сен джашса, Гриша, уруш этерге, — деб кюлдю Щорс. — Алгъы бурун школну бошаргъа керекди.

Щорсну отряды уллудан-уллу болуб бара эди. Партизан-

Кече эки сагъатда саут складны сакълагъан къараул аушунду. Кече бек суукъ кече эди, къаты джел ура эди.

Къараулла суукъ болмаз ючюн, тохдаусуз джюриоб тура эдиле, аякъ тауш этдире эдиле, тонларыны джагъаларын кёлтюрюб, бурунларыни джаба эдиле.

— Къалай джаман къралды былайы, — деб мурулдай эди немец.

— Оруслула джорукъ билмейдиле: къаугъа этедиле, ташада бугъунуб туруб, адамланы ёлтюрөдиле. Тюенене полковник сюд да этдирмей къаугъачыланы барын да асаргъа буйрукъ берди...

Узакъдан чана джаякъланы таушлары эшитилди. Немецле къарангыгъа къараб, тынъыладыла. Кёб турмай ала джолда келе тургъан эки бичен арба эседиле. Алда келген арбада, юллесин тарта, сер къарт олтура эди.

— Была къайры алыб барадыла бу бичен арбаланы? — деб эс ийди немец. — Бизни биченибиз джазгъа дери джетерикди да!

Къарт арбачы атланы туура саут складха бурду.

— Эй! Бичен алыб келгенме, къалайгъа къотарама? — деб сорду къарауллагъа.

— Не тукъум биченди? — деб ачыуланады немец. Къарт оруслу сыхыр кёреме, не айтханын билмейди. «Бизге бичен керек тюлдю!».

Атла ўа туура складны аллына келиб тохдагъандыла.

— Къорагъыз былайдан! Былайда тохдаргъа болмайды! — деб кычырдыла сакълаулла, арбалагъа джуукълашыб.

Бар сора, бичен кымылдады. Эки арбадан да бичен ичинден экишер адам чартлаб чыкъдыла. Къараб-къарагъынчы къараулланы саутларын сыйырдыла: тауш чыгъартмай, кымылдатмай къойдула.

Партизанла складны эшигинде киритлерин сымдырыб, ичине кирдиле, саутланы чыгъарыб, арбалада бичен ичине джыйыб джашырдыла.

Быягъы чана таушла чыкъдыла. Атла джолдан чегетчикге бурулдула...

Эртденбла Щорснун отрядында хар кимге джанъы немца шкок бере эдиле.

Ишле.

Хапар айтыгъыз: а) Щорс ишчилеге не айтханды? б) Украинада немецле халкъны къалай къыйнагъандыла? в) Партизанла немецлени къалай алдадыла?

Чапаев урушда.

Чапаевни киносундан.

Хубийланы О.

Кюмюш бычакъ сылдыраб,
Чыкъмайд энди кынындан,
Табсыз джерде къаллыла
Тюшгендиле ызындан.

Бычакъ тутхан къоллары
Пулеметха' къатдыла.
Чорт кесилиб джоллары,
Джаула мыллык атдыла.

Петя аны кыйналыб
Кёкюреги бла сакълайды.
Шкогун сермеб алыб,
Хар келгенни къаблайды.

Къара джамчы кёк атда
Байракъ киби тозураб,
Чапаев барад алда
Джаулары чачыб, туураб...

Соруу бла иш.

1. Чапаевни Петя кёкюреги бла нек сакълай эди?
2. Назмуну азбар этигиз.

Ходоки у В. И. Ленина. С картины художника В. А. Серова

Башладым.

Ертенланы А.

Къоркъунчлу къара тубан
Къуршалаб тургъан кёкню,
Урду да темир табан
Джерге джарыгъын тёкдю!

Ол кюн джыртыучу къушдаи
Къутулгъан бир къанатлы,
«Хур бол!» деген таушдан
Манъа саугъа узатды.

Саугъамы алдым андан.
Джылтырадым, джашнадым.
Асыры къуаннъандан
Джырла джыраб башладым...

Батыр партизан.

А. Тихонов.

I.

Граждан къазауатны заманында Север Кавказда быллай бир зат болгъан эди. Акъланы кючлери кёб болгъан себебден, партизанла ызларына ыхдырылыргъа керекли болдула. Ала таулагъа кириб кетерге мурат этдиле. Акъла аланы ызларындан джетиб келе эдиле. Партизанлагъа уа биргелерине юйдегилерин элтирге, мал сюрюрге керек эди.

Оноулаша тургъанлайларына бир джаш партизан ёрге туруб, былай айтды:

— Джолдашла, ишигизни рахат этигиз. Мен акъланы сау кюнню, керек болса андан ары да тыярма.

— Да сен джанъыз кесинъ тыялыкъ тюлсе. Сеннъе болушургъа уа кёб адамны берирге мадарыбыз джокъду.

— Мен аланы джанъыз кесим тыярыкъма. Киши да керек тюлдю, — деди партизан.

— Сора къалай тыялыкъса да? — деб къалгъан партизанла сордула.

— Ол мени ишимди. Мен тыяргъа сёз береме, сёзюме керти болуучуму уа сиз билесиз, — деди партизан.

— Да сени сѣзюнѣ уа ышанабыз, — дѣб партизанла кетѣрге лазырлана башладыла.

Ала бары да кетдиле, джаш партизан'а (аны аты Данил эди) кѣалды.

II.

Кѣая башында, тар джолчукъну огъары джаньында, эсги кѣала бар эди, аны ичинде Данил бла анасы джашай эдиле. Бары да кетгенлеринде, ол анасына, кѣарт болса да деменъили тиширыугъа, келиб айтды:

— Анам, экибиз да таугъа чыкъгъан джолну кесиб, акъла-дан иймезге керекбиз.

— Бек ашхы, джашым, — деди анасы. — Мени не этеригими айт.

Данил кѣалада саутланы барын да джыйды: юч шкок бла эки эсги тапанчаны.

Аны окълары да бар эдиле, алай'а кѣб тюл эдиле.

Ол саутларын джерлеб, кѣаланы терезелерине бирем-бирем салыб, джолгъа бурду.

— Энди мен, акъла джуукълашсала, алагъа шкоклары атар-ма, сен да ызымдан аланы джерлеб, экинчи джолгъа хазыр этиб барырса. Шкокну джерлей билемисе? — деди анасына.

— Эсгилени уа бек иги да биле эдим, джанъылары уа кѣр-нюз, кѣалай этерге керек эсе да.

Джашы анасын убба этиб, шкокну кѣалай джерлеригин кѣр-нюзю. Андан сора анасы, кѣара суучукъдан кѣошун бла суу алыб келди.

— Суу ичеринъ келсе неда сени джаралы этселе, суу керек боллукъду, — деди джашына. — Джаула джуукъ келселе, суу-та барыргъа мадар боллукъ тюлдю.

Ала эшиклени да иги бегитгинчи, джолчукъда акъ аскерчиле кѣрюндюле. Отрядны аллында, боюнларында кызыл башлыкъ-лары бла ариу сюекли эки атлы келе эди.

Беллеринде кѣамалары, джанларында уллу бычакълары, им-башларында шкоклары бар эди, кѣанджыгъаларында джам-чылары.

Эсги кѣалагъа эс бѣлмей, ала рахат келе эдиле. Джолда келе, партизанлары хиликге этиб кюле эдиле.

Данил мараб эки кере шкок атды.

Тютюн чачылыб к̄вараса, джолда атлыла джок̄ь. Атла да, адамлары да джардан т̄н̄ьереб сууг̄ьа к̄уюлуб тура эдиле.

Аланы ызларындан келгенле тохдаб, к̄ялаг̄ьа шкокла бла атыб башладыла, алай'а бу к̄яланы к̄ялын к̄ябырг̄ьаларындан не тукьум ок̄ь да тешиб ётеллик тьол эди.

Талай атлы к̄яала табаг̄ьа чабыб тебретиле, Данил'а эртде ог̄ьуна джолг̄ьа уллу ташланы к̄ялаг̄ьан эди, ол сеbebден атла алайда тохдадыла. Эки атлы да баш энишге болуб джыг̄ьылдыла. Данилни анасы да шкокну джаньыдан джерлеб берди.

К̄яалада к̄ёб адам барды деб, айтдырыр ючюн, Данил терезе тешиклени биринден бирине к̄ёчуб ата эди.

Ак̄ьла юзмей к̄ялаг̄ьа шкок атыб башладыла. Ок̄ьла т̄гереке джюзе эдиле, бир к̄яуму тешик терезе бла к̄ялаг̄ьа кириб, к̄ябырг̄ьаг̄ьа тие эдиле.

Данилни атхан ог̄ьу джерге тьошмей эди. Ол рахат марай эди, к̄ялаг̄ьа кишини да джуук̄ь иймей эди.

Джол бла ёрлерге кьорешгенлени кимин джаралы этген эди, кимин да ёлтюрген эди.

Ак̄ьла тамам ачыуландыла. Аладан экеулен джар бла сууг̄ьа тьошуб, андан да джюзюб ётуб к̄яланы башха джанындан джуук̄ьлашыр мурат бла джити ташлаг̄ьа к̄ядалыб ёрлеб башладыла.

Данил аланы эслемеген эди, анасы уа к̄ёрдю. Ол Данилге джук̄ь айтмай, алаг̄ьа к̄ярай турду. Бар сора бир тапанча бла терезеден атды. Ак̄ьланы бири олсаг̄ьатдан сууг̄ьа джыг̄ьылды, экинчи да джунчуб, ташдан туталмай, биринчиши ызындан т̄н̄ьереб кетди.

Муну к̄ёргенлеринде, ак̄ьла урушну тохдатыб, оноулашыб башладыла.

— К̄яалада усда отряд буг̄ьунн̄ьаны ачык̄ь ишди. Т̄гереклерин бир эли джер к̄ьоймай от бла сак̄ьлайдыла. Не этенк да?

— Тобну салырг̄ьа керекди, тоб бек дженн̄ьл чачарык̄ьды к̄яланы, — деди бир к̄яуму.

Башхалары ан̄ьа разы болмадыла:

— Тобну салырг̄ьа джер джок̄ьду, тоб джардан кетерикди. Былайда тобдан хайыр джок̄ьду, — дедиле ала.

Бяг̄ьыла даг̄ьыда к̄ялаг̄ьа к̄уйдула, Данилни к̄ьолун джаралы этдиле. Анасы аны к̄ьолун байлады, ол солуу ала

тургъан заманда, бек усда мараб кеси шкок атыб турду. Сора акъла дагъыда кенъешиб башладыла.

— Келигиз былай этеик, — дедиле ала. — Тобну келтирмегенлей, тоб бла къоркъутайыкъ. Алагъа саутсуз келечи джибеген да, джолну бермей эсегиз, барыгъызны да тоб бла кырабыз деб, къоркъутайыкъ, — дедиле ала.

III.

Акъла бу акъылны джаратдыла. Данил къала таба джолчукъ бла биреуленни тебегенин кёрдю. Ол адам шкогун, къамасын, уллу бычагъын алыб, барын да таш юсюне салды.

— Эй, биринъ эшикге чыгъыгъыз, къоркъмагъыз, айтырыбыз барды, — деб кычырды ол.

Данил анасына былай айтды:

— Мен барайым да селешейм, сен'а сынаб тур, керек болса, шкок атарса. Анам, джаным, эртденли бери урушда сен арыгъан болурса...

— Данил, Данил, — деди анасы. — Ёлюб кетгинчи, артларын этгинчи, акъ бёрюле бла уруш этерге хазырма. Ашамай, ичмей тургъанлыкъгъа аланы хорлагъаныбыз мени тойдуруб турады.

— Сен къалай сеирсе! — деб Данил ташланы джанында сакълагъангъа чыкъды.

Данил ташланы башха джанындан сюелиб:

— Не керекди, не айтырыкъса? — деди.

— Айтырым олду: джол берипиз бизге, алай болмаса барыгъызны да, сенден башлаб бютеу отрядыгъызны кырабыз.

— Къуру аны ючюн келген эсенъ, ызынгъа къайыт, — деди Данил.

— Огъай, дагъыда барды сёзюм.

— Айт, не айтырыкъ эсенъ да!

— Сиз бизни отрядыбызгъа джолну ачмасагъыз, бусагъат тобну къуруб, сизни да, худжу къаллыкъ къалагъызны да чачуу-къучуу этебиз.

— Сагъыш этерге кьой, — деб Данил кёкге къарады. Инъирге хазна къалмагъан эди. Ол окъладан къаллай бир къалгъанына сагъыш этди да, бек аз къалгъанын эсгерди. Ол айтды:

— Да болсун, алай'а разы эсегиз, биз сизге джолну кеч къарангъы болгъунчу бермейбиз. Кёз байлангъандан сора биз кетерикбиз, сора джол сизники болур.

Партизан ол сёзню акъланы тобларындан кьоркьуб айтды, акъланы келечиси уа бек кьуанды.

— Болсун, сиз айтханча болсун. Кечеге дери биз солуй турайыкъ, ол заманъа уа кетмей кьалсагъыз, биз сизден бошарбыз, — деди ол.

Алай бла акъ аскерчи кеслерине кетди. Данил да кьалагъа кьайытды. Къаранъы болгъанында, Данил кьалагъа атын тартыб келтириб анъа саутларын джоукледи, анасын миндириб таугъа кетди.

Акъла уа джол джанында кызылла бугъунъан болурла деб кьоркьуб, танъна дери орунларындан тебмей турдула. Эртденбла ала атланъанларында, талада киши кьалмагъан эди. Партизанла таулагъа кириб, кеслерин иги бегитген эдиле.

Соруула.

1. Акъладан партизанла нек бугъуна эдиле таулада?
2. Данил бла анасы джолну, кеслерин сакъларгъа кьалай хазырландыла?
3. Ала джаулары кьалай тыйдыла, кьалай кьырдыла?
4. Данил хыйлачы джауларын кьалай алдады?
5. Хапарны атына «Батыр партизан» деб нек аталгъанды?
6. Данилге дагъыда кьаллай ат атаргъа боллукъду?
7. Аны анасыны юсюнден а не айтыргъа боллукъду?

Совет Аскерни джыры.

Хубийланы О.

Биз излейбиз миллетлеге
Рахатлыкъ джашау.
Къайгъы болмайын, хар кимге —
Къыйынын ашау.

Халкъларыбыз ишлесинле
Ышаныб бизге.
Уруш кьоркьуу тюшген кюнде
Къобарбыз бирге.

Бегитебиз биз чеклени
Чыбчыкъ ётмезча,
Джерни, кёкню, тенъизлени —
Тушман джетмезча.

Халкъларыбыз ишлесинле
Ышаныб бизге,
Уруш къоркъуу тюшген кюнде
Къобарбыз бирге.

Эркиликни излегеннге
Болабыз негер.
Тюзлюк ючюн кюрешгеннге
Кюн нюрюн тегер.

Халкъларыбыз ишлесинле
Ышаныб бизге,
Уруш къоркъуу тюшген кюнде
Къобарбыз бирге.

Кашиногъа баруу.

А. Кононов.

I.

1920 джыл Кашино элде джашагъан адамла кеслеринде электростанция ишлеген эдиле. Ол кезюуде аны ишлемеклик бек кыйын эди, керекли зат табылмай эди, элде чюй да бек кыт эди.

Быллай кыйын кезюуде Кашинодагъы эллиле кеслерини оноулары бла электростанцияны ишлеб башлагъан эдиле.

Кёб кыйналыб, темир чыбыкъла табыла.

Чегетден багъаналагъа джараулу агъачла келтирдиле.

Энди электричество машинаны-динамону табаргъа керек болду.

Чюйню табхан да кыйын болгъан заманлада динамо-машинаны табар ючюн'а къаллай бир айланыргъа керек эди!

Кашиночула Москвагъа кетдиле. Къайры кирселе да сёзлерин: «Ленинни бютеу къралда электричество салыргъа планы барды, биз да Ленинни планы бла ишлейбиз», — деб башлай эдиле.

Кёб дыгалас этселе да, кашиночула муратларына джетдиле: динамо-машинаны табыла.

Аны Кашиногъа алыб келиб, сарайда орнатдыла.

Орамны аягына дери багъаналаны бегитдиле, темир чыбыкъланы илиндириб, хар юйге электролампочкала такъдыла.

Барын да хазыр этиб бошагъандан сора, Ленинни письмо бла электростанцияны ишлеб башлар кюнлерине къонакыгъа чакырдыла.

Письмону ийгенликге, заман табыб, Ленин келир деб ышанмай эдиле.

Алай болса да келирине хазырлана эдиле. Эм уллу юйде узун стол, шиндикле салдыла, кубюр, орундукъ дегенча артыкъ затланы ўа чыгъаргъан эдиле. Кёб тюрлю ашарыкъ этдиле.

Электростанцияны ачылыр кюню — 14 ноябрь джетди.

Ленинни эллиле сакъларгъа-къалыргъа да билмей тургъан-лайларына джолда дженъил машина кёрюндю.

Чынъ алгъа аны аллына сабийле чабышдыла. Машина тохдады. Аны ичинде Владимир Ильич бла Надежда Константиновна олтуруб эдиле.

Владимир Ильич сабийлеге:

— Электростанциягъыз къайдады? — деб сорду.

Сабийле къуаныб:

— Машинагъа миндирсенъ, кёргюзюрбюз, — дедиле.

Ленин сабийлени машинагъа миндиргенлей, кетдиле.

II.

Уллу юйню къатында эллиле Ленинни аллына чыкъдыла.

Юйге кириб, ушакъны башладыла.

Ленин Къызыл Аскер акъ гвардиячыланы хорлагъанын эллилеге айтыб къуандырды.

Эллиле кеслерини ишлерини юсюнден айта башладыла.

Ленин кёлю бла тынъылай эди. Хапар айта тургъан тыйылса, Ленин:

— Сора ўа не болду? — деб кёл этиб айтдыра эди.

Ленин эшитген затын унутмай эди. Ол хар кимни атын соруб, эрлай эсине алгъан эди, къартлагъа атларын айтыб сёлешсе, бек къуана эдиле.

Хапар айта, заманны эсемеин ашырдыла. Сурат алычу тынчлыкъсыз эди: кюн кеч болуб барады, ол'а Ленинни эллиле бла бирге суратын алыргъа келиб, эртденли сакълайды, кеч болса ўа сурат алыргъа боллукъ тюдю.

Таўкел болуб, ол былай деди:

— Владимир Ильич, эллиле сизни бла суратха тюшерге суюдиле.

— Болсун... ашхы, — деди Ленин. Кеси ўа быягғы хапарны бардыра эди.

Дагғыда он минут кетди. Эшикте къаранғы болуб башлады.

Сурат алыўчу:

— Он минутдан кеч болуб къаллыкъды, — деди.

— Да, чыгғыгъыз эшикге, хазырланыгъыз. Надежда Константиновна бла мен бусагъат чыгъайыкъ, — деди Ленин.

Сурат алыўчу аппаратны джарашдырды. Сабийле, джыйылыб келиб, аппаратны тюз аллында олтурургъа суююб, суратчыны кёб кыйнадыла.

Владимир Ильич бла Надежда Константиновна чыкъдыла. Суратчы аланы эллилени орталарында олтуртду. Быягғы сабийле былайда да Владимир Ильичге джуугъуракъ тюшелсек деб дыгалас этдиле. Суратчы алагъа ачыўланды: бары да тынч олтурмасала, сурат бузулдукъ эди.

Владимир Ильич да сабийлеге ариў айта башлады. Аппаратны кёргюзе:

— Сиз ма ол къара тешикчикге къарагъыз, — деди.

Сабийле аппаратны тешикчигине къараб, тохдадыла. Суратчы бир узун къара джаўлукъну башына атыб, сир къатыб, суюлды.

Ленин анъа:

— Сабийлени бузлатма! — деди.

Бары да кюдюле.

— Хата джожьду, аланы саўлукълары игиди, тёзерле.

Сабийле дагғыда кымылдадыла. Аланы юсюнден сёлеше башлагъанларында, кёллери кёлтюрюлдю. Сурат алыўчу чыда-ялмай:

— Сир къат! — деди.

Ленин ышарды, суратха да ышара-ышара тюшдю.

III.

Площадда митинг башланды.

Площадны ортасында миик багъанада электрофонарь тагъылгъан эди, аны алкъын бир да джандырмагъан эдиле. Багъананы тегерегине нызы бутакъла, кызыл лентала чырмагъан-

дыла. Фонарны тубюнде столчукъ да барды. Кашиңону эллилери, бары да, башха элледен да кѣб адам былайгъа джыйылгъан эдиле. Бек узакъдан келгенле да бар эдиле.

Ленин столчукъну джанына келиб, сѣлешиб башлады.

— Сизни Кашино элигизде бюгюн электростанция ишлеб башлайды. Бу бек сеирлик ишди. Алай'а бу — ишни алкъын аллыды. Бютеу республикада электричество джарыкъны джандырыу — бизни борчубузду.

Ленин сѣлешиб бошагъандан сора, къыл къобузла «Интернациональны» сокъдула. Олсагъатдан динамо-машина тургъан сарайдан монтер токну ийди.

Площадда электрофонарь джанды, юйледе да джарыкъ бирден джарытды.

Алгъын Кашинону эллилери джалын этген гитче лампачыкъла джандыра эдиле, ала бек мутхуз джана эдиле.

Джарыкъ джаннъан электричество лампалагъа къараб бири айтды:

— Ма, энди Ильични лампачыгъы джанды бизде...

Ленин кетерге тебреди.

Эллиле бла саламлашыб, машинагъа олтурду. Кеч къарангъы болуб, ноябрны суукъ джели ура эди.

Узакъ кетгенден сора, Владимир Ильич ызына къарады. Къарангъы тюзледе ачыкъ джарыкъ кѣрюндю.

Соруула.

1. Владимир Ильич бла Надежда Константиновна Кашиногъа нек келген эдиле?

2. Эллиле аланы келирлерине къалай хазырландыла?

3. Владимир Ильич митингде нени юсунден сѣлешди?

Биринчи бешджыллыкъ.

В. Карцов.

Коммунист партияны эмда Совет правительствону оноуу бла план салыннъан эди, план бютеу къралыбызны мюлкюн тюрлендире эди. Бу планда ненча, къайда, къаллай фабрикала ишленниги, къалайда джанъы шахтала къазыллыгы, темир джолла салынныгы, джанъы школ ачыллыгы, д. а. з. кѣргюзюлген эдиле. Бу ишлени барын да беш джылны ичинде битдирирге керек эди. Бешджыллыкъ план (анъа бешджыллыкъ деб да айта эдиле) джашауну тюрлендирир ючюн не этерге керекли болгъанын халкъгъа кѣргюзе эди. Биринчи бешджыллыкъ план бла бизни халкъыбыз 1928 джылдан ишлеб башлады.

1928 джыл бизни джуртубуз алкъын эл мюлк бла кюрешген джурт эди. Эллилени кѣбюсю хар ким кеси бирер кесек джерчикде уруна эди.

Капиталистлени бек байлары къуругъан эдиле, алай болса да алкъын шахарлада анда-мында уакъ энчи сатыучула къалгъан эдиле, элледѣ ѱа кючлю кулакла бар эдиле.

Коммунист партия эм бай капиталист къралланы дженгил огъуна джетерге, алларына да ѣтерге, аланы озаргъа керек болгъанын, алай болмаса ол къралла бизни дженъерлерин халкъгъа айтыб анъылатды.

Бизни къралыбыз бешджыллыкъ планны толтуруб башлады. Бизде капиталистледен, помещикледен, эзичюледен къутулгъан эркин, насыблы джашау — социализм къурала эди.

Социалист промышленностну къурар ючюн кюрешю.

Коммунист партияны эмда Правительствоу джол башчылыгы бла СССР-ни уруннъанлары ишге кызыу киришдиле, джаны фабрикала, заводла, шахтала, электростанцияла ишлеб башладыла. Алгъын чегет басхан джерледе, къум тюзледе джаны шахарла ѣсе эдиле, темир джолла салына эдиле.

Бурун артда къалгъан Сибирь, Закавказье, башха кыйырмадагы районлада кѣб заводла ишлене эдиле. Орус ишчиле, инженерле, техникле СССР-ни башха миллетлерине социализмни къурауда болуша эдиле.

Бу ишледе уруннъанла эришиб ишлей эдиле. Урушдача, иште да алчыла коммунистле эдиле. Уруннъанла коммунистлени юлгюлери бла ишлей эдиле. «Бешджыллыкъны тѣрт джылгъа толтурубуз!» — дей эдиле ала. Заводлада «Бешни — гѣртге!» деген плакатла тагъылыб турдула. Кертиси да бешджыллыкъ план болджалындан алгъа — 1932 джыл тѣрт джыл бла юч айгъа толду.

Биринчи бешджыллыкъны ичинде Россияда алгъын болмагъан кѣб тюрлю джангы промышленность (трактор, авиация, автомобиль д. а. к.) къуралды. Биринчи бешджыллыкъны аягына капиталистлени къолларында не фабрика, не завод, не шахта, не электростанция къалмагъан эди. Бизни промышленность социалист промышленность болду.

Элде колхозла кьурар ючюн кюрешиу.

План бла кьуру промышленность джаньыдан кьуралыб кьалмай эди, эл мюлкню да тюрлендирирге керек эди.

Элдеде алкьын кулакла бар эдиле. Ала энтда джарлыланы джеге эдиле. Джарлыла, башха мадарлары болмай, хоншуларындан — кулакладан ёнъкючге атла, плугла, бир-бирде мюргеу да ала эдиле. Аны ючюн кулакга джалсыз ишлерге борчлу бола эдиле.

Биринчи бешджыллыкьда промышленность уллу ёсген себебли эллилени джашаулары да тюрленди. Коммунист партия бла Правительство эллилени хар ким кеси башына болуб, чачылмай, биригиб, бирге джыйылыб ишлерге чакьырды. Хар элни урунъанлары кеслерини разылыкьлары бла уакь мюлклерин бир-бирине кьошуб, уллу мюлкле этдиле. Быллай кьошулуб бирикген мюлкге колхоз дейбиз.

Алай бла биринчи бешджыллыкьда эл мюлкню колхозла болуу башланды.

Джаньыз башынъ бла ишлегенден эсе, биригиб ишлеген хайырлыды. Колхозчула бары да колхозну иелеридиле. Ким кёб иги ишлесе, ол кёб алады. Биринчи бешджыллыкьланы кёзююнде заводлагъа тюрлю-тюрлю станокла, эл мюлкге керекли машинала ишлеучю кёб завод кьуралгъан эди. Колхозлада машинала бла, тракторла бла, комбайнла бла ишлеб башладыла. Элдеде джарлылыкь кьорады, ишчилени арасында да ишсизле кьалмадыла.

Машина-трактор станция.

Е. Пермьякныкьындан.

Алгьын сабан ишледе машинаны хайырландырмай эдиле. Совет власть чькьгъандакь сора эллиле энчи мюлклерин колхозлагъа бирлешдириб, кьралдан машинала алдыла. Энчи эллилени тар джерчиклеринде машинагъа этер иш джокь эди. Артха кьалгъан эл мюлкню тюрлендириб, аны алчы эл мюлк этер ючюн эл мюлкге керекли машинала ишлетирге кьрал талай миллиард сом джойгъанды.

Бизни кьралда талай минь машина-трактор станция иш-

ленъенди, ала хоншу колхозларында, договор джарашдырыб,
эл мюлкдеги ишлене ишлегендиле.

Бусагъатда тракторла, комбайнла дагъыда ала кибик эл
мюлк машинала МТС-леден колхозланы кеслерине кечгендиле.

Машинала колхозчуланы ишлерин дженъил иги да этедиле,
аланы кючлери бла колхозла бек кёб джер сюредиле, алгъын
эшитселе да ийнанмазча бек кёб битим аладыла. Будаи, не къа-
ра будаи сабанны кёзюгюзге кёргюзюгюз. Мюрзеу бишген-
ди, аланы аурлукъларын кёлтюрелмей, будаила джата баши-
лайдыла. Комбайн келеди да аланы орады, басады, суурады,
тазалаб мюрзеуюн бир бёлмеге къуяды.

Алай этиб, бир машина талай джюз оракъчы, ат, талай он
сууруучу, ындыр басыучу адам этген ишни толтурады.

Ма, трактор сабан сюре турады. Тракторну джюрютюучю
къыз джумушакъ шиндикде олтурады. Сабанчы темир атны юс-
юне миниб джюрютеди. Ол ат бек кючлю, чыдамлы атды.

Сталинград.

Овечкинникинден.

— Къыркъ экинчи джылдан бери мен Сталинградда болмагъанма, — деди Сталинград ючюн уруш этген, кеси Сибирде туугъан биреу. — Бир кёрюрге уа бек сие эдим. Шахарланы барындан да ол иги шахарды...

Совет Союзда, Байкал деб кёл барды, бизни Сибирде анъа тенъиз дейдиле. Аны асыры кирсизлигинден, ариулулгъундан кеме бла неда къайыкъ бла джюзюб бара, анъа папирос тубню атаргъа да тартынаса. Джагъасындан отуз метрни кетгенден софра да, тубюнде ташлары кёрюнедиле.

Да, мени акъылыма алай келеди, бусагъатда Сталинградны орамына да эм болумсуз адам да тюркюрюрге боллукъ тюлдю. Анда джерни барын бизни къаныбыз джуугъанды. Анда хар атлагъан джеринъде быллай джазыулары бла сын ташла салыргъа тыйыншлыды:

«Былайда джанларың аямай, быллай-быллай гвардиячыла уруш этгендиле...», «Былайын юч адам, ротадан сакълаб, уруш этгенди» д. а. к.

Сталинград бизни джашауубузда уллу магъанасы болгъан затла этилген джерди. Алайгъа келген аскерчиле, адамла бары да бирча ишчиле болуб да келмеген эдиле. Сау къалыб, алайдан ары да уруш этген'а башха тюрлю адам болгъан эди... Башха джерде болмай урушну башманыны дженънъени алайда болгъаны аны ючюн болгъан да болур.

Ленин бизни блады.

В. Маяковский.

Къайда да,
неде да
Ленинни аты
бизни блады.
Биз элтирикбиз,
элтгенбиз,
элтебиз —
аны —
Ильични байрагъын.

Бешджыллыкъ план.

М. Ильин.

Сиз туугъунчу бизни халкъыбыз тушман бла уруш этгенди.

Къанлы джау бизни джуртубузгъа чабыб, кѣб заводну, шахарны, колхозну, шахтаны, электростанцияны чачхан эди.

Совет Аскер джауу уатыб, джерибизден къысдагъан эди. Халкъыбыз джанъыдан тынчлыкъ джашауун къуараргъа кѣчдю.

Алгъы бурун джау чачхан, сындыргъан, кюйдюрген затланы барын да ишлерге керек эди. Андан сора да джанъыдан кѣб завод, шахта, рудник ишлерге керек эди, алгъындан эсе къралыбызгъа кѣб кърч, кѣмюр, нефть, машина керек эди. Не къадар бизде машина кѣб болса, ол къадар джуртубуз къарыулу боллукъду, джашауубуз, ишибиз тынч боллукъду.

Джау кѣб эллерибизни кюйдюрген эди, кѣб колхозчуну тонагъан эди. Чачылгъан затны орнуна салыргъа керек эди. Джерден алгъындан эсе кѣб мюрзеу, гардош, кѣгет алыргъа керек эди...

Къралны къалайындан да Москвагъа Верховный Советни

депутатлары урушдан сора джанъы бешджыллыкъ планы сюзерге джыйылдыла. Ала планы къабыл этдиле, аны толтурурга бегитдиле.

Бизни заводланы, шахталаны, рудниклени кёбюсю планы толтуруб бошагъандыла, талайы уа артыкъ да толтургъандыла. Джаула чачхан Сталинград завод энтда тракторла ишлеб чыгъарады.

Горький атлы орам (Москвада).

Художник А. М. Герасимовну суратындан.

Тушман чачыб кетген Днепр гидростанция энтда токну береди.

Джерден джыл сайын кёб битим алабыз.

Къалайда да: север суукъ тенъизлени айрымканларында, къыбыладагъы къум тюзледе, джерни ичинде, таулары джитилеринде, джерде, сууда, хауада — бизни совет адамларыбыз заманны озар ючюн, бешджыллыкъ планы болджалындан алгъа толтурур ючюн, къаджыкъмай кюрешедиле.

Адам баргъан суула бла къалай хайырланады.

I.

Санаусуз кѣб суу джер юсю бла кече кюн да тохдамай барады. Тюз джерледе суула сюзюлюб барадыла, миик, тау джерледен, тауш этдириб, ашыгыб чабадыла.

Суула адамгъа не джумуш этедиле?

Эм гитче суучукъла да адамгъа эртдеден бери джумуш этедиле. Чегет ичи бла бара, биз суу джанында чыкыгъан тунакы таушла эшитебиз. Джуугъуракъ келсек, сууну бойнунда тирменни ишлегенин кѣребиз.

Промышленностха уа къаллай бир суу керекди. Суу керекли болмагъан не фабрика, не завод табхан къыйынды. Хар уллу сахар кюн сайын талай миллион челек сууну къоратады.

II.

Электроэнергияны алыр ючюн, электростанцияны печлеринде кюн сайын бек кѣб кѣмюр, нефть, торф кюйдюредиле. Аланы уа джер тюбюнден кѣб къыйналыб къазыб алыргъа керекди.

Суу муну барыны да орнун тутаргъа боллукъду. Миикден акыгъан сууну кючу бек уллу электростанцияланы турбиналары да айландырады.

Сууну кючу эм учуз кючдю.

Не тукъум отун да, кюйдюрюб барсакъ, бошалыргъа боллукъду.

Сууну учу-къыйыры болмагъан себебли, аны оту уа бошалыкъ тюлдю, электростанциягъа отун ючюн ачха телемей, турбинасын бурдуруб турургъа боллукъду.

III.

Джыл сайын промышленностубузда, эл мюлкюбюзде, кюн сайын джашауубузда электричествону магъанасы ёсюб барады. Джыл сайын суу бла ишлеген кѣб джанъы электростанцияла ишленедиле. Къуру уллу суулада тюл, уакъ суулада да колхозла электростанцияла ишлейдиле.

Джуртубузну эркин тюзлеринде, аны уллу сууларында дуняда болмагъанча, мазаллы электростанцияла ишленедиле. Бу сагъатда Волга суу ну бойнунда Куйбышев эмда Горький ГЭС-ле, Кама суу ну бойнунда Кама ГЭС ишленеди.

Сууланы бек уллу кючлери барды. Джыл сайын адам суудан кёб тюрю хайыр алады. Кёб шахарыбыз, элибиз джанъы электростанцияладан электроэнергия алады.

Сугъарылгъан сабанларыбыз кёбден-кёб боладыла, электричество джарыкъ джанады, шахарлада джанъы заводла, фабрикала да ишленедиле — совет адамла бай болуб, джарыкъ джашау гъа чыгъыб, коммунизмни къураб барадыла.

Соруула.

1. Адамла суу бла къалай хайырланадыла?
2. Отда кюйюучю затланы орунларын суу къайда тутады?
3. Суу ну энергиясы эм учузду деб нек айтабыз?

БАШЛАРЫ

ЛИТЕРАТУРА БЕЛЖОМ

Ана тилим.

Ан атилим. <i>Биджиланы А.</i> . . .	3
Бизни полковнигибиз. <i>О. Хубийланы</i>	3
Биченчи джыйын. <i>А.Будайланы</i>	7
Кюзлюк. <i>О. Хубийланы</i>	7
Джайлыкъда. <i>А. Ахматланы</i> . . .	8
Айю мамурачланы джууундурады. <i>В. Бианки</i>	9
Буз. <i>Лайпанланы С.</i>	10

Къач.

Сабийлеге. <i>Къ. Къочхарланы</i> . . .	13
Къачны сынау. <i>В. Бианки, А. Клыкова</i>	14
Къачда колхозда. <i>Н. Незлобин</i> . . .	14
Окъуюкъ. <i>К.- Мечилени</i>	17
Къойъ бла эчги. (Та у ру х)	18

Школ, тенъле, юйдеги.

Заман озуб кетмесин. <i>Габийланы А.</i>	22
Олег Кошевойну анасы айтхан хапар	23
Пионер Ваня. <i>И. Кожедуб</i>	23
Акъ кёюрчюн. <i>О. Хубийланы</i>	25
Наташа. <i>Б. Евгеньев</i>	27
Билемисе сен. <i>Х. Байрамукъланы</i>	32
Токъал. („Къара кюбюрден“) <i>Ап-паланы Х.</i>	33
Сабийлеге письмо. <i>Н. Крупская</i>	36
Биринчи сохда. <i>М. Кузнецов</i>	38
Ильични сабий эмда школ джыллары. <i>А. Ульямова</i>	39

Къыш.

Къышха джолугъуу. <i>А. Будайланы</i>	44
Кёкенле. <i>И. Данилов</i>	44
Ёлка. <i>Б. Байрамукъланы</i>	45
Ташчыда. („Къара Кюбюрден“.)	
<i>Аппаланы Х.</i>	46
Ууда. <i>А. Ахматланы</i>	50

ТАУРУХЛА, БАСНЯЛА, НАРТ СЁЗЛЕ

Бёрю бла турна. <i>И. Крылов</i>	52
Терек. (Басня.) <i>Крылов И.</i>	53
Нарт сёзле	54
Эл берген джомакъла	55
Юч ана бла юч бала. <i>Х. Байрамукъланы</i>	55
Текечик. (Та у ру х.)	57
Бёрю, тюлкю, ат	59

ДЖАЗ.

Джаз. <i>О. Хубийланы</i>	62
Май. <i>А. Ахматланы</i>	63
Секириу <i>Л. Толстой</i>	64
Джер ачылды. <i>М. Пришвин</i>	66

Шахарла бла джолла

Аскерге ашырдыла	68
Паровоз. <i>А. Суюнчланы</i>	69
Москва	70
Къарачай шахар	71
Къралыма. <i>Х. Байрамукъланы</i>	73
Ибрахим. („Къара Кюбюрден“)	
<i>Аппаланы Х.</i>	74
Метро. <i>О. Хубийланы</i>	78

ГЕОГРАФИЯ БЛА ПРИРОДА БИЛИМДЕН

Джерни таныу.

Мен кюнню къалай сынаи эдим	79
Горизонт	80
План деб неге айтабыз?	80
Бизни тауларыбыз. <i>О. Хубий-ланы</i>	84
Къыбылама	85

Тюз.

Къылчыкълы мюрзеуле	86
Джерге урунуучулары ачы джау-лары	89
Сабанлада кюрешуу. <i>К. Клоков</i>	90
Битимни тёрт аякълы джаула-ры. <i>А. Формозов</i>	91
Мюрзеу джыйуу. <i>Къ. Къочхар-ланы</i>	92
Чыпчыкълагъа къарайыкъ	94

Юй хайыуанла.

Тюе	96
---------------	----

Кёгет терекле.

Мичурин. <i>С. Ижевский</i>	98
Хорламны сады. (<i>С. Юрьевни ха-парындан</i>)	102
Джуртубузну садла бла джасар-быз	103

Чегет.

Чегетни хайыры	105
Джашил аптека. Акад. <i>Н. Цыцин</i>	105
Чоюнну, къурчну, джюлгюш-чюкню юсюнден. <i>М. Ильин</i> бла <i>Е. Сегал</i>	106

Суу природада.

Къара суу	108
К.-Тебердиге. <i>Габийланы Апа-листан</i>	109
Къобан нек бошалайды? <i>О. Ху-бийланы</i>	110
Къобан. <i>Х. Байрамукъланы</i>	111
Москва атлы канал	112
Тенъизде боран	113

Сууда джашагъан джаныуарла.

Кёлде. <i>Э. Кривоносова</i>	115
Кит	117
Китлеге уугъа барыу. <i>А. Не-красов</i>	119

Макъала бла джыланла.

Макъа	121
Шугут джылан бла уу джылан	122

Климат.

Джел нек болады. <i>Л. Толстой-дан</i>	125
Погоданы билирге кимге эмда не ючюн керекди	126
Климат деб неге айтабыз?	127

Адамны санлары эмда анъа къарау.

Сюеклери	128
Мускулла	131
Аш ашау	133
Микробла	154
Солуу	136
Тери	137
Къанны джюрююу	138
Сезиучю органла	139

Уллу орус изобретателле бла путешественникле.

Иван Иванович Ползунов—дви-гателни изобретатели. <i>Л. Гу-милевский</i>	143
Н. М. Пржевальский	146

Историядан, Ата джуртубузну озгъан заманларындан.

Александр Невский	149
Татарлылары Орусха чабхан-лары. <i>М. Коваленский</i>	152
Москваны башлангъаны. <i>М. Ко-валенский</i>	154
Куликово тюзде	156
Полководец Суворов	161
1812 джыл Ата джурт ючюн болгъан уруш	163
Эллилени помещиклеге къарш-чы кюрешулер	166

Николай Петрович. (Ишчи Князевни хапарындан)	168	Кашиногъа барыу. <i>А. Кононов</i>	188
Къанлы ыйых кюн. <i>Л. Гумилевский</i>	171	Бешджыллыкъ планла.	
Патчахлыкъны къурутуу	174	Биринчи бешджыллыкъ. <i>В. Карцов</i>	192
Бизни социалист джуртубузну историясындан.		Машина-трактор станция. <i>Е. Пермякныкындан</i>	194
Къышхы къала ючюн уруш. <i>Л. Савельевден</i>	176	Уллу Ата джурт ючюн уруш.	
Граждан къазауат	178	Сталинград. <i>В. Овечкинникиндан</i>	196
Щорсну джашауундан. <i>Н. Ходзаныкындан</i>	179	Уруш тохдагъандан сора ишлеу.	
Чапаевни киносундан. <i>О. Хубийланы</i>	182	Ленин бизни блады. <i>В. Маяковский</i>	197
Башладым. <i>Ертенланы А.</i>	183	Бешджыллыкъ план. <i>М. Ильин</i>	197
Батыр партизан <i>Н. Тихонов</i>	183	Адам баргъан суулары къалай хайырланады	199
Совет. Аскерни джыры. (<i>Хубийланы О.</i>)	187		

Осман Ахияевич Хубиев, Мусса Ожаевич Долаев

РОДНАЯ РЕЧЬ
книга для чтения в 3 классе
начальной школы

Редактор *И. Р. Салпагаров.*
Художественный редактор *М. П. Бертник.*
Технический редактор *Д. Х. Кубанов.*
Корректор *Л. И. Болурова.*

Сдано в набор 27/1-1961 г. Подписано к печати 28/11-1961 г.
Бумага 60x92¹/₁₆. Печ. л. 12,75+0,5 вкл. Уч.-изд. л. 9,76+0,27 вкл.
Тираж 5500 экз. Заказ № 315. Цена 22 коп.

Карачаево-Черкесское книжное издательство,
г. Черкесск, ул. Ленина, 35 а.
Черкесская типография, г. Черкесск, Комсомольская, 32.

Цена 22 коп.

НА КАРАЧАЕВСКОМ ЯЗЫКЕ

РОДНАЯ РЕЧЬ

**КНИГА ДЛЯ ЧТЕНИЯ
В III КЛАССЕ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ**